

A KILENCZVENES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS KÖLÖZMÉNYEIK

IRODALOMTÖRTÉNETI VÁZLAT

IRTA

CONCHA GYÖZÖ

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

A Rákóczi-idők lezajlásával a magyar állam életének új korszaka kezdődik.

A nemzet a nőági örökösödést elfogadva, köz-élete tényleges gyakorlatában legalább, hosszú időre sutta dobta a királyválasztás hamis gyémántját, melynek képzeleti értékeért annyit áldozott.

Békésen, az illetékes tényezők kölcsönös meg-egyeztetéséből folyólag alakul meg végleg és szilárdan az örökös királyi hatalom.

Megint van 200 évnél hosszabb belküzdelmek után, melyeket sem a dynastiának, sem a nemzetnek nem lehet, egyoldalúan hibául róni föl, — hiszen az európai nemzetközi exigenciák s a magyar nemzeti lét kellőleg nem egyensúlyozott követelményeiből eredtek — szilárd jogalapra fektetett királyság, melynek fejedelmei Magyarországon kívül fekvő birtokaik által visznek döntő szerepet Európában; de van ép oly szilárd jogalapra fektetett rendiség, a legszűkkeblűbb, az ország fejlődését megakasztó előjogokkal.

A királyságnak elismeréseért roppant árt kell fizetnie s a reá látszólag kedvező állás-foglalás Magyarországon egyenlő a lemondással hatalma jótékony gyakorlásáról.

A nemesi rendi érdek örök időkre áthidalhatatlanná akarja tenni az úrt a királyságban öntudatra ébredt hivatás s a rendi jogok haladás-ellenes sértetlensége között, midőn legnevezetesebbiköket az adómentességet a törvényhozó hatalom urulmi köréből kiveszi.

Ha a XVI. és XVII. század királyságát nem lehet felmenteni az egyoldalú, törvény-ellenes hatalomvágy, úgy a XVIII. század nemzetét sem a szűkkeblű önzés vádja alól.

A nemzet, vezérszerepet vivő rendje előjogainak szerencsésen keresztülvitt galvánizálásával nyugalomra véli hajthatni fejét: «a vízkórság által, mint Széchenyi mondja (*Világ* 283. lap) egy lábbal már a koporsóban áll» s elaluszsza a nagy fordulatot, a legnagyobbak egyikét, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment, a XVIII. század fölvilágosodását, a philosophia ujjászületését, a közgazdasági tudomány keletkezését s a mit legelőször kell vala említenem, elaluszsza a tant, mely az embert, nem tekintve születést, vagyont, vallást és nemzetiséget, nemcsak Isten előtt, hanem e világon is mint önczért állítja oda s egyenlő jogokkal ruházza föl egyenlő méltóságot követel neki.

A királyság a nemzet kóros állapotával szem-

ben, úgy saját hatalma biztosítása végett, mint ettől függő hivatása érzetében, tettvágytól ösztönözve, a lehetetlent megkísérti, a beteg test gyógyítását a legbetegebb részekre való egyenes hatás nélkül.

Az alkotmány szigorúan körülzárta a nemzettest beteg főrészeit: az előjogokat; a királyság nem nyulhat azokhoz, csak is oldalvást, szőrmentén érintheti őket s a többi részekre való befolyás által eszközölve remélheti a nemességet önző állásából kizavarni.

A nemesség ott a hol érdekei, előjogai egyenesen nem érintvék vagy a hol rövidlátóságában ily kapcsolatot nem lát, hagyja működni a királyságot; csak hogy hol nincs ilyen kapcsolat?

Egy nemzet, főleg fejletlenebb műveltségi fokon, első sorban had- és adó-rendszere birtokintézményei által az a mi; de mind ez intézményeket megváltozhatatlannokká tette a nemesi különérdek.

A közteherviselés, a nemesi fölkelés átalakítása, a birtokviszonyok reformja ekként nem sikerülhetett a nemzet iránt hálás s alkotmányát tisztelő nagy királynőnek; mindössze is kerülő úton, az osztrák tartományokban létesített vámrendszer által ingatta meg a rendi kiváltságokon alapuló magyar társadalmi szerkezetet; de az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban rendet teremt; utóbbinak egyes részeiben, a közoktatás, a közegészség terén működése korszakot alkot,

ápolja a közgazdaságot a mennyire a főbaj orvoslása nélkül lehet s erősen vallásos lelkülete ellenére is tekintélyt szerez az államnak a curiával szemben.

Ezenkívül van még egy tér, még pedig a rendi társadalmi szerkezetben a legfontosabb, annak alapja, elágazásának sarkpontja, életének főforrása, a hol a királyságnak sikerül diadalra juttatni a haladás eszméjét, az alkotmány ellenére.

A királyság rendezi az úr és jobbágy között a viszonyt; a nemzettel egyetértve semmit sem tehet, teszi hát ellenére még pedig sikerrel.

Mária Terézia királyságának ez egy rendszabályával, az úrbérrel már megérdemlené a reförmkirályság nevét; összes kormányzati tényei fénye elhomályosul az úrbéri téren kivívott sikere mellett s ha azt eddigi politikai és művelődéstörténelmünk nem domborítja ki egész jelentőségében, csak annak tulajdoníthatjuk, mert az elsőnek figyelmét az alkotmány külső formái kötik le, az utóbbi pedig a művelődést csak a tudomány, művészet és oktatásban véli rejleni.

«Az állam igazi ereje az emberek nagyobb részében, a köznépben van», írja a királynőnek Kaunitz,* «azért törekszenek más fejedelmek a nemesség gyöngítésére. . . Minden üdvös intézkedés Magyarországon, Erdélyben, Németalföl-

* Arneth *Maria Theresias letzte Regierungs-Zeit* I. köt. 30. l.

dön mindig a nemességben talál a legnagyobb akadályra.» S a királynő kezébe veszi összes országaiban az alsó osztály sorsa javítását, nem hagyja magát a nehézségekkel visszarettenteni: a hol amazok állapota a legszomorúbb, mint Csehországban, a rustica gens, optima flens, pessima ridens-féle jelszó hazájában, ott kétszeres erélylyel, ha nem is mindig szerencsével nyúl a nagy munkához;* a hol a cél elérése magas politikai, alkotmányi tekintetekenél fogva egy-szersmind legkényesebb, mint Magyarországon, ott a történetírók magyarázata szerint ravaszságból, uralmi célokból s nem államférfiui magas színvonalból törekszik magán segíteni síma, kényezettető modorával.

Nem tartozik reánk kutatni, a haladási eszmék értelmi súlya esett-e elhatározása mérlegébe vagy nemes szíve szűrte-e tisztára a lelkében küzködő elemeket, a trónját megmentett nemesség iránti háláját s az emberség követelményeit alattvalóinak legszámosabb rendjével szemben. A tény, hogy a reformot lelke egész erejével megvalósítani a nemzet ellenére is sikerült neki, kétségtelen.

A nemzet Mária Terézia uralkodása második felében legkisebb fogékonyságot sem mutatott a múlt század e nagy, e legnagyobb kérdése iránt. Az államtudomány nagyszerű átalakulása Fran-

* Wolf: *Geschichtliche Bilder aus Oesterreich.*

cziaországban, az oeconomisták eszméi, egy Struensee reformjai nem hatottak el hozzája, de még az ország közvetlen szomszédságában végbe ment örökváltságok sem, melyeket Lambeck Gergely klosterbrucki apát és gróf Trautmannsdorf Norbert Csehországban kezdeményeztek.

Még a szerencsétlen Lengyelország, a nemesi önkény és előjog e virágzó földje is, bizonyára a francia szellem befolyása következtében, több fogékonyságot mutat a koreszmék iránt, mint mi; Brzostovski 1769-ben szünteté meg a robotot nagy kiterjedésű jószágain, példáját követik a Zamoy skiak, a Chreptowiczok, maga a király, de legfőképen Potocki Félix óriási birtokain; az irodalom tükröt mutat az uraknak (*Les paradoxes, L'horoscope politique de la Pologne*) s az 1780-iki országgyűlés egész komolyan fölveszi a megváltás, a tehermentesítés ügyét, bár megoldani nem tudja.*

Nemcsak fogékonyság nincs nálunk a reform-eszmék iránt, de sőt 1766 ban még oly nagy az urak kegyetlenkedése jobbágyaikkal, hogy azokat az ország több vidékein lázongásra készíti s mint Mária Terézia írja** meghittjének Eurenberg grófnénak: «és hitte volna-e, hogy az elhunyt nádor, Batthyány s az Eszterházyak voltak a legkegyetlenebbek».

* Bruggen: *Polens Auflösung*. — Miczkiewicz: *Leçons sur les littératures slaves*. II. r. 20 fölolvadás.

** Arneth i. h. 535. l.

Közvéleményünk tudomásúl sem veszi a korszakot, publicistikánk, egyetemünk Nagy-Szombatban távol a világ áramlatától a scholasticismus szellemében dolgozik tovább* s még 1776-ban is teljes joggal írja Markovics Mátyás megkövesedett jogászainkról: *Pertinacissimo ausu defendunt omnia in corpore juris contineri*, ámbár maga az újító: Markovics egy elavult állásponttal akar reformálni, a Németországon akkor már sokrészt hitelét veszített Wolfianismusban látva a jobb útra térés, a scholasticismusból való kibontakozás eszközét.

Nem is annyira a korszellemnek, mint a helyes jogtörténelmi érzéknek még hozzá elég szelíd nyilvánulása Kollár Ádám munkájában: *De potestate legislatoria circa sacra* ki bírta hozni sodrából 1764-ben magát az országgyűlést; több napot szentelnek a kis munkának: megégetését, szerzője száműzetését kérik s midőn a királynő az ügynek elejétveendő, a munkát betiltja, külön hálaförliratot küldenek hozzá; s vajon miért? minő fölforgató eszméket hirdetett? Egyszerűen azért mert kritikával bántotta a törvények szövegét a corpus juris alaposabb, teljesebb kiadását sürgette s idézni s némely reflexióval kísérni merészkedett azt a törvényt, mely már 1602-ben kimondotta a nemesi fölkelés helytelenségét s

* Pauler: *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.*

a rendek adózása által való helyettesítését rendelte el.

Az 1514-diki pórlázadás után uralkodott szellem ébred újra a nemességben; Magyarország az európai népcsaládban, melynek művelődési törekvéseitől a XVIII. századig soha el nem szakadt, idegenné, szelleme valóságos anachronismussá vált.

A nemzet szellemét a legjellemzőbben tükrözi vissza az 1764-diki országgyűlés végén megjelent *Vexatio dat intellectum*;* a Suarezek és Moriánák, a ligue pamfletistái látszanak benne némi hangváltozással megszólalni, a lengyel aristokratikus reszpublika fuvalma járja át, célja tisztán reactionarius, az előjogok, kiváltságok status quo-ja nem elégíti ki, souverainné akarja azokat tenni a királyság nullifikálása s a nem kiváltságoltak teljes alávetése által.

A nemzet a XVIII. század nagyobb részében alszik, a rendi kiváltságok örökkévalóságát álmodja s csak azért ébred föl, hogy a clausula perpetuæ sanctionissal örök időkre körül bástyázza; a feltűnő csak az, hogy épen akkor álmodja ez örökkévalóságot, midőn az állam és közgazdaság tana előtt már bebizonyított dolog

* A röpiratöt Horváth Mihály végkép elveszettnek hitte, Kronestől útbaigazítva (*Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II.*) a Századok 1880-ki folyamában 590. l. ismertettem.

az előjogok tarthatatlansága s egyedül a kiváltások megszüntetésének módja, ideje a vita tárgya a gondolkodók közt, midőn a fölvilágosodásnak a történelmi előjogokkal harczoló iránya Magyarország feje fölött el egész Szt.-Pétervárig veti sugarait.

Nemzetünk aléltsága s a korona vezérszerepe a reformokban egyébként nem magában álló jelenség. Európa XVIII. százada a philosophoké és a fejedelmeké, az a korszak, a melyben Szalayként «fölülről tétettek általános javításokra indítványok, melyben a thrónusról lehatolt sugárnál fogva fölegyenesegett tudomány és művészet az udvarok védpaizsa alatt hadat üzentek a szabadítókos osztályoknak, melyben a szabadabb mozgalom fölülről kölcsönzé rugalmát».*

Így volt ez Magyarországon is: a nemzetet álmából a királyság költötte föl; bár hova tekintünk, az új élet csírája közvetve vagy közvetlenül a királyságban van.

A modern állam létföltételeit az adó, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, az egyházi viszonyok terén, a kibontakozást a mult század socialis kérdéséből, a jobbágyságból, az oktatás emancipatióját a felekezetek souverain hatalma alól a királyság *képviseli*, ez a reformer nemcsak József idejében, hanem már Mária Terézia alatt is.

* Lásd Szalay emlékbeszédét Kollár Adám fölött a magyar akadémia 1839-ik évkönyvében.

Történetírásunk habozásának e téren nem szabad bennünket megzavarni; a királyság-e korbeli tagadhatatlan üdvös működésének magasztalása s úgy nevezett kényúri hajlamai gáncsolása, az uralkodó osztály önző reactionarius maradisága fölött a recriminációk, alkotmányhűségének pedig egyidejű dicsérgetése: mindössze is ennyi az, a mit történetírásunk Terézia koráról mondani tud; de ez nem ítélet, csak az ítélet indokainak többé-kevésbbé állást foglaló expositiója, melyekből még le kell vonni a végítéletet, kutatva a kapcsolatot a monarchia üdvös működése és «kényúri» hajlamai, a nemesség reactionarius maradisága és törvényszerűsködése között.

Mi a következtetést nem habozunk a királyság javára vonni, ezt illeti meg az alkotó, a vezérszerep a reformok mezején, a magyar állam új élete előkészítésében, ez új élet alapjainak megvetésében.

Terézia korának törvényhozási és kormányzati rendszabályai ismereteseek, ha érdemök szerint nem is eléggé méltatták; a szellemet azonban, mely azokat teremte, kevésbbé vizsgálták az általános kép megírásánál, melynek korát visszatükrözni kellett volna; pedig e szellem sok részben officióse dogmatisálva is előttünk fekszik Terézia két kedvenczének, Martini és Sonnenfelsnek az egyetemen s az akadémiákon kötelezőleg *előszabott* államtani munkáiban.

Martini és Sonnenfels nem egyszerű írók, ők

a királyság hivatalos theoretikusai, irataik szel-
leme, színvonala a legjellemzőbb tehát a kor-
mányzatra, mely azok tanítását és tanulását okta-
tási intézeteiben elrendelte.

Ha Martini és Sonnenfels reánk vonatkozó
értékének meghatározására illő mértékét akarunk
találni, azt hiszem csak saját szellemi színvona-
luktól szabad kiindulnunk; ha a két hangadó
írót az európai bölcselem és államtan magaslatá-
ról ítéljük meg, kicsinyelhetjük értékeket, állás-
pontjokat Mária Terézia uralkodása végén már
antiquálnak mondhatjuk igen sok részben, de
csak az elfogultság tagadhatná a nagy haladást,
melyet műveik hazánk eszmekörében jeleznek.

Martini és Sonnenfelsszel a fölvilágosodási
irányt — igaz, elég mérsékelten — maga a kor-
mány terjeszti oktatási intézeteiben, velök ér el
hozzánk az a szellemi lendület, melyet a bölcs-
elemnek a nagy Leibnitz adott, s a melyet Wolf
megragadva, ha nem is a philosophia, de az em-
beriség erkölcsi és értelmi haladására oly gyü-
möcsözővé tudott tenni.

Wolfot sekély, lapos szellemnek tartja az esz-
mék szigorú történetírója, pedansnak, unalmas-
nak az æsthetikus, de az a ki a jót, az igazat, a
szépet a nemzetek közkinségévé válni kívánja, nem
bánhatik el ily könnyen vele, sőt az eszmék fej-
lődése szempontjából is, azt hiszem, módosíta-
nunk kell fölötte ítéletünket s nem szabad feled-
nünk, hogy az ő tana részben, még ma is

viszhangzik Franciaország Collége de France-ában, a hol az ünnevelt Franck (*Reformateurs et publicistes du XVII. siècle* 1881.) a szabadság elidegeníthetetlenségét az ember kötelességéből vezeti le, midőn (i. h. 279. l.) így szól: «avec la liberté disparaissent nécessairement tous les devoirs que nous avons à remplir, devoir et liberté étant des termes inséparables», tehát ugyan abból a forrásból, melyre a jogot Wolf alapította, mondván: jus oritur ex obligatione, obligatio prior est jure et si nulla esset obligatio, nec ullum jus foret . . .

A Baumgartenek, Mendelsohnok, Basedowok, Garvék, a múlt század e nagy hatású philosophusainak mestere végre iskorszakalkotó volt, a nemesebb értelemben vett fölvilágosodás korszakának szellemi vezére Németországon s Martini, Sonnenfels az ő zászlója alá esküdve, hirdették tanait.

Meglehet támadni Sonnenfels népszaporítási egyoldalúságait, eclecticismusát, vak bizodalját a felsőbbség bölcsességébe, mindenhatóságába, de azért kétségtelen marad, hogy a küzdelem, melyet műveiben szellemmel, emberszerető melegséggel, nagy olvasottsággal az emberiség jogai és közboldogsága érdekében folytatott, különösen a mi rothadt rendi viszonyaink között, melyeknek előjogait a közboldogsággal annyira ellenkezőkül tüntete föl, kétségtelen mondom, hogy e küzdelem a nálunk annyira gyűlölt, irtózott reform érdekében vívatott.

Igen de Sonnenfels az abszolút királyság híve volt! Igaz, a mennyiben azt mint tényt elfogadta, de nem mintha a szabad államot megvetette volna; Sonnenfels szemeiben az abszolút király csak az állam vezéreszméjének, a közboldogságnak eszköze, szolgálója, ezt az eszmét pedig a legszebben konstruálja, a királyság elé a legmagasztosabb föladatokat tűzi.

Ily eszméjű királyság elméletét ellenkező gyakorlatú fejedelem csak bárgyusággal határos rövidlátóságában vezethetné közintézeteibe; Mária Teréziának pedig legalább is volt annyi szemesége, hogy vele szemben ily föltevés kizárva legyen.

Különben is Sonnenfels, bár az állam összes viszonyait felölelte, csak mint közgazdasági és közigazgatástani író jöhet tekintetbe, az alkotmány kérdései elméletét nem nála, hanem Martiniánál kell keresnünk.

Mint ilyen pedig közgazdasági és közigazgatási téren egyaránt kimagasló volt viszonyaink között. A Német- és Franciaországban már jelentékeny fejlődésnek indult közigazgatási tan, akkori terén a politika, nálunk egészen hiányzik, a közgazdasági és finantz tudományban fölmutatható akkori monographikus irodalmuk pedig távolról sem vetekedhetik Sonnenfels rendszeres műveivel, akár az eszmék körét, akár eredetiségét s helyességét vegyük.* Sonnenfels számot tesz

* Kautz: *A közgazdasági eszmék fejlőd. tört. Magyarországon.*

a német közgazdasági és közigazgatási irodalomban is, hogy ne a mienkben, a hol az elsőnek csak szórványos csíráit találjuk az ő korában, az utóbbi pedig épen hiányzik még; hatását pedig az életre úgy Ausztriában mint nagy Németországban hirdetik a porosz Landrecht s az ósztrák polgári törvénykönyv, az újabb kor e nagy legislativ alkotásai s a számos közigazgatási intézmény, melynek szellemi szerzője Sonnenfels volt.

Martini reánk nézve még sokkal érdekesebb, mint tanítványa Sonnenfels, mert mint a közjog philosophiájának művelője épen azon a téren kell állást foglalnia, melyre a magyar közvélemény különös féltékenységgel ügyel, az alkotmányin.

Martini és Sonnenfels tanaik kiinduló pontjára nézve közös alapon állanak, a Wolfi philosophia egyesíti őket s Sonnenfels, mint maga említi,* Martininek a bécsi egyetemen tartott tömör, meggyőző előadásain tanult meg gondolkodni.

Martini elvontabb, nehezkesebb, modora scholasticus, az újabb államtudományi vívmányok elől inkább elzárkózik, mint a szépirodalmi babérok után is vágyó, journalistai könnyűséggel író világi, Sonnenfels, ki ezenkívül a közélet közvetlen átalakításával foglalkozik munkáiban, míg Martinit, mint az «ész örök törvényeinek» kutató-

* Arneth: *Maria Theresias letzte Regierungs-Zeit.* III. kötet, 191. lap.

ját a gyakorlati államélet problémái hidegen hagyják s a tudomány újabb fejleményei iránt közönyösebbé teszik.

De azért a mint Sonnenfels szerint «az általános boldogság előmozdítására irányozzák a keletkező államok figyelmöket s ez marad törekvéseik örökké tartó végcélja» úgy Martini szemeiben is «nincs ember, a kit a boldogság megszerzésére s akadályainak eltávolítására a természeti ösztön ne készítené».

E boldogság elérését, mely a Wolfi formula szerint (*in non interrupto perfectionum progressu posita est*) a tökéletesedés szakadatlanul haladó láncolatában áll, leginkább hátráltatja a biztonság hiánya, melyet a szabadság, egyenlőség s a többi természeti ösjognak közös főhatalomra ruházása által szerezhethet meg magának az ember. Így a mester Martini, így tanítványa, Sonnenfels, kiinduló pontjuk, alapirányuk egy; eredményekben csak azért mások, mert Martinit korának elvont fölfogása szerint az állami akarat lélektana, logikája érdekli mint jogphilosophust, míg Sonnenfels a biztosság tényleges, szellemi és gazdasági eszközeit öleli föl, ezek legfontosabbikaként a népszaporítást állítva oda, mert mentül többekkel társasulunk, erőnk annál nagyobb s a biztosságot fenyegető veszélyek ellen annál erősebbek leszünk.

De minők hát a «kényúri» hajlamokkal gyanúsított s térítgetési túlbuzgóságáért nem ok nél-

kül gáncsolt királynő alkotmányi theoretikusának az életre inkább kiható elvei?

Martini szerint az állam az emberek józan eszének szüleménye, nem az Istenség alkotása; az állam csak annyiban isteni eredetű, a mennyiben Isten az embert józan észszel s a természet törvényeinek tudatával fölruházta; e józan ész vezeti az embereket, hogy egymással szerződjenek közhatalom fölállítására s annak formáját meghatározzák; a souverainitás eredetileg az összeségnél van (*vi originis est penes universos*) s nemcsak az állam alkotása, formájának meghatározása is ettől függ, vajon tudniillik a közhatalmat magának akarja-e megtartani vagy egy emberre vagy többekre, föltétlenül vagy bizonyos kikötések mellett átruházni.

Ezek bizonyára nem a «kényúri», nem az Isten kegyelméből való királyság elvei.

Az új Diogenest, így nevezi Martini Rousseaut, szerződési kiinduló pontja daczára, nem követi ugyan, mit tán említeni is fölösleges oly tankönyvről, mely monarchiában hivatalos engedélyt nyert; nem kell hinni, mondja, hogy a nép, mely hatalmát átruházza, eszét veszítette, «mert bár a monarchiában az átruházás következtében a legfőbb hatalom a fejedelmet illeti, az alattvalóknak megmaradnak velök született ösjogaik, megmaradnak az átruházási szerződésből eredő társasági jogaik . . . A fejedelem a hódolati szerződés által nem nyer több hatalmat

alattvalói fölött, mint a mennyi az összeségnek szükséges volt az állam czélja elérésére». «A souverain, legyen az fejedelem vagy köztársasági gyűlés, a hódolati szerződés elfogadása által, melylyel magokat az egyes családtyák neki alávetik, hallgatag a közboldogság előmozdítására vállalkozik». Az állam czélja, a közboldogság határozza meg souverain kötelességeit az állam bármely formájában, ez Martini alaptana, mert az állam, formakülönbségei daczára, lényegében mindig egy.

Martini éles, rendszerező elme, tana egységes, átlátszó, következetes, munkája egyáltalán nem udvaronc, nem részrehajló szellemű s ha mint jó jogász a nem törvényes alakban támasztott jogi igényt, a lázadást, a forradalmat elítéli, ép úgy fölmentettnek hirdeti az isteni és természeti törvény ellenére követelt engedelmességi kötelesség alól az alattvalót.

Nem akarjuk különösen kiemelni, hogy a lázadókkal kötött szerződés kötelező erejét tanítja, hisz Hobbes a rablókkal valót is megtartandónak állította, bár Martini más szempontból fogja föl a kérdést és eredeti fölfogással úgy indokolja, hogy a mely uralkodó a lázadóval szerződik, már e tény által olybá veendő, mintha neki megkegyelmezett volna, nem helyezünk súlyt Grotius-sal való vitájára, midőn ennek ellenében nemcsak törvénytelennek, de minden erő nélkülinek állítja azokat a kormányzati tényeket, melyek az alap-

törvények ellenére történtek, sem érvelésére, melylyel a *clausula commissoriák*, oly szerződések természetjogi lehetőségét vitatja, melyek értelmében az alaptörvényeket megsértő fejedelem trónjától megfosztottnak tekintessék; — legfőbb érdekű Martininál az abszolút fejedelemség tana s a különböző államformák összehasonlítása.

A monarchia hivatalos philosophusa egyáltalán nem törekszik az egyeduralmi formát mint a legtokéletesebbet föltüntetni, sőt a vitát az államformák előnyei fölött szinte hiábavalónak tartja; mindeniknek meg van az előnye, a democratiáé a szabadság s a fölösleges terhektől való mentesség, az aristocratiáé az elhatározások érettsége, az uralom enyhébb gyakorlása s a polgárok gazdagsága. A monarchiában legkevesebb a szabadság, sok változás fordul elő benne s nagyon veszedelmes dolog, ha az ember rossz, másnak javai után vágyó fejedelem alatt kénytelen élni, valamennyi fölött azonban előnnyel bír az által, hogy a külső biztosság eszközeit leggyorsabban tudja előállítani, hogy terveit leginkább titokban tarthatja, a végrehajtás gyors, az érdem és erény könnyebben jut elismerésre s az életmód finomabb benne.

De legjellemzőbb, hogy az abszolút monarchiát sem tudja az alattvalóknak némi részvétele nélkül a főhatalomban képzelni. A kérdést tárgyalva: érvényes-e az államvagyon elidegenítése a fejedelem által abszolút monarchiában, köteles-e

azt utódja érvényesnek, jogszerűnek elfogadni, tagadólag felel, hacsak az a közbiztosság föntartására nélkülözhetetlen nem volt, ámde, úgy mond, gyakran vitássá válhatik, jelen volt-e ily szükség; e vita eldöntésére nincs más mód, mint a birodalom rendjeinek beleegyezése. (Tutissimum erit ordinum vel statuum imperii, id est eorum qui totum populum vel subjectum et in classes distributum repræsentant consensum adhiberi.)

Mi ez más, mint réstörés a korlátlan fejedelemség alapelvén, elég szelíd ugyan, de elvről lévén szó, nem kicsinyelhető. Még inkább kedvező a magyar alkotmányos fölfogásra a buzgalom, melylyel a vegyes államformát védelmezi.

A vegyes államforma controversiája mögött, akár az államforma, akár mint Bodin tette, a kormányforma vegyessége legyen vitás, az alkotmányos királyság rejlik.

Martininek tantörténelmi szempontból is igen becses fejtegetései a vegyes államformákról, a hol a souverain hatalom megosztásának és korlátozásának lehetőségét Hobbes és Rousseau ellenében vitatja, nagyon is congenialisak a magyar alkotmányos fogalmakkal.

Egészben véve Martini alkotmány-elméletét, nem állíthatni, hogy az a magyar szabadsági és alkotmányi irányzatokkal szemben retrograd, szabadság-ellenes álláspontot foglal el, hogy azok mögött marad, az államföladatokat illetőleg pedig épen eszményeket képvisel, a mi, kizárólag a

rendi szűkkeblűség szempontjából ápolt, tényleges állapotainkkal szemben.

Martini és Sonnenfels kiegészítik egymást, az első képviseli az alkotmányt, az utóbbi a közigazgatást; a szellem, mely műveikből hozzánk szól s melyet a királynő jóvá hagyásával hirdetnek, az új kor szelleme s e szellem hordozójaként Martini nem tekinti egyedül a fölvilágosodott fejedelmet, ép úgy elismeri arra a nemzetek képességét, védi a szabadság elvét az emberi végcél, a folytonos tökéletesedés által elérendő boldogság megvalósítására, melyre minden ember rend- és rang-különbség nélkül egyenlően hivatott, egyenlően jogosult.

Mária Terézia kormányának szelleme kétség kívül magasabban szárnyalt, mint a nemzet uralkodó rendeié.

Midőn azonban Mária Terézia királyságának szellemi fölényét a nemzettel szemben leghatározottabban hangsúlyoznunk kell, szükséges azt az irányadó európai közszellemmel is összevetve megítélni.

És itt a mérleg kevésbé hajlik a királyság előnyére. A mily magasan a nemzet fölött áll a királyság, ép úgy kétségtelen, hogy a szellem, melynek ápolója, elmaradt már Európa közszellemétől; a nagy európai áramlatba csak Józseffel jutunk bele.

A királyság szelleme Európa törekvéseihez viszonyítva, sok tekintetben korlátolt, félúton megálló, ingadozó.

Korlátolt, mert a koreszméket nem annyira önbecsöért, mint az állam erejének, hatalmának fokozására való alkalmasságuk miatt karolja föl; félúton megálló, mert túlságos aggodalmassággal rendeli alá az állam korlátlan, illetőleg nálunk patriarchalis rendi jellegének; ingadozó, mert nem teszi őket elvileg magáévá, csak ott, a hol tőlök közvetlen üdvös eredményt vár, vagy a hol hagyományos elveivel föltűnően nem ellenkeznek, s az elvi kiinduló pontokkal szemben a merev ellenzés álláspontjára áll, míg egyes ezekkel kapcsolatos rendszabályokat nagy erélylyel iparkodik érvényre emelni.

Korlátolt volt a királyság szelleme, mert annak gyökerét nem látta az állam-szervezet körén kívül fekvő társadalomban is, hanem csak a fejedelem és főbb tanácsosaiban. De korlátolt volt tartalmilag is, csak egy részét ölelve föl ama problémáknak, melyek az európai világot nyugtalaníták és nagyon is elmaradva nem egy téren oly kérdésekre nézve, a melyek másutt az irodalmi térről már a politikaira átvitettek.

A haladás, melynek a királyság útait egyengeti, viszonylag igen jelentékeny, de az utilitarianus és pedig főleg csak az államra, nem az összes társadalomra tekintő utilitarianus szempont nem engedi a reformok igazi gyarapodását.

Humanismus a jelszava, de a humanismus alapnyilvánulását, az önrendelkezést az irodalom, a tudomány, a társadalom terén gyanús

szemmel nézi, a korlátolt alattvalói értelemről megtagadja.

A királynő szűkkeblűsége az akatholikusokkal szemben ismeretes, velök szemben majdnem azt a mértéket alkalmazza, melyet a szabad közművesség, az úgy nevezett libertinismus ellen.

De azt hiszem, teljesen elhibázott azok ítélete, kik Mária Terézia kormányzatának megítélésére az alapot az akatholikusokkal szemben követett politikájából merítik, nemcsak mivel a protestáns államok hasonló, sőt sokrészt még nagyobb felekezeti szűkkeblűségét feledik, hanem mert kormányzatának csak egyik iránya az összes többinek megítélésére nem lehet alkalmas.

A szabad gondolkodástól való félelme ha nem is igazolást, magyarázatot talál a frivolitás-ban, melylyel az sok részben föllép, a sensualistikus morálban, melyet hirdet; ha egy Lessing is, a szabad gondolkodás hatalmas harczosa, úgy találja, hogy a berlini gondolkodás- és írás szabadság «*reducirt sich einzig und allein auf die Freiheit, gegen die Religion so viel Sottisen zu Markte zu bringen als man will*», csuda-e, ha a mélyen vallásos királynő, kit szenteskedőnek csak a fölületes ítélet mondhat, mely gyermekeihez, híveihez intézett leveleiből, tényeiből hozzánk szóló nagy szívének nem ismeri, csuda-e, ha a vallásos királynő gyanakvó lesz nem csak kinövései, hanem a szabad gondolkodás ellen is.

Így éri tilalom Mendelsohn *Phaedonját*, s

hogy Montesquieu munkái átléphessék a birodalmi határt, Van Swietennek egész befolyását latba kell vetnie, Voltairet s Rousseaut pedig maga Van Swieten zárátja ki.

Németország már Dariesnek, még inkább Federnek hallgatókkal túltömött termeiben hallhatja az újabb francia államtanokat, a német államtudományi eclecticismus túljár már Wolfon, ki nálunk Martini és Sonnenfels által ekkor jut virágzásra; Smith Ádám megjelenésekor mindjárt ismertté lesz, sőt még a múlt században két fordítóra is talál, holott Sonnenfels még csak névleg sem említi.

A szellemi élet ama hatalmas lüktetése, mely Németországot a múlt század második felében nemzeti és társadalmi tekintetben újjá teremti, csak hígított adagokban eresztetik be a királynő örökös birtokaiba is, s épen Ausztriának ez elzárkózása a német szellem ébredésétől, az angol és francziának már teljes erővel ható melegétől, kétségtelenül oka annak, hogy nemzetünk szelleme annyi lendületet sem vehetett, a mennyit e korlátozás nélkül vett volna.

Mindazáltal hiba volna elmaradásunk alapokát e korlátozásban keresni, a szellem szabadsága daczára kötve van a gazdasági, a társadalmi és politikai állapotokhoz, ezek fejlettsége nélkül a szellemi terén maradandó, természetes emelkedés lehetetlen, már pedig a mi kezdetleges gazdasági állapotainkból, a nemesi vérség jogára s a

polgári munka kicsinylésére alapított társadalmunkból s e társadalmi szerkezet megvédésére berendezett alkotmányunkból a lélektan törvényei szerint nem sarjadhat ki oly szellem, mely másutt is, Angliában, Olaszországban, Frankonban nem véletlenül, nem mint a derült égből lecsapó villám, nem mint nemzetségfahíjával levő genialitás, nem mint a faj különös kiváltsága, hanem e népeknek részben az óvilág által teremtetett mezőgazdaságához, újon keletkezett iparához, kereskedelméhez kötve, az ókor szellemi hagyatékán felnőve, lett oly nagyszerűvé, bennünket annyival meghaladó, a mennyivel gyöngébbek, fejletlenebbek voltak nálunk a külföldön meglevő előföltételei.

Lengyelország a legélénkebb érintkezésben van a szellemi téren irányadó Franciaországgal, ennek tudományával, irodalmával táplálkozik, közoktatásának reformatora, Konarski, Fontenelle szalonjában szívja magába élete vezérelveit, Varsó kis Páris, hol Voltaire, Mme Geofrin egy-egy levele jár kézről-kézre,* a francia irány befolyása akkora, hogy Rousseautól kérnek és kapnak tervet az alkotmány reformjához, de a francia szellem világa a lengyel társadalom és közgazdaság elsötétült tereire átvive vakít, kápráztat, a helyett hogy tájékoztatna.

Nem a szellemi erő hiányzik a lengyelekben,

* Courrière : *Hist. de la littérature chez les slaves.*
344. lap.

csak egy század választja el őket szellemi életök arany korától, a mikor a tudomány és szépirodalom oly nagy lendületet vett közöttük, sőt a hanyatlás szakában, a XVII. században, nagyobb a lengyelek és francziák irodalma között az érintkezés, mint nálunk a XVIII. században; * a mi hiányzik, nem a szellemi, hanem a politikai és társadalmi viszonyok helyes rendezéséhez szükséges erkölcsi erő.

Megvolt-e ez nálunk? Politikai, társadalmi, gazdasági színvonalunkhoz illett-e a francia eszmekör?

A Lengyelország első fölosztása után következő korszakról írja Miczkiewicz: «Híre ment az országban, hogy néhány messze földről visszatért mágнас csalhatalan szert hozott magával Lengyelország megmentésére. Ezek az urak, Mably, Rousseau, Montesquieu műveit hozva hónuk alatt, mindenfelé híresztelték, hogy e művekben foglaltatik Lengyelország üdvének titka.» Vajon nálunk nem lehetett-e hasonló fejleményeket várni? Mind e kérdésekre a József-féle korszak ad feleletet.

Bármint vélekedjünk egyébként, egészben véve, Mária Terézia kormányzatának szelleméről: annyi kétségtelen, hogy tényeivel a nemzet politikai újjászületésének magvait ő hintette el.

De nemcsak politikai, irodalmi újjászületésé-

* Miczkiewicz i. h. III. fölolvadás.

nek is Mária Terézia lett, bár utóbbinak akaratlanul, központjává.

Megszoktuk Mária Teréziát elnémetesedésünk elnemzetietlenedésünk főokának tekinteni. Történetírásunknak különös kedve telik a finom, politikus eszközök rajzolásában, melyekkel Mária Terézia bennünket nemzeti jellegünkől kiforgatni, németté tenni iparkodott.

Nem bírok e fölfogáshoz csatlakozni, melyet alapjában hamisnak, úgy a királynő egész jellemével, mint a közviszonyokkal ellenkezőnek tartok.

A nagy királynő kétségtelenül német volt lelkéből, de németiségének kapcsolatát a német nyelvvel ép oly kevésbé látta, mint ellenlábasa, II. Frigyes. Német volt, a mennyiben a francia frivolitást, az olasz kétszínűséget utálta s az egyenességet, a tisztességet, a nehézkeséget, vallásosságot, egyszerűséget német tulajdonnak tartotta s nagyra becsülte, de ezzel összeegyeztethetetlennek épen nem hitte, hogy udvarában, az ettől függő nagy világban, francia és olasz szellem uralkodjék.

Mindenható minisztere Kaunitz francziáskodó irányában szándékosan törve beszél németül és jobb ügyhöz méltó buzgalommal küzd az udvari színháznak véleg csak 1776-ban föladott francia jellegéért; az olasz Metastasio az udvari költő, ő készíté a főherczegek és főherczegnők részére az alkalmi darabokat.

A nagy német nemzeti ébredés különben is egész erejével csak a királynő uralkodása második felében kezd hatni; Klopstock Dániában talál menhelyet s kivált a felsőbb rendeket csak Wieland győzi meg, hogy teuton vadság, nehézség hazafias pathoszszal párosítva, nem merítik ki a németséget s lehet németül is könnyeden írni.

Abban az időben, mikor Klopstock, Lessing, Wieland, Herder Németország olvasó közönségében már erős visszhangra találnak, megkísértik Ausztriában is a német szellemi mozgalomhoz csatlakozást, német tudós társaság létesítésén fáradoznak, nagy hévvel fognak az irodalom műveléséhez.

De a helyzetek Ausztriában és Németországban nagyon elütők, Ausztria még helyesírás tekintetében is mily soká ragaszkodik a Németországban régen elavult állásponthoz, csak az okból, mert az új német helyesírást a lutheranizmus vívmányának tekinti s a királynő germanisatori törekvéseit épen nem igazolja a körülmény, hogy az új helyesírás szerint írni sem tudott.

Ha a Mária Terézia korabeli *Dialogust*, in quo duo patriæ amantes Germani inter se acerbe quærantur de contemptu nationis suae* olvasuk; ha Geblertől, a nagy befolyású államtanácsostól, halljuk «hogy nem szégyen főbb tisztségekben levőkre sem, a nyelv művelésén munkálni,

* Lásd az iratot Szaicz Leo *Igaz Magyarjában*

vagy ha Klemmet, a *Welt* szerkesztőjét * a latin nyelv, a francziáskodás ellen síkra szállni s később az 1764—65-ig megjelent *Oesterreichische Patriot*ban oly szavakra fakadni látjuk, hogy sokan a kik oly jól ismerik a francziákat, azt hiszik, a német könyvek közt nincs más, mint legfőlebb gyermekeknek való katechismusok, ócska evangyéliom-magyarázatok, ízetlen románczok s szerelmi levelezők iródeákok, kereskedő legények, szobaleányok és inasok részére: nem jutnak-e eszünkbe Dévai András szavai az idegen nyelven kapkodás, az anyanyelv megvetése, utálása miatt, nem hasonló helyzet hozta-e a magyar s az osztrák íróknak a hasonló szavakat ajkaikra?

A mi jobbaink a német, az osztrákoké a franczia nyelv és szokás miatt panaszkodnak s a bécsi német irodalmi társaságnak, de sőt Mária Terézia tanácsosainak törekvését a németség emelésében nagy siker nem koronázza, a német akadémia létesítése, Klopstock, Lessing Bécsbe telepítése megghiúsul — legfőkép a királynő közönyén.

Ha Mária Teréziát germanisáló eszmék lelkesítik, egészen más állást foglalt volna el az osztrák társadalomban tényleg megindult nemzeti ébredéssel szemben.**

* Richter: *Geistesströmungen*.

** Richter: *Geistesströmungen*.

Tény azonban, hogy a királynő legbizalmasabb leveleiben magát jó magyar nőnek mondja, hogy leányának Krisztinának komolyan szívére köti, tanuljon latinul és magyarul, hogy az ország rendével Pozsonyban azok nyelvén beszélhessen; tény, hogy udvarának testőrei adják az első lökést a nemzeti irodalom újjá ébredésére, hogy Bessenyei neki ajánlja *Ágisát* s mi még is germanisatori czélzatokkal gyanúsítjuk.

Saját fegyverei fordultak ellene! A tagadhatatlan tényeket így magyarázzák.

Ámde e magyarázatnak csak addig van értéke, a míg a nemzetek életét, szellemi fejlődését egyes hatalmas egyéniségek akaratára alapítjuk s az össztényező, a tárgyilagos viszonyok értékéről, nyomatékáról teljesen megfeledkezünk.

A magyar főrend elnémetesedett, elfrancziásodott, vagy jobban mondva nemzeti tekintetben jellemtelenné lett s ennek Mária Terézia volt az oka, mint a ki azt udvarába édesgette, ez pedig német és francia szellemű volt.

De van-e monarchia, a melynek udvarában a főrend hiányzik? Lehet-e nagyobb ellenmondást képzelni, mint egy erősen monarchikus államot, a minő Magyarország volt, s abban az udvarba menni vonakodó főrendet vagy a főrendet az udvartól távol tartó királyt?

Nemzetünk élete majd két századon át csonka volt, monarchikus jellege daczára a társas életben nélkülözte a monarchiát; a hamis helyzet-

tel, melybe társadalmunk a királysággal szemben jutott s oly soká maradt, ahhoz bensőbben közeledni félve nemzeti tekinteteknél fogva, megválni tőle nemzetközi okokból nem tudva, végre szakítani kellett; Mária Terézia helyesen fölismerte e helyzetet, hogy főrendünk nem aknázza ki annak előnyeit, sőt hogy az a nemzet kárára is vált, ezért nem a királynőt, csak a főrendet érheti szemrehányás.

A főrend, a nemesség elnemzetietlenedése és kiváltságos állása között, azt hiszem, sokkal szorosabb kapcsolat van, mint első tekintetre látszik; a nemes a polgártól s a paraszttól a latin, a főnemes a külföldi műveltség által akarja magát megkülönböztetni.

A főrend külföldieskedését s a nemesség deákosságát nem szabad egészen különváltan tekinteni; annyi bizonyos, hogy a nemzeti ébredés nem kevésbé irányul a latin, mint a külföldi nyelv ellen, a nemzeti eszmének mind kettővel egyaránt erős küzdelmet kell folytatnia; mindkettő pedig, ha nem is egyedül, minden esetre nem csekély mértékben nyugszik egy közös végső alapon, a nemesi külön érdeken.

A nemesi kizárólagosság elérve nálunk délpontját, mit is kívánhatott volna még egyebet, mint hogy a politikai és társadalmi szerkezet, mely a kisebbség uralmát s a nagy rész szolgátságát tartalmazá, beburkolva, csak a kiváltságokra nézve legyen érthető.

Midőn gróf Cziráky Antal 1832-ben fölkiáltott, hogy vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz, csak nevetséges dolgot látszott mondani, pedig igaza volt, latin nyelven sohasem temették volna el a régi nemesi alkotmányt s Széchenyi átfogó nagy szelleme a reformokat a társadalomban nem hiába kötötte össze a nyelv ügyével, találón jellemezve a nemzeti nyelv háttérbe tolásának indokát: «s a külföld szánakozással bámulá, hogy a XVIII. században lehet még nemzet, melynek törvényei abderitaként, apró betűkkel írva, magas oszlopon függnék, hogy azokat a nép ne olvashassa!» (*Világ* 280. l.)

De e kapcsolatot az idegen nyelv s a kiváltságos alkotmány között öntudatosan kifejezik az egykorú írók is; Keresztesy *Naplójában*, Decsy Sámuel *Pannoniai Fénikszében*, azon aggódva, hogy (1790) «a nemzetnek anyai nyelvéhez való mostani forró buzgóságában» nem igen lehet bízni, mert «nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságaink elvesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot és mihelyt amazokat erős fundamentomra állíthatjuk, mindjárt el fogunk nyelvünkről felejtkezni», de leghatározottabban látja e kapcsolatot Berzeviczy, ki szerint (*De conditione et indole rusticorum*) számos ok szólt a latin nyelv mellett, de leginkább követeli azt az aristocratico-monarchikus alkotmány, mert csak

egy nem népszerű nyelv zárhatja ki teljesen a népet az alkotmányból.

Mária Terézia állítólagos, József valóságos németesítési törekvései megtörték a nemzet ébredő szellemén, de megszűnt-e teljesen a ragaszkodás a külföldi nyelvhez, megszűnt-e a latinnak kegyelése? Egyébként a XVIII. század nemességét az elvont morál ridegségével bírálni s teljesen elítélni nem szabad; kérlelhetetlen természeti törvény sodorta a nemzetietlen helyzetbe, melyért nemcsak őt, de az előbbi századok nemzedékeit is terheli felelősség.

A magasabb műveltség mindig átöri a nemzeti határokat s a mint a XVI. század olaszossá teszi a francia udvart, úgy válnak francziássá a XVII. században a német udvarok, úgy vette át a magyar főnemesség a XVIII. században kész francia-német műveltséget.

Széchenyi szavai: «Ha tehát inkább zeng most még a csinosult magyar asszony ajkin vagy szebb társaságokban az idegen szózat, mint a honi, azon ne csudálkozzunk s ne tulajdonítsuk épen annak, mintha hazánk leányai megvetnék a hont, hanem a természet azon kivétel nélküli törvényének, hogy előbb-utóbb a felsőbbség mindig elnyomja a selejtességet», illenek a nyelv dolgában a XVIII. századra is.

Akár enyhébben, akár keményebben ítéljünk azonban e kor uralkodó osztályairól, a hibát, a bajt bennök kell keresnünk, nem a királyságban.

Mária Terézia királysága nemcsak a végleges alkotmányi kibékülést, az udvar és a nemzet társas életének összekapcsolását is jelenti, ennek a nemzet elég széles rétegeit felölelő láncszeme volt a magyar testőrség, a királynő legsajátosb alkotása s az újabb magyar irodalom bölcsője.

Nincs kétség benne, a királynő meg akarta nyerni a nemzetet, de nem a németiségnek, hanem a magas czélok után törekvő királyságnak, melyek Mária Terézia előtt nem voltak egymást fődő fogalmak.

A királyság a magyar reformeszmékre, a politikai irodalomra bizonyára a legnagyobb hatással volt, sokkal nagyobb, a szépirodalmira, utóbbi csak az első lökést kapja tőle s Józsefalatt egyenesen a királyságban talál legnagyobb ellenségére, ellenben politikai irodalmunk rögtönös nagy lendületének ez központja, előképe, forrása.

A koreszmék, melyeket Mária Terézia is bizonyos fokig kormányászlójára ír, hívei szabadban hirdetnek, tankönyvei terjesztenek, udvara magyar testőrei a költői s a magyar nemzeti formával nyíltan az egész ország előtt vagy csak meghittebb körben kedvelté tesznek, adják meg a kulcsot az 1790-ben mintegy varázsütéssel életre keltett politikai irodalomhoz.

Nem egyedül József rohamos, rövid uralkodása, már anyjái készít el a talajt a 90-es évek reformjaira, bár kétségtelen, hogy a főindító, magvető József lesz.

II.

József, mint jó szándékú, fölvilágosodott autokrata, mint ősi alkotmányunk megsemmisítője, mint nemzetiségünk ellensége sokkal ismertebb alakja történelmünknek, hogysen képét ez irányban tovább színezni szükség lenne.

A történelemírás nem ok nélkül tagadta meg tőle a nagy nevet, az államférfi legfőbb tulajdonsága hiányzott benne : a tényleges iránt a tiszta érzék, a positiv élet erejének kellő mértéke ; vetni akart szántás nélkül, mint Széchenyi mondja ; gondolkodó, bölcselő volt, csakhogynem eredeti ; mint fejedelem pedig szerencsétlen kezű, mert céljait megvalósítani nem bírta.

A történelem ítélete igazságos, mint bölcselőben nincs nagyszerűség, mint államférfi pedig maga rombolta le az épületet, melynek építésében lelke egész erejét összegyűjté.

S mégis az ítélet József fölött nincs egészen jól formulázva ; Józsefet nem mint gondolkodót kell méltatni, a gondolat világában nincs neki előkelő, vagy egyáltalában nincs helye, de a való

világban sikere nagyobb volt, mint rendesen fölveszszük.

József új szellemet teremtett a kormány pálcája alatt álló népekben, ha új intézményeket nem is; e szellem a gondolatok birodalmában nem volt új vívmány, ott egy század óta már kifejlett, de az életbe ő vitte át, s népei öntudatának részévé tette.

A kik előtt az állam csak szervezetében, intézményeiben éli életét, a kik előtt az intézményeket szabadon támogató közérzület az állami létnek nem lényeges alkateleme, kevésbé tartják fontosnak e sikert s inkább kiemelik József intézményeinek, rendszerének egyes fönmaradt darabjait.

Igazuk van, a mennyiben az állam csakugyan nem a tiszta szellemvilág gyümölcse, ellenkezőleg épen a térben és ürben; a dolgok durva birodalmában építi föl az állam a szellem hajlékát; de tévednek, ha a szellem fejlődését teljesen a durva világon, az államon kívül képzelik, ha azt az esotericus philosophiai iskolákra szorítják, ha az állami intézményektől megtagadják a hatást a szellemre, s ha a politikusnak szellemi téren kivivott sikerét épen semmibe sem veszik.

József rendszere romba dőlt, mint egész, de a hatalmas lökés, melyet a szellemi életnek nem mint gondolkodó, hanem mint államfő, mint uralkodó adott, erejét nem veszté el halálával; a kilenczvenes évek reformjaiban, még inkább

reformtörekvéseiben élt tovább, s mint fejlődésre képes csíra maradt fönn a harminczas évekig.

József valósággal politikai sikert is aratott, a jövő reformjainak szellemét kiirthatlanúl fölébresztve, bár nem az egész nemzet öntudatában, annak nem is jelentéktelen részében.

József a rendiségből kibontakozás, a politikai szabadelvűség, a fölvilágosodás szellemét megdönthetetlenül megalapítja, nálunk sokkal inkább, mint Ausztriában.

Korszakának legjellegzetesebb vonása a fölvilágosodás.

De mit is jelent ez a fölvilágosodás? Mit általában, mit reánk nézve?

Igazán oly korszakalkotó-e az emberi szellem történetében, mint hívei hirdetéik, vagy oly üres, vizenyős, csak rombolni tudó, a minőnek ellenei föltüntetik? Azt hiszem, egyik úgy mint a másik.

Kant azt tartja róla, hogy az ember kilépése az önhibájánál fogva tartó kiskorúságból, melyben értelmét csak bátorság hiányából nem tudja mások vezetése nélkül használni. Sapere aude! Légy bátor! használd értelmedet, ez jelszava.

A mit Sonnenfels hirdetett, de a minek előfeltételét Mária Terézia meg nem adja, hogy a kormány a nép fölvilágosodásának előmozdítását saját kára nélkül, saját tekintélye koczkáztatása nélkül el nem mulaszthatja, maga József veszi most ajkaira s valósággá törekszik tenni, széttörve a sajtó bilincseit.

A nagy jelszó fogékony földre esik Magyarországon; a «megvilágosodás» időszaka beáll hazánkra is, sugarai elhatnak a nemzet minden, a műveltség némi színvonalán álló rétegébe, a főúrtól kezdve a falusi káplánig, és pedig oly erővel, hogy Décsy Sámuel (*Pannóniai Fénisz*, 191. lap) ily erőteljes szavakra fakasztják: «A szabados gondolkodás, írás, nyomtatás . . . a hol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (*machina*) hasonló valóság . . . és a ki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál e világon nagyobb tyrannus.»

A régi gondolkodásmód fölrebben ez új szellem szárnyainak csattogására, annál is inkább, mert ajkát nem idegen, nem holt nyelven, a nép saját nyelven nyitja szóra.

Az elmés, lelkes, de nyers, középkorias vitatkozási modorú Szaicz Leo *Igaz magyarjában* egész hévvel száll ellene síkra.

A mily érdekes a fölvilágosodás ez engesztelhetetlen ellenének egyénisége, melyben a magasztos a piaczilag közönségessel, rajongó hazafiság, a nemzetinek kicsinyességig menő imádása a katholicismus kinövéseit is közömszakadtig védő ultramontanismussal, s úgy politikai, mint társadalmi reactionárius irányzattal egyesülvék, ép

oly nyomatékos bizonyíték az ő irodalmi működése a megvilágosodás áramlatának terjedtsége mellett.

«Minthogy az egész világ teli vagyon Aufklärístákkal», vagy «Minthogy tudom, hogy a mai világ egyik fő bálványa a szabad gondolkodás, én is annak egy kis áldozattal kívántam kedveskedni»;* de még inkább a fölvilágosodás híveit rajzoló sorai: «Az Aufklärungs Fantasztákról olvashadtsza egy új német könyvet. Tsak hogy ennek a könyvnek szerzője semmit sem tudott a Magyarországi Aufklärungs-Fantasztákról, például a *Magyar Kurirról*, a Pannoniai Vitalistákról, a budai merkuriálistákról, a pesti Hoffmannistákról,* némely Magyarországi Profeszorokról, Kontzionátorokról, Plébánusokról, Káplányokról, barátokról, Eksz-barátokról . . .» Elégge mutatják, hogy a fölvilágosodásnak tekintélyes serege állt készen e hazában.

De minő volt e megvilágosodás? Bajos volna röviden jellemezni, mindenestre kiterjedt a szellemi élet legkülönbözőbb vidékeire.

Mi itt főleg ama jelenségeit tartjuk szükségesnek vázolni, melyekben a fölvilágosodás mint önálló cél szerepel.

* Magyarország mind világi mind egyházi történetei.

** Hoffmann a pesti egyetemen a német irod. tanára, ki egyszersmind magyar-ellenes német munkák írójának hírében állt.

A fölvilágosodás az egyéni értelem önálló használata lévén másnak vezetése nélkül, természetesen az ész fegyelmezettsége szükséges ahhoz, hogy gyümölcsei éretlenek ne legyenek, másrészt természetes, hogy ez előfeltétel nélkül is fölvilágosodás szükségképen összeütközésbe jő az emberi szellemnek azon irányzataival, melyek gyökere a tekintélyben van.

A mi fölvilágosodásunk is tehát mindenek előtt a katolikus egyház ellen irányul, de a kellő bölcselmi előkészület hiányában számos jelensége szerfölött éretlen, pórias, durva.

A vallási eszmék saját belső fejlődési törvényeit nem is sejtve, azokat merő csalás szülötteinnek tartva, egyes termékei sekélységét, ürességét csak a bárdoldalatlan nyersség, ízléstelenség múlja fölül, melylyel azokban a katolicismus ostromoltatik.

Ez osztályba tartozik: *Az Izé-Purgatoriumba való utazása.* 1786, Sz. S.*

Valamivel magasabb színvonalú a *Zakkariásnak a pápa titkos író deákjának az ausztriai tar-*

* A szerző, illetőleg fordító Szacs vay Sándor, eredetije ily cím alatt: *Theophili purefacti wunderbare Reise nach dem Fegfeuer, nebst einer genauen Beschreibung der eigentlichen Beschaffenheit und des ietzigen Zustandes wie auch Ursprungs des Fegfeuers* 1730-ban jelent meg németül, mint a Cavin és Emiliane-féle *Passe partout de l'église romaine oder die Betrügereien der Pfaffen und Mönche-féle* gyűjtemény egyik darabja.

tományokban lett vallásbeli megvilágosításról Rómából kelt levelei az ő lelki barátjaihoz. Kiadattak egy eretnek által. Fordítottak olasz nyelvből. 1786. Valamivel magasabb, mert vezérgondolata a lelkiismeret, a kutatás szabadsága lenne, csak-hogy illetlen tisztességes társaságból száműzött hangokat ép úgy hallat Zakkariás is, mint az Izé, a Szaitz ítélete, melylyel őket két disznósdi-nak nevezi, épen nem alaptalan.

Mindkettő egyébként protestáns szellemű gúnyírat, a tekintély elvét azonban a protestantismus sem veti el teljesen, s így annak megtámadása a katholika egyházban tovább vezet.

«A keresztyén vallásban magát oktatni vágyódó utazó ember, Jeruzsálem» nem többé a keresztyénség egyik-másik tana vagy felekezete ellen küzd; minden kinyilatkoztatott vallást megtámad, bár részben némileg csak a katholicismus, s annak intézményei ellen küzd, mint ezt a XVI. században híres Palingeniustól, a *Zodiacus Vitæ** szerzőjétől a papságra nézve a kölcsönzött mottója is tanúsítja: *Heu quas non artes, quæ non miracula fingunt. Ut vulgus fallant, optataque præmia carpant.*

Ez írat, melyet Latzkovitsnak tulajdonít a könyvészet, népszerű, sok helyt piaczi, közönséges nyelvével a keresztyén mysteriumokat min-

* Hallam *Introd. to the literature of Europe*. I. köt. 287. l.

den fönségöktől, mindon értéköktől megfosztani törekszik, s cynikus modorral botor, oktalan me-
séknek tünteti föl.

Mellőzve a kereszténység erkölcsi tanait, mel-
lőzve dogmái mélyebb értelmét, bensőbb magvát,
az anthropomorphistikai hitezikkelyekre veti ma-
gát kedvteléssel, s azoknak tisztán külső vázát
véve bonczolgatás alá, az egész keresztyénséget,
de főkép a catholicismust ripők modorral csú-
folja, megvetés, gúny tárgyává teszi.

Latzkovits ez írata páratlanul áll a magyar
irodalomban, ily merészséget a vallási kérdések
elemzésében, ily cynismust, kegyelet nélkül való
elbánást alig termett többet a magyar irodalom.

Nem csoda, ha Alexovics* az írat szerzőjét,
mint a párisi parlament 1765-ben Le-Feburet
kötélhalálra, nyelve kivágására, tetemei elégeté-
sére ítélné.**

Tévednénk azonban, ha Latzkovicsban egy-
szerű hitetlent, materiálistát látnánk; istenká-
romló csúfolódását a vallási érzés legnagyobb
formája, a keresztyénség ellen, a járszalagról
elbocsátott éretlen gyermek-észnek kell tulajdoní-
tani, mely a keresztyén hit ellen szórt mocskoló-
dásai után tagadhatatlan magasztossággal beszél
rationalistikai Istenéről, s benső melegséggel
hajol meg előtte.

* *A könyvek szabados olvasásáról.* Pest 1792.

*' Rokon irányú: *A Jézus társaságbeli szerzete-
seinek Khinából való kiűzettetése.* Rómában. 51. l.

A positiv keresztyénség fölé emelkedui törekvő vallásos irány, melyet Latzkovicsnál is látunk, a fölvilágosodás egyik természetszerű jelensége.

Ez irány egyik érdekes képviselője a Gondolatfalván Elmélkedő János betűivel nyomott: *Valláscserélés, avagy egy Világi böltsnek, egy Jézusitának és egy Hazafinak arról való Beszélgetések, ha valjon szabad-e az embernek vallását, a melyben született, megháynyni-vetni, és van-e szabad választása azt, ha hibás, jobbd fclcserélni? Egy emberbarát által.*

A Bodin művével: *Heptoplomeres sive colloquium de sublimium rerum abditis* — a megindúlt fölvilágosodott vallási irányzatnak külalakját, a különböző nézetűek párbeszédes vitatkozását találjuk a *Valláscserélésben* is; továbbá a XVII. század unitarius írói által fölkapott költött helynevek, mint Eleutheropolis, Irenepolis nálunk a XVIII. században a fölvilágosodás jelzésére Gondolat-falvává, Kosmopolissá változnak.

A munkácska, mely Wielandnak *Über den freyen Gebrauch der Vernunft in Glaubenssachen* czimű nagyobb értekezése alapján készült, egészben véve az eddigieknél sokkal komolyabb dolgozat, bár előszavának ezek a versszakai:

E munka is meglásd felnyittya szemedet
Megvilágosítván homályos elmédet,
Tsak rágódjál rajta megérted a vallást
Mint konyháért való emberi Találást —

belső rokonságát az előbbiekkal határozottan tanúsítják.

Nem ostromolja úgy a vallást, mint Latzkovics, csak meg akarja tisztítani az «értelem erejével, mert azt a Nevelés, a Clima és a Temperamentum ha nem egészen szülte is, legalább nagyon megzavarta».

Sokkal érdekesebbek és hatásukban jelentékenyebbek a keresztyénség alapján álló, különösen a katolikus világban mutatkozó fölvilágosodási hajlamok; elhallgattatni a Latzkovics-féle hangokat s megtisztítani a római egyház gyakorlatát a kinyilatkoztatáson nem alapuló babonaktól, ebben foglalható össze a katolikus fölvilágosodási irány; fő képviselői Ausztriában vannak ugyan, hogy azonban német munkáik nálunk is mennyire keletnek örvendenek, tanaik mily visszhangra találnak a mi klerusunknál, legjobban tanúsítják az egykorú Szaitz és Alexovics.

Az Eybelek, Rautenstrauchok, Vitolák* kedveltek nálunk is, sőt le is fordíttatnak, így Eybel *Was ist der Papstja,*** mely azonban inkább hangja, mint tartalma által nevezetes; írója közönséges mint ember, közönséges mint gondolkodó is.

Az emberszerető, példányos életű, tiszta lelkű probstdorfi plébános, Vitola irataiból fenköltebb

* Seb. Brunner *Theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II.*

** Mint a *Gesamm. Shcriften einige Verbesserungen in der kath. Kirche betreffend* egyik darabja.

szellem szól hozzánk. *A toleranciáról a katolikus anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy ausztriai plébánosnak német nyelven írt levele némely katolikus keresztyéneknek kívánságokra magyarra fordítva.* A keresztyénség fő parancsolatára, a felebaráti szeretetre, alapítja, hogy «az igaz katolikusnak nem tsak lehet, kell is a hamis vallásokat elszenvedni. Mert hiszen egy jó katolikust sem lehet gondolni, a ki egyszersmind jó keresztyén nem volna; sem jó keresztényt, a ki az ő felebarátját nem szeretné, sem pedig olyan felebarátszeretőt, a ki azt a kit szeret, el nem szenvedné».

De a vallási türelmesség nem ellenkezik-e az egyház gyakorlatával? az inquisitióval? nem, úgymond, «ha megkülönböztetjük a mit az Eklézsia cselekszik attól a mit az Eklézsiában a polvák és konkolyok tselekednek».

Szélesebb alapon fogja föl a fölvilágosodást Ewald: *A köznép megvilágosodásáról, ennek hatásairól és hasznairól.*

A német író az emberi élet összjelenségeit veszi bírálóat alá, s teszi javaslatait reájok nézve a fölvilágosodás szempontjából.

Népszerű nyelven, mérséklettel, józan észszel, melegséggel szól mindig, a megvilágosodás határát azok önálló gondolkodási képességében találva, a kiket meg akarunk világosítani.

Olyanok fölvilágosítása, a kiknek kellő értelmi ereje nincs, hasonlít a majoméhoz, ki:

Egy tzedrus erdőnek éjjel tüzet vete
S örült, hogy oly fényre könnyen szert tehete.

S midőn ezt a többi majmok látták

Egyszeribe zengett az örömkialtás:
Éljen majom bácsi! Éljen úgy-e pajtás!
Megérdemli örök emlékezetünket,
Megvilágosítá sötét környékünket.

A közoktatás, közgazdaság, közegészség, közrendészet egész rendszerét föltaaláljuk népszerű alakban Ewaldnál.

A vezérgondolat mindenütt a fölvilágosodás, melyet azonban Ewald nem pusztán mint az előitélektől való megszabadulást fog föl, előtte az az értelem segélyével elért tökélyesbülése az emberiségnek, mert «a szabadság, emberiség az okos országlás, egy szóval: a megvilágosodás a pusztát is paradicsommá . . . teheti».

A köznépet az értelem eszközeivel is lehet Isten szeretetére tanítani, az értelmiség emelkedése, terjedése nem oka a forradalmaknak, ezeket mindig a végső kétségbeesés szüli a népek között.

A forradalmak az isteni gondviselés eszközei, nem a megvilágosodás szükségképi következményei; a forradalmakban a gondviselés «a medvéket a méhetskék által öleti meg, és ki átkozhattya azért a méhetskét, hogy életének védelmezésében sokra vetemedett».

A fölvilágosodás az egyénnek önsorsa, önjava fölött elmélkedő munkássága, így célzataiban is

főkép az egyén anyagi és szellemi javára törekszik, de mintegy akaratlanul a politika mezejére sodortatik s az egyén jólétének biztosítékait kutatva, a bölcs felsőbbbségtől a népszabadsághoz ér.

A fölvilágosodástól csak a despoták félhetnek, a királyok nem, ezt bizonyítgatja Ewald, «ha nem tsak egy rendnek, nem tsak egy különös kornak, hanem mint a nap elevenítő erei minden rendeknek, minden karoknak szolgálnak, ha szabaddá teszik is országukat, királyok maradnak azért, s mint a hálaadás és szeretet, uralkodásuk is örökké fönmaradó leszen».

A szabadelvűség és fölvilágosodás e kapcsolata azonban nem általános; az egyesnek korlátolt értelmi tehetségéből épen úgy eljuthatni a bölcsőbb felsőbbbség gyámoló vezetéséhez, mint a fölvilágosodás követelte önálló értelem használatból a politikai szabadsághoz.

Bár a fölvilágosodási áramlat előbb-utóbb a politikai szabadságra vezet, van neki egy ennél állandóbb kegyeltje, melyet keletkezésekor csak úgy föltalálunk benne, mint fejlődése délpontján: ez a boldogság.

A fölvilágosodás, mint a reflektív, nem pedig a teremtvő ész gyümölcse, mindenek okát, alapját kutatja, és így a történelmileg adott, vagy az ember természetében mutatkozó tárgyilagos erők iránt, csak azért, mert történelmileg létrejöttek s tényleg megvannak, nem viseltethetik kegyelettel

s kutatásában csak annak kegyelmezhet, a mit a bonczolgotó értelem nem bír elmeire szétbontani; e munkájában az értelem igen messze mehet, csak egy van, a mit a megvilágosodás olvasztó görebe sem bonthat szét, hacsak magát megsemmisíteni nem akarja: az értelem alanya, az egyén s ennek önmagát affirmáló ösztöne, boldogságvágya marad vissza, mint elemzésének állandó üledéke, s csakugyan a boldogság, az egyesnek s az összeségnek egymástól függő boldogsága, a közboldogság lesz a fölvilágosodás mindenben uralkodó vezéreszméje.

«A közönséges boldogságnak Előmozdítása», mint a *Valláscserélés* írója mondja, «a köztársaság, melyben a polgárok boldogsága össze vagyon foglalva», mint az *Igaz hazafiui feljegyzések az örökös jobbagyság elmozdításáról Magyarországon* írója magát kifejezi, lesz a bálvány, mely előtt a megvilágosodás is porba hull, melynek mindent, a szabadságot is alárendel, mint a főczélnek, a közboldogságnak csak eszközét.

A közboldogság, a közjó lebeg mindenki ajakán, állam és közjó azonosokul vétetnek. A lelkes piarista Benyák, ki hosszú szünet után 1777-ben hirdeti újra magyar nyelven a philosophiát, József császár híres rendeletét a köztisztviselők-höz így fordítja magyarra: *Felséges második József közjóbéli tisztviselőihez adatott intése. 1783. Esztendőnek végén*; az ellentábor is elfogadja a boldogságot, mint e földön a legfőbb

czélt, belőle veszi érvét az örök boldogságra, Alexovics mondván: «Ha tinéktek mivoltos kötelességtek, hogy azt hathatósan meggátoljátok, valami az alattvaló üdei boldogságát akadályoztatja, sokkal inkább az mivoltos hivataltok, hogy hathatósan meggátoljátok valami az alattvalók üdvességét akadályoztatja».

Sőt akad, a ki a boldogságra meg is akar tanítani; Benkő Sámuel, a dijoni akademia pályakoszorúsa, vállalkozzik erre elég terjedelmes munkájában; * mert szerinte nem elég a subjectiv boldogság, olyanra van szükség, melyet a társadalom az egész vagy annak legalább is nagyobb része, vagy a fejedelem is annak tart.

Az endaimonismus végkövetkezménye, az emberek boldogítása akaratok ellenére is Benkőben élesen kidomborodva áll előttünk, mert bár a boldogság-vágy minden emberben egyaránt föltalálható, meg kell azt tisztítani salakjától, biztosítani a veszélyek ellen, az emberi értelem kitálta eszközökkel.

Nem jelentéktelen helyet foglalt el művében a természetesen latin fejtegetés, melylyel a vad népeket a társas élet boldogító voltáról meggyőzni, annak elfogadására rábeszélni iparkodik, latolgatva, miképen hat a vademberek érzékeinek fej-

* *Tentamen philopatriae in monarchiis et aristocratiis promorendae philosophicum*- 1787. 356. E munka is úgy látszik pályázásra volt szánva az akkoriban Olasz- és Angolországban kitűzött ily tárgyú kérdésre.

lesztése a társas ösztön meggyökereztetésére, s boldogító mesterségének alkalmazását csak is a vadak szagláló érzékei emelésére találja fölöslegesnek, minthogy az nálok erősebb, mint a boldogabb művelt népeknél.

A fölvilágosodás korszakának világbölcseire nem hiába írta Schiller gúnydalát, ők mindent csinálni akarnak az értelem mesterkedésével, a spontán teremtes kívül fekszik eszmekörükön.

Mi a boldogság Benkő szerint? A társas és baráti kapcsok mentül nagyobb sokfélesége, de az egyes embernek nagyobbyszerű társas kapcsolat létre hozásához megkívántató ereje nincs, de nincs annak föntartásához sem, az egyes boldogságából kiindulva, jut el Benkő az egyén politikai önjogúságának megtagadásához, az atyáskodó felsőbbbség tanához.

Ez átmenet logikailag nem lehetetlen. Hobbes keresztülvitte az egyén békévágyát a souverain hatalom korlátlanságáig sokkal veszélyesebb szirtek között, mint a minőket a megvilágosodottak boldogságvágyának a bölcse felsőbbbségig körűlevezni kell. Hobbes Leviathanjából, a zordon, mindenható földi Istenből a fölvilágosodottak kezében a közboldogságnak szolgáló bölcse nemcsak érezni, de a fölvilágosodás egyik legsajátosb hangján is, az érzelgésén, népeivel érintkezni tudó fejedelem lesz.

Akár hogyan gondolkodjunk azonban a logikai kapocs szilárdságáról, az egyéni boldogság-

vágy s a korlátlan fejedelemség között az átmenet tényleges lehetősége nagyon plausibilisnek tetszhetett a fölvilágosodás korszakában; máskülönben megfejthetetlen rejtély is lenne a francia encyclopædisták, a német «Aufkläristák» nagy hajlama az abszolút királyság iránt.

A jog, a tényleges hatalom, a vagyon, a szellemi fölény ez időkben mind a társadalom kisebbségének részen áll, a többségén a fejszám egyedül; a ki e helyzetből a kibontakozást nem forradalom útján kívánja, a ki elég józan mindent nem az előjogozottak belátására és áldozatkészségére építeni, s a ki, mint Benkő az összes nép boldogságáért, birtok- és hivatalképességeért, jogegyenlőségéért lelkesedik, annyira rossz számító-e, ha főkép a kiváltságos osztályok fölött is álló korlátlan hatalomtól várja reményei teljesülését?

A mi báró Orczy Lőrinczcel Józsefre diszbeszédét mondatja,* a mivel Hajnóczy hivataloskodását József alatt indokolja,** fölvilágosodási irányunknak közmeggyőződése.

«Mikor egy rend a másikat elnyomja», mondja az *Örökös jobbagyság elmozdításának* írója, «a közjó elő nem mozdulhat, ezen pedig nem fog minden rend iparkodni, ha az Felső Hatalmasság

* Ballagi Aladár. *A magyar testőrség története.* 60. l.

** Fraknói: *Martinovics és társai összeesküvése.*

a Rendeket egyenlő mértékre nem húzza. Ha a nemesség egy országban hatalmasabb, mint a király, akkor a parasztot szüntelen nyomja, mert tőlle fél és látja, hogy a parasztnak száma és ereje az övéénél nagyobb».

«József a természet jussait visszaadta népének», mondja a *Miért nem szeretttetett József császár az ő népétől!* című röpirat, «tartományainak nagyobb része a rabszolgai jobbágyságnak fertelmes lánczaiban nyög vala, . . . József széjjel verte azokat, visszahelyeztette az elnyomattatott emberséget újra a maga jussaiba, visszahozta a valóságos egyenlőséget a jobbágy és fejedelem között; — de ellenségévé tette a papságot s ezzel népét is, mely a papok szívéből gondolkodik és a papoknak szájából beszél; a nemesség hatalmát határ közé szorította és az érdemnek azt megadta, a mi különben a nagy születésnek jussa vala; ezzel a nemességnek egy nagy része ellenségévé lett, s ezzel együtt a titkos íródeákok, komornikok, számtartók, inspectorok egész serege».

Benkő is hát, kora tényleges viszonyait véve a közboldogság megvalósítására a legkönnyebb módnak, a legközelebbi útnak a fejedelmi absolutismust találja, a szívökre köti a polgároknak, «gondolnák meg, hogy a fejedelem fejök és lelkek, ők pedig a tagok, melyek az előbbinek sugallatával, tanácsával kormányoztatnak».

A közboldogság tartalmának kifejtésén dol-

gozik Benkő munkája legnagyobb részében, s így az tényleges eredménye szerint az összes állami földadatok rendszerévé válik, felölelve a legtágabb értelemben vett közigazgatást, igazságszolgáltatást, az állambáztartás és honvédelem ügyét, s bár nagy részt Sonnenfels eszmekörében mozog, bár szerkezetében laza, ellaposodó, s az általános művelődés, az egyéni ethika mezejére átsapó, bár az alkotmányos kérdéseket csak ritkán érinti, egészben véve a rendszeres államtan első úttörő dolgozatának tekinthető, jóllehet Benkő tulajdonkép nem rendszerre törekszik.

Benkő nem a viszonyok belső kapcsolatát, nem azok természetes rendjét, nem az emberi össz-élet imminens törvényeit kutatja, célja, mint az iskoláé, melyhez tartozik, mindenek fölött gyakorlati, kiválókép teleologikus; nem megérteni, a fölvilágosodásnak megfelelően újra ki-gondolni akarja ő is az emberi életet; ügyes, elmés szerkezetet találni, mely a közboldogságot biztosítsa, ennyiben vonja vizsgálódása körébe az összes állami földadatok, így kerül ki kezeiből mintegy öntudatlanul az államtan nemi rendszere.

E célszerűtlenkedő iránynyal rontja el művének különösen érdekes alapgondolatát, melyre nem alap nélkül büszke.

Benkő sok érdekest, figyelemre méltót nyújt *Philopatriájában*, a szabadelvűség híve örömmel veendő abban a haladási eszméket, a nemzetét

hibáiból kivetköztetni vágyó magyar az éleslátást, mely száz évvel ezelőtt reá mutat az élethivatásoknak teljesen ma sem meghaladott helytelen fölosztására társadalmi szerkezetünkben, de legérdekesebb, hogy az állam egész életét, szervezetét a hazaszeretetre akarja visszavezetni.

A hazaszeretetet az államiság központjává, főelvévé tenni, tagadhatatlanul eredeti gondolat. Az államtan a hazaszeretetet vagy egészen elhagyja, vagy mint lenni kellett, mint kívánatot említi csak; úgy mint az állam meglevő, tényleges alkatelemét, mely az államban ép oly lényeges, mint az intézmények, nem.

Mi hát a hazaszeretet, hogyan alapszik rajta az állam?

A szeretet a másnak tökéletességében és boldogságában talált gyönyörűség, a hazaszeretet ehhez képest az ország tökéletessége és boldogságában való gyönyörködés, melyet az állam szervezetének és törvényeinek helyes megállapítása által érhetni el.

A Wolf-féle értelmi philosophia íme mily egyszerűen világosítja föl a szeretet mystikus természetét, mert Benkő szeretetfogalma nem az övé, az egész fölvilágosodási iskoláét, nevezetesen Martiniét majdnem szószerint ismétli (*Amor in voluptate ex alterius perfectione consistit*).

A szeretet e magyarázata minden esetre könnyen érthető, nagyon fölvilágosodott, de igaz-e? Két lény, ember és ember, ember és haza, ember

és hivatás ama szoros kapcsolata, összeolvadása, mely a kapcsolatban levőket megsemmisíteni látszik, s tényleg egyenkint is erősbekké, kiválóbbakká teszi, meg van-e oldva e fölötté «világos» formula által?

Reánk nézve azonban közönyös ezúttal a szeretet valódi fogalma; fontos az, minő értéke van a hazaszeretetnek az állam természetének megértésére? Ezt akarja Benkő magyarázni, de magyaráz-e valamit? Nem. A hazaszeretet az ország tökéletességében való gyönyörködés, ha tehát az ország tökéletességre tud emelkedni, szeretni fogják alattvalói; a mely országot pedig szeretnek alattvalói, annak mitől sem kell tartani, s a hol az alattvalók ezt tehetik, a hol szeretik az országot, mert tökéletes, ott boldogok is és így el van érve az eszme körfutása. Mi hát a cél? kérdi a «megvilágosodás» apostola, az ország tökéletességét és boldogságát minél helyesebben berendezni, de mi köze van ehhez a szeretetnek? A tökéletesség határozza-e meg szeretetünket, vagy az-e tökéletes, a mit szeretünk?

A fölvilágosodás, mint az értelem alapján álló felfogásmód, a vak szeretetet el nem ismerheti, s így az értelem által helyben hagyott tökéletesség a határozó; az állam tökéletessége a szeretettől függetlenül, a társas élet értelem megszabta követelményei szerint jó létre, a szeretet azt mintegy készen találja, létre semmi esetre sem hozza, s a szeretetnek az állam természete meg-

értésében más szerepe nincs, mint külső oknak; mert az ember csak azt szereti, a mi tökéletes, azért kell az államnak is, hogy szerethessük, tökéletesnek lenni, de a tökéletesség a szeretettől teljesen különböző valami s az államot a hazaszeretnek Benkő-féle felfogásával épen nem fogjuk jobban megérthetni, mert a szeretet a más tökéletességében való gyönyörűség s e más itt a haza, az állam, pedig ezt kellene a szeretetnek érthetővé tenni, a mi azonban más, azt ez nem teszi érthetővé.

S csakugyan Benkőnél a hazaszeretet csupán a munka élén áll, mihelyt azonban elhangzott fogalma, hogy az az állam tökéletességében való gyönyörködés, nemcsak fölvilágosítást nem nyerünk a szeretetből arra nézve, miben áll e tökéletesség, de még a szeretet nevét is alig halljuk a munka további folyamában.

A fölvilágosodási irányban nyilatkozó észjárás egyébként általában nem oly természetű, hogy vele a szeretetet s annak egyik alakját, a hazaszeretetet megértsük, s Benkőnél a kiinduló pont is hibás, midőn egyedül a hazaszeretet veszi az egész államélet forrásának, az állam valami tényleg külsőleg fönnálló, az alanyi érzületen kívül is meglevő, a fölfogás tehát, mely az államnak csak alanyi oldalából akarja az egész államot megérteni, szükségkép vagy hamis eredményekre vezet, vagy semmivel sem viszi előbbre belátásunkat az állam életébe.

De a mi a fölvilágosodás irányra oly nehézé, majdnem lehetetlenné teszi a hazaszeretet megértését, az főleg a végcélban, az erkölcsi jónak értékéről alkotott fogalomban rejlik inkább, mint a fölvilágosodás észjárásában, módszerében.

A hazaszeretnek alapja valami igen pozitív, a különös nemzetiség, nem egyedül és kizárólag ugyan, de mégis sokkal nagyobb mérvben, hogy sem a fölvilágosodás gondolkörébe könnyen beilleszthető lenne.

A fölvilágosodás, mint minden adottnak, ténylegesnek ellensége, a hasontermészetű nemzeti tényezőnek sem lehet barátja; a nemzetiséghez való ragaszkodás a fölvilágosodás előtt — kisebb-nagyobb mérvben — az előítélet színében tűnik föl; a világpolgárság lesz a legmagasabb eszme, melyre az embernek a fölvilágosodottak szerint emelkednie kell.

Benkő is két hazát is ismer, a szűkebbet s a szélesebbet, ez az egész világ, az egész emberiség, melynek szeretetét lelkesedve írja le; ily eszmekörben a hazaszeretnek nemcsak mint az állam alkatelemének fölfogása, de magára is nehéz, ha nem lehetetlen.

A fölvilágosodás elmélete szükségképen a világpolgársághoz, a nemzetinek kicsinyléséhez vezet, bár gyakorlata önkénytelenül a nemzeti eszme erősödését hozza magával.

A fölvilágosodás értelmi operációja az elvont emberhez jut, annak nemzeti jellege valami külső,

esetleges, és synthesise nem állapodhatik meg a nemzet korlátolt, kisszerű fogalmánál, az emberiségig kell emelkednie.

Az «emberbarát» az «emberi nemzet szeretője» a josephinus fölvilágosodás időszakában magasabb, nemesebb fogalmak, mint a «patriota», a «hazafi»; «a mai világ leginkább azzal kérkedik, hogy emberszerető», mondja Alexovics. Trenck pedig azzal dicsekszik, hogy ő «a nemes-szívűek és fölvilágosodott elméjűek levegőbeli tartományából való».

Van is elég baja «ezzel a nagy Mentsenlébbel» a fölvilágosodás ellenének Szeitznek, a ki azzal a nemzetiség szeretetét állítja szembe, ha nemzeti-ségi lelkesedésének motivumai nem egyszer gyermekesek, áradozása pedig szertelen.

Nemzeti lelkesedésének nemcsak a nemzet többsége katholicismusa, ősi hagyományos vitézsége nyújt tápot, melynek elismeréseért és dicsőítéseért kész a «maszlagos fejű, világcsaló, aufklärista Trencknek is meghocsátani», — a magyar konyha máig híres különlegességei is nevezetes szerepet játszanak abban.

Az egi «matematika» toronytól kezdve a jobbágyság állapotáig minden a legnagyobb és legrosszabb hazában, mert ha a jobbágyságnak oly rossz dolga lenne nálunk, mint az aufkläristák hirdetik, miért jön be annyi sváb Magyarországra jobbágnak? Nemcsak extra Hungariam non est vita, de komolyan vitatja, hogy ha másutt jó

élet van, ezt is Magyarországnak lehet köszönni.

A mily nagy a fölvilágosodás ez érdekes el'lenlábanak egész a hazai konyháig elható réalismusa, ép oly levegőben járó Benkőnk gondolatmenete és írmodora.

A mint külföldön a fölvilágosodottak egész táborá, ha értelmi okokon kívül tényekkel is akar hatni, az ó-kor történeteikhez folyamodik, Minossal, Lykurggal érvel, úgy Benkő is ezeket szereti, nem saját hazájának, a nemzeti öntudatban élő történeteit; s ez nagyon természetes, a megvilágosodás az emberi lélek egy tehetségére, az értelemre alapítja egész szellemi épületét, hogy ne szeretné hát mindennek fölött az ó-kort, melyet nem természetes ösztön, hanem az értelem tanult emlékezete tart csak életben.

Ha ezek után egy végpillantást vetünk hazánk fölvilágosodási korára József alatt, minő összbenyomást nyerünk?

A fölvilágosodás irodalma a politikai szabadságon kívül századunk összes reformeszméit tartalmazza.

Az egyenlőség, a «természet jussai» az ember veleszületett jogai, a kiváltságok megszüntetése, a közteherviselés, a «gondolkodás és írás szabadsága», a lelkiismeret szabadsága, a »milliók szolgálatára rendelt fejedelem«, a közpénzek felelős kezelése, «mert ha a fejedelem jót tenni, könyörületességet gyakorolni akar, tegye azt a

saját maga vagyonából,» * mind részét, lényeges alkatelemét képezik a fölvilágosodás irodalmának, melyet jobbnak hittem fővonalaiban, belső motivumaiban vázolni, mint részleteiben feltüntetni.

Mindezek együttvéve nemzetünk életében csakugyan új korszakot alkotnak s ha fölvilágosodásunk kora más nemzetekével akár szellemi termékeinek számát, akár belső intensitását vegyük, távolról sem mérközhetik is, sőt némelyek tán hajlandók lesznek annak megnyilatkozását hazánkban kicsinyleni, idegen eszmék majmolásának tekinteni; annál is inkább, mert nagy részt csakugyan idegen művek átültetésével van dolgunk, s a hazai termékek parányi részét alkotják a fölvilágosodási irodalomnak; mely ez időben a műveltek táplálékát képezte s mely idegen, külföldi volt: kérjük függeszszék föl ítéletöket a 90-es évek irodalmának vázolásáig, mely ép úgy alapszik a fölvilágosodási áramlaton, a mint ez a Mária Teréziá alatt megindúlt mozgalmón.

Eléje vágva a 90-es évek szellemi mozgalmainak, én a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnek kell hogy tartsam, melylyel a mi az eszmék gazdagságát és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban.

Csak egy van, a mi a fölvilágosodás világpol-

* *Felsőges második József közjóbeli tisztviselőihez adatott intése 1783. esztendőben.*

gáriás irányát tekintve, felötlő, hogy a nagy fordulat egyszersmind határozottan nemzeti is. A fölvilágosodás nem látszik a nemzeti ébredést magyarázni, ellenkezőleg, hisz alapiránya világpolgáriás.

József germanizálását egyedüli okul venni nem elég, az inkább az alkalom, a külső ok, mint a nagyszerű jelenség alapja.

Mélyebb oknak is kellett szülni e nemzeti ébredést, s nem habozunk kimondani, hogy azt is, a nemzetit eleinte megvető fölvilágosodásban s az általa terjesztett eszmekörben véljük találni; nem ugyan egyedül, hisz oly nagy történelmi jelenségeknek ezerféle szálai vannak, s így a magyar nemzeti ébredésben nem jelentéktelen tényezőt képezett a fölvilágosodást ellenző tábor is, mely a nemzeti eszmét, mint valami ösztönszerű, történelem szentesítette tényt fogta föl, s József gyűlölt rendszerének egyik alkalmas ellenszeréül tekintette.

De a legnyomatékosabb tényező, azt hisszük, a fölvilágosodás volt, erre a nemzetinek eszméje cél is, eszköz is egyaránt.

A fölvilágosodás világpolgáriás iránya addig tart, míg annak egy nemzet a hordozója, melynek nyelvét használják a többiek is a magasabb szellemi élet terén, s míg az a társadalom felsőbb rendekre szorítkozik.

De a fölvilágosodást saját dialectikája előbb-utóbb nemzetivé teszi; a «megvilágosodás» akkor teljes, akkor éri célját, ha közönségessé

válí, a valóban megvilágosodott mindazok megvilágosodását kell hogy kívánja, a kikkel együtt él, a megvilágosodás szükségkép demokratikus; a nemzeti nyelv a fölvilágosodás eszközéül tekintik.

Miből indokolják a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség szükségét? A fölvilágosodott emberre mi bántóbb, mi nyomasztóbb, mint elfogúlt, előítéletes emberekkel együtt élni, ámde az elfogultság, az értelmi sötétség csak a nemzeti nyelv segélyével oszlatható el, e nélkül általánossá nem válhatik; a megvilágosodottnak hevülnie kell a nemzeti eszméért, bár csak mint eszközért.

Czéllá a nemzetit, melyért élni halni kell, a megvilágosodás az a mozzanata teszi, mely a válás ellen s a demokrátiára irányul.

A kétely, a kutatás megrendítheti a hatalmas tényező erejét, mely a vallásban nyilvánkozik, de csak hogy másutt, más alakban támaszsza föl.

Az ember az egyetemest, valami magánál fensőbbet, magasabbat nem nélkülözheti, a mint a vallás ereje gyöngül, helyébe lép a rokon természetű nemzeti.

Már a kereszténység felekezetekre válása, még inkább a megvilágosodással járó skepsis öntudatlanul vonzza az embert a nemzeti felé, mely ugyan örökké hat az emberiségben, de nagy részt összeolvadva a vallással, s ez az oka, miért oly nehéz a nemzetinek határait kijelölni az egyetemes vallás, a keresztyénség fölléptével. Mint ha-

tározottan kidomborodó tényező azonban csak akkor bukkan elő, a midőn a vallás elég tartalékul, egyedüli összekötő kapcsúl nem szolgálhat az embereknek.

A demokratia individualisma, a régi társadalmi kapcsolatokat lerontó, mindent egy színvonalra szállítani törekvő ereje, atomismusa, nem kevésbé döntő befolyású a nemzeti eszme érlelésére. Fölösztató, tagadó elvét mi sem ellensúlyozhatja jobban, mint a nemzetiben rejlő egyetemeség, annak összefűző hatalma.

A József korabeli megvilágosodás eredménye a 90-es évek reformtörekvése, de különösen politikai irodalma.

«II. József korában közfolyamatba jöttek az addig véka alá rejtett eszmetörek, s oly mennyiségben, hogy a régi márványoknak és pénzáraknak rendkívüli depreciációja következett be, s hogy több addig igen szilárd hitelűeknek tartott testületek már közel voltak a végbukáshoz.» *

A 90-es évek «fölserkent érzékenységgű» nagy fordulatót sem az állami, sem az irodalmi téren nem szabad közvetlenül a francia mozgalmakhoz kapcsolni; e fordulat magában véve sem annyira francziás, hogy ily kapcsolatot igazolhatna, de eredetét, forrását tekintve, nyomról nyomra visszavezethető Mária Terézia uralkodására s a József-féle fölvilágosodásra; ezek voltak

* Szalay L. *Publ. dolgozatok* 2. köt. 15. 1.

a mediumok, melyen keresztül nálunk a 90-es években az emberi szellem egyetemes áramlata a maga sajátos nemzeti alakjában megnyilatkozott.

Nincs ugyanis kétség benne, hogy a kor nemcsak általános európai eszméket hoz nálunk fölszínre, hanem azokat egyszersmind önálló, nemzeti jellegűnek mutatja.

A József-féle fölvilágosodás más növényt érlel meg nálunk, nemcsak mert más talajon művelik, de mert más is az öntözője.

Ausztriában Józseffel jó részt vége mindennek, az osztrák tartományi rendek möhön kezdenek a temetés munkájához,* nálunk ellenben még az országgyűlés irányadó elemei is, bár egy és más tekintetben, így a közteherviselés, hivatal- és birtokképeség tekintetében retrogádok is, igen sok téren folytatják a josephinismust.

Magában az 1790—91-diki országgyűlésben, még inkább az általa kiküldött országgyűlési bizottságok munkálataiban mindenütt József szellemére akadunk, e munkálatok sok helyt egyenesen rendeleteit veszik alapúl, s a hol azt nem teszik is, vagy épen ellenkező állást foglalnak, meglát-szik, hogy a Josephinismus hatása alatt állnak.

Nem azt akarnám ezzel mondani, mintha törvényhozásunk József társadalmi szabadelvűségéig emelkedett volna, sőt azt hiszem, a dicséret,

* Wolf: *Geschichtliche Bilder aus Oesterreich*.

melylyel 1790—91-iki országgyűlési bizottságok munkálatai, mint a reform és szabadelvűség valódi tárházai magasztaltatnak, túlzott.

E nagyszabású munkálatok a legfőbb elvi kérdésekben, az adózás, a birtokviszonyok, a politikai jogok terén a legféltekenyebben őrzik a régi rendies alkotmányi és társadalmi szerkezetet, de kétségtelen, hogy a részletekben telvék engedmenyekkel az új kor követelményei iránt, sőt a hol a kapcsolat a reformok és az ország ősi alkotmánya, vagy tán jobban mondanók nemesi társadalmi szerkezete között nem oly szembeszökő, egyenesen meglepnek elfogulatlanságukkal, liberalismusukkal, mint a sajtóügyre, a zsidók jogállására vonatkozó tárgyalások- és javaslatokban.

Nem szükség e munkálatoknak nagyobb érdemet tulajdonítani, mint a mennyit valóban igényelhetnek, így is a múlthoz ragaszkodó, de az új korral számoló, sok helyt haladó mivoltokban, önálló, új terveikkel tanúságot tesznek a fölvilágosodási æra hatásáról, és pedig egészen önálló, sajátos hatásáról a magyar uralkodó osztályokra.

E hatás signaturájaként amaz elegyülési folyamat emelkedik ki különösen, a melyben a fölvilágosodás világpolgáris szabadelvűsége a történelmi magyar szabadság eszméjével találkozik; e hatás észlelhető a törvényhozási munkálatok terén, de főleg az irodalomban.

A 90-es évek értelmes conservatívjai sem elé-

gesznek meg a régi alkotmány visszaállításával s körülbástyázásával, alkalmazását a josephinismus által fölkelte igényekhez ép oly szükségesnek látják; de a régi alapelveket föl nem adhatva, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az úrbér s a közgazdaság javíthatása által vélik a régi elvek nyomasztó, de a nemzet fönnállásától elválaszthatatlannak hitt hatását ellensúlyozni.

A publico-politikai bizottság elé terjesztett Balogh-féle munkálat az országgyűlés rendezéséről, a mennyiben a nemes és nem nemes ellentétes érdekeit nem tekintjük, egészen az újkori képviselőlet eszméjéből indul ki a követi utasítások eltörlésére, a királyi tábla kizárására, a városok képviselőletének s a főrendi háznak reformjára vonatkozó javaslataival.

Ha a 90-es évek törvényeit és törvényelőkészítő munkálatait vesszük, a bennök foglalt reformok igen mérsékeltek nemcsak a nyugat-európai koreszmékhez és fejleményekhez viszonyítva, de mérsékeltek a szomszéd Lengyelország 1791 május 3-diki alkotmányában kimondott elvekhez képest,* melyekben nem tekintve a lengyel alkotmány mechanikájának nagy részt modern szellemű átalakítását, főleg a társadalmi reformok emelkednek ki, mint az urak és jobbá-

* Kollontaj *Vom Entstehen und Untergange der Polnischen Constitution vom 3-ten May 1791—1793.* I. köt. 200. l.

gyaik között létrejött örökváltsági szerződések törvényesítése, a birtokszerzési képesség elismerése, a polgári elemnek a közhivatalokra bocsátása, a nemesség vagyis a teljes politikai szabadság megszerzésének nagy könnyítése.

Nem akarom e párhuzammal a lengyelek fölényét velünk szemben kiemelni, hisz ép ez alkotmány adott módot Lengyelország még megmaradt szabadságának megsemmisítésére, csak az összehasonlítás, az összemérés véget utaltam e tán a mi viszonyainkhoz a nyugati államokénál inkább illő, inkább alkalmas mértékre.

E mértékkel mérve haladásunk, reformjaink szerényebbeknek tűnnek föl, mint a minőknek őket rendesen tartjuk, de azt hiszem, épen e mértéket alkalmazva, jobban kitűnik azok mérvének helyessége, hazai viszonyainkhoz illő jellege.

Nem abban volt a hiba, hogy a reformok igen mérsékeltek, hanem abban, hogy tovább vitelők Ferencz uralkodása által megakadályoztatott.

Ugyanis a 90-es évek egész reformmozgalmát, egész szellemét nem szabad csak a megalkotott törvényekben s a bizottsági munkálatokban keresnünk, ezek csak nagyon kis mértékben hozzák fölszínre azt, a mi a nemzeti szellem a méhében ekkor már megfogant, de világra csak a jelen század 40-es éveiben jött.

E kor igazi jellegét, egész mélységét, végső irányát és célpontjait csak politikai irodalmából

ismerjük meg, mely törvényhozásunknak viszonyaink által nagyon is indokolt lassúbb meneteért bőven kárpótolhatja a reformok híveit.

Ez irodalmat, a nemzet szellemének ép oly édes gyermekét, mint a minő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdhethjük velök a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harminczas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő.

A harminczas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, a mi már itt föl ne tűnt volna, sőt el sem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harminczas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de a mit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.

A kapcsolat a 30-as évek reformmozgalmai s a múlt század végének politikai irodalma között sokkal szorosabb, mint rendesen fölvenni szokás, ez irodalom hatását nem semmisíté meg teljesen a közbejött reactió, a fölvilágosodási æra hagyománya nemcsak általános szabadelvű irányával, nemcsak homályos, ismeretlen képével gyakorolt

befolyást, annak politikai irodalma concret képen tartotta meg a nemzet szellemének egykori emelkedését a későbbi idők kiválóbb politikai egyéniségei részére.

A mit Szalay 1844-ben* ez irodalom hatásáról följegyez, hogy «mi, kik a legújabb ivadékhoz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kulcsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem legalább részben — az 1790—1792-diki pamphlet-irodalomból — merítgettük publicistikai ismereteinket», határozottan tanúsítja a fentebb kiemelt kapcsolatot, és az a reformmozgalom több vezérégyéniségének hason megjegyzése által lenne támogatható.

* Szalay: *Publ. dolgozatok*, II. kötet, 16. l.

III.

Az irodalomtörténet, a közszokás a 90-es évek politikai irodalmát pamflet-irodalomnak nevezi; nincs miért ez elnevezés ellen fölszólaljunk; a nagy példányok után, melyeket a műfaj a XVI. század óta létre hozott, nincs kisebbités ilyen osztályozásban.

Mindazáltal nem jelentéktelen része ez irodalomnak kívül esik a pamflet körén s vagy a komoly államtan körébe vág, vagy a napi sajtó hiányát pótolja.

A szorosán vett pamflet- és röpirat-irodalom ép oly gazdag termékekben, mint a mily széles az eszmekör, a melyben mozog.

Fraknói becslését, melylyel számokat háromszázra teszi, saját kutatásaim alapján túlzottnak nem tekinthetem; a *Meghamisított mértéke az emberi polgárságban találkozható valóságos elsőségnek. 1790. h. n. 32 l.* című röpirat névtelen szerzője igen jellemzőleg mondja, hogy a «fülit-

falat könyvetskék zápora, mely Pestet, Budát most hevenyében előntötte . . .»

Hasonló jelenségre találunk Ausztriában is a josephinus korszak elején, csakhogy ott az irodalom inkább a közönséges társas étellel, mint a politikaival foglalkozik; * nálunk ellenben kiválóan politikai jellegű, de felöleli a legkülönbözőbb socialis kérdéseket is, a női emancipatió kezdve, a papok helyben lakási kötelességéig.

Nyelve magyar, ** latin és német; utóbbit különösen a protestansok használják; az egyes iratok majdnem kivétel nélkül névtelenek s ma csak némelyeknek ismerjük tulajdonképeni szerzőit.

Csak arra törekedvén, hogy a 90-es évek irodalmát főbb vonalaiban megismerjem, fejtegetéseim épen nem tartanak igényt teljességre, s a későbbi kutatások bizonyára igen sok, általam nem ismert irodalmi terméket hoznák majd napfényre, de eddigi vizsgálataim is elég érdekes és bő anyagot szolgáltatottak, hogy azokból ez irodalom némi általános képét összeállítsam.

Az alkotmány visszaállításához fűződő röpiratok jó része nem sok figyelemre méltót hoz fölszínre s csak mint az akkori közhangulat élénkségének jelzője, mint az egyházak szósze-

* Blumauer: *Beobachtungen über Oesterreichs Aufklärung und Literatur*. 1782. 68. lap.

** A tényekkel ellenkezik, hogy csak egy demokratikus irányú röpirat van magyar nyelven.

keire * is kiható hazafias föllobbanás vissza-
tükrözője, érdemel említést. **

A *Hazafiak Tüköre* Szeben. 1790. 16. lap nagy pathoszsral beszél a nemesség jogainak helyreállításáról, a nemzeti nyelv alkalmazásáról s valláskülönbség politikai következményeinek megszüntetéséről, ellenben a *Hungarus pro lege, ex lege, pro rege et patria* 1790, 29 lap, a királyság mellett küzd azokkal szemben, kik vitatják, hogy «a szuverenitás a nemzetnél van, miután a szuverenitás a fejedelmeknek Istentől adott hatalmat jelenti, hogy az ország kormányát törvény szerint vigyék.»

Ép ily egyszerű színvonalú, behatóbb elvi elemzés nélkül írott az *Elé vigyázz, avagy mire kellene most Erdélynek vigyázni, hogy ne tsak sérelmét orvosolja, hanem magát azok ellen jöendőre is bátorságba tégye. Kolozsvárott.* Szerinte «ha hazánknak tökéletes boldogságát akarjuk, nem tsak a Leopoldi diploma fentartására kell törekednünk, hanem arra, hogy a Haza a maga erszényével maga parancsolhasson, hogy a Hazá-
uak tisztviselői az hazától várnák elemenetelőket, s ha az Haza zsoldosai az hazától függnének. — Hazánk tökéletes boldogságát elérjük, ha

* Hunyadi Ferencz: *Diétai prédikációk.*

** *Egyenes szívű magyar, azért igaz hazafi.* Pozsony 1790. 1790. 16. l. — *A jó magyarokhoz.* Pesten, 1790. — *Hungarus disinteressatus et ideo verus patriota.* 1790. 15. lap.

ő Felségének azon kegyességével élni kívánunk, melyet ő Felsége a Niederlandiaknak önként méltóztatott ajánlani.»

Sokkal érdekesebb már a *Hungaria graviter aegra ab successore coronae et statibus atque ordinibus regni in comitiis anni 1790. congregatis curam postulans*, Auctore Angelo pacis 1790. 40 lap.

Szerző a conservatív tábor embere, főleg a törvényes állapotok visszaállításáért küzd; egyházi téren különösen mutatkozik conservatív álláspontja, gyűlöli a josephinismust, a püspökök szabad érintkezését a pápával vissza akarja állítani, a József-féle egyház-politikai rendszabályokat megváltoztatni, az orczátlan tanítók és tiltott könyvek által megrontott közös iskolákat a püspökök felügyelete alá visszahelyezni, a Józseftől magasabb oktatásügyi célból alapított tandíjat eltörölni, mint a mely ép a legszegényebb lakosokat fosztja meg a kiképzés lehetőségétől s jól rendezett államban nemcsak nem ismeretes, de sőt az egyesek művelődési törekvése ösztöndíjakkal támogatatik.

Szerző továbbá erősen nemzeti érzületű, gyűlöli az idegeneket, s a külföldi jogok professoraitól megkívánja, hogy vagy fogadják el a magyar jog elveit, s az ország alkotmányát ne merjék bírálgatni, vagy menjenek elveikkel és műveikkel oda, a honnan jöttek.

E conservatív és tősgyökeres magyar irányzat

daczára miből meríti a *Hungaria aegra* alkotmányi javaslataihoz az érveket?

A természeti ősállapot és társasági szerződés jogából. A monarchia törvényellenes absolutisticus kormányzata által visszaállította az ősállapotot s a magyarnak joga lenne az országot újból rendezni, a souverainitást tetszése szerint bárkire átruházni.

A *Hungaria aegra* conservativ írója bizonyára nem Rousseautól tanulta kiinduló pontját, inkább Martinivel lehetne összeköttetésbe hozni, kinek tanában az ősállapot, az összerződés sarkpontokat képeznek, s kit a papi rendhez tartozó Rosos Pál is követ* tudós célú, nagyobb munkájában.

Nem kevésbbé érdekes azután a fordulat, a melylyel a *Hungaria aegra* az alapot elhagyva, javaslatait előterjeszti.

A magyar szerinte nagylelkű s tiszteletből a királyság iránt kész természetes jogáról lemondani, megkívánja azonban annak kimondását, hogy a törvények alkotásának joga a rendeket is illeti, s ezért a törvények ne a rendek részéről való könyörgés, hanem elhatározás és szentesítés alakjában igttattassanak a törvénykönyvbe; a minisztereknek pedig, a király s az ország javának előmozdítására egyaránt kötelezvék, mind a

* Rosos. *De interna rerum publicorum securitate*. Pestini 1777. 7—51. lap.

két rész által kellene választatni és mindkettő részére esküvel köteleztetni.

A múlt század szokásai közé tartozik elhalt történeti személyeket szólaltatni meg a közügyek fölött. Nagy Frigyes is használja ez alakot műveiben; nálunk is több ilyenre akadunk, ilyen többi között a három nyelven megjelent röpirat: *A második József az Elisium mezején. 1790.*

Az akkori «rendkívül való izgás-mozgás fölött» József párbeszédet folytat «Voltérrel, Russzóval», Nagy Frigyesse s másokkal.

«Úgy látszik,» mondja Voltaire, «mióta az egyetlen egy Fridrik elhagyta a világot, mintha Európának minden nemzeti ráuntak volna a királyok egyedül való uralkodására».

«Ti bölcsek okoztátok,» mondja Ferencz császár, «hogy azt gondolja minden, hogy a gondolkodásbeli szabadsággal együtt jár a törvény nélkül való életnek szabadsága».

Nagy Frigyes erősen bízik, hogy «országában az igazgatás módja» változni nem fog, mert helyesen rendeztetett. Rousseau azonban ellenveti neki: «A mind jó, de végre is csakugyan minden nemzetség kívánja használni a maga szabadságát, a szabad akarat szerint való adófölvétést és a királyok birodalmának jármát és a maga szabadságának tsonkulásait a nyakából ki akarja vetni».

Különösen jellemző a kisebb röpiratok között a *Pia disederia cordis Hungarici Felicitatem et Securitatem aeternam exoptantis. 1790, 14 lap.*

A nemzeti szellem egyik jelentékenyebb irányzatának kifejezője ez írat, velős rövidséggel foglalja össze mind azokat az alkotmány-reformokat, melyekkel a királyság absolutisticus törekvéseit jövőre megakadályozhatni vélték; mint csekély terjedelméből is következtethetni, nem bocsátkozik mélyebb fejtegetésekbe; a javasolt reformok eléggé beszélnek magok helyett, a cél mindenütt a királyi hatalom gyöngítése s a rendek hatalmának erősítése.

Mindenek előtt az ország közjogának rendszerbe való összeállítását és ily módon az ország törvényei közé igtatását kívánja.

A mit a 48-diki törvények megvalósítottak, a királynak az országon kívül lakása esetére királyi helytartót kíván, mely tisztet a korona örököse, mint az ország hercege viseljen.

A király halála esetére, ha az országgyűlés a a törvényes időben össze nem hívatnék, szabadjon az ország rendeinek összehívás nélkül is összegyűlni.

A rendek hatalmának biztosítására azonban főleg a végrehajtó hatalom átalakítása szükséges, csakhogy, mint ez átalakítás a *Pia desideria* által is célba vétetik, egyenlő lett volna a végrehajtó hatalom absorptiójával az országgyűlés által.

A *Pia desideria* ugyanis a királynál akarja hagyni miniszterei és hivatalnokai, a kanczellár, a kamaraelnök, a kanczelláriai tanácsosok és kuriai bírák kinevezését, de a nádoron kívül az

országbíró, tárnokot, primást és a nemzet ügyészét a rendek által kívánja választatni a királytól kijelöltek közül, sőt ha e fölméltóságok valamelyike megüresednék, ne hogy a választás miatt az országnak egybe kelljen gyűlni, a jelöltek nevei a megyék elé terjesztetnének, s a választás a megyék által történne, ellenben a főispánokat a megyék jelölnék ki, s a király csak a megyék jelöltjei közül választhatna.

A *Pia desideria* aristocratico-republikánus iránya azonban még világosabban nyilatkozik az országtanács eszméjében.

Minden *respublica* alkotmányában a végrehajtó hatalom képezi a legkényesebb pontot, a nemzeti féltékenység céltabláját; József absolutismusa hazánkban is segítette a nemesi republikanismust érlelődni, s így csak természetes, ha ez irány első föllobbanásában a főntebb említett befolyáson túl a fölméltóságok kinevezésére, a végrehajtó hatalom teljes paralysálását tűzi ki célul.

Axiomaként előrebozsátva, hogy «az összes múlt bizonyítja, s az ország jelenben szomorodva gyászolja, mily veszélyesek voltak a miniszterek és tanácsosok a népek szabadsága, alkotmánya és törvényeire», hogy a rendek felügyelete állandóvá tétessék, és tudtuk, megkérdezésök nélkül az ország ügyeiben mi se történhessék.

De hogyan érhető ez el? A rendek nincsenek mindig együtt, alkotni kell tehát egy országtaná-

csot, mely a mintegy permanens országgyűlés helyettese és ez által a legfőbb hatalomnak ő Fölségével egyenlő részese legyen. (Constituentus et Excelsus Regni Senatus, Comitiorum quasi perennantium Locum tenens et hoc ipso Summae Potestatis, Autoritatis que simul cum Sua Regia Majestate particeps.)

Álljon pedig e tanács két részből, az országgyűlés mintájára. A főrendek tanácsában a nádor, az országbíró és a primás elnöklete alatt a főpapi és főúri rendből nyolcz-nyolcz tag legyen a királyi ügyek igazgatójával együtt; a magyar nép tanácsa pedig a tárnok és a nép ügyészének, azaz tribunjának elnöklete alatt nyolcz nemes és nyolcz városi polgárból álljon.

A főrendi tanács tagjai tisztöket élethosszigan viselnék, a nép tanácsában ellenkezőleg hónaponként változnának a tagok, s a néptribun az előre megállapított sorrendben hívná őket egybe a megyék, illetve városokból.

E tanács határozatai a Budán székelő helytartó-tanács által szentesítve, ideiglenes törvényerővel bírnának a következő országgyűlésig, melyet elegendő lenne, ha ily tanács állíttatik, csak a király-koronázás alkalmával tartani.

E főczél, mint látszik, az országgyűlés permanentiája; a tanács nem végrehajtó, hanem törvényhozási jogokat gyakorló testület, azzal a rendeltetéssel is fölruházva, hogy a végrehajtó hatalmat a törvényes korlátok között tartsa.

E végből kötelessége a néptribunnak a törvény megsértőit az országtanács, esetleg az országgyűlés elé idézni és vádolni.

Az országtanácsnak megfelelően, miután a megyei rendek is csak negyedévenként szoktak összegyűlni, a megyékben is alkottassanak ily tanácsok.

A tervek kétség kívül éretlenek, naivok, a kormányzatot lehetetlenítik, s a királyság-ellenes iránynak sem tettek volna szolgálatot, a nemzet hatalmát, befolyását néhány, havonkénti szolgálatra behívott képviselő javára elkobozván, de nem így ítélték rólok megjelenésök idejében; a *Pia desideria*ban előttünk fekvő országtanácséhoz rokon természetű conceptio komolyan foglalkoztatta egy ideig magát a 90—91-diki országgyűlést s az akkori publicisták egyik legjelesebbikének gondolkodásában — mint alább látni fogjuk — a sarkpontot képezte; csak azon csodálkozhatni, miképen láthatta Horváth Mihály ilyes tervekben a felelős kormány elvét föllépni a múlt században.

Pia desideria terveiben állami életünk régi ellenmondása mutatkozik; nem tudunk szakítani az idegen házból származó királysággal, de vele összeolvadni, egy testet alkotni sem akarunk; az állami lét elodázhatatlan követelményei s a nemzeti eszme önállósága küzdenek egymással, hogy aztán egy képtelen alkotmánytervben végződjenek, mely az országot és a királyt, mint ellensé-

ges hatalmakat, mint két külön világot állítja egymással szembe.

A kisebb röpiratok legnagyobb része az egyházpolitikai kérdéseket tárgyalja, de igen különböző szempontból; majd egyszerű polemiákkal van dolgunk a katolikusok és protestánsok között, majd bírálatokat találunk a fölvilágosodás szellemében az egyházi intézményekről, míg ismét egyes iratok philosophiai álláspontra helyezkedve, általában követelik a vallás- és lelkiismeretszabadságot, végül némelyek annyiban emelkednek ki, hogy bár az egyházi ügyekkel foglalkoznak, alapjában véve rendi viszonyaink jogosultságát, fönnállását vonják kétségbe.

A József rendszabályai által megfélemlített katholicismus nagy hévvel kel uralgó állásának védelmére.

A klerus, de a világiak közül is nem kevesen úgy tüntetik föl ez iratokban a katolikus vallást, mint nemzetit, mint az alkotmány által megállapítottat, Magyarországot mint Mária országát, melyben azért a protestánsoknak a katolikusokkal egyenlő joguk nem lehet; a katolikus vallás a magyar vallás, a protestáns külföldi, Németországból importált.

A katolikus vallás egyedüli igaz voltát határozzák az ország törvényei szakadatlanúl Szent István óta, * a többi vallások, bár a törvények

* *Germaniae conclusiones in materia relig.* 1790.

által hamisaknak nyilváníttatnak, csakis a viszonyok változó körülményei következtében részesültek némi elnézésben.

A katolikus vallás a *constitutionalis*; * igaz magyar csak katolikus lehet. a nem katolikusok is magyarok ugyan, de csak test szerint, testtel lélekkel csak a katolikusok azok.

A nemzeti jelleg ily meghatározása kétség kívül hibás, de az igazság némi része foglaltatik benne, melyről ismét mi feledkezünk meg, hogy a nemzeti eszme ép oly mély, mint a vallási, s hogy vallás és nemzet között a kapcsolat szorosabb, mint mai nap rendszerint fölveszszük.

A múlt század katolikusai e kapcsolatot oly szorosnak vélik, hogy a prostansoktól a teljes magyarságot is megtagadják, a bécsi és linczi békekötések érvényességét kétségbe vonják, annál inkább, mert azok csakis az akkori zavarok megszüntetése végett kötöttek és pedig kifejezetten a katolikus vallás sérelme nélkül, és mert e kötések a magyar állam souverainitását támadják meg, idegen államoknak engedve beavatkozási jogot Magyarország belügyeibe. **

* Szeitz Leo. *Igaz Magyar.*

** *Repres. inclyt. Comit. Sároziensis in negotio relig. 1791. 136. 1. — Funiculus triplex dissolutus, pacif. viennensis, niklsburg, linczensis ab textura privati veridici explic. 1790. 47. 1. — Igaz hazafi Magyar Dániel. Igen rövid megjegyzések, melyek ezen fels. magyar Haza ide Budára 1790. Eszt. összegyűlek, tek. Statusi és*

A protestánsok azon védíratai, melyek a protestánsok jogi állását tisztázni akarják, s tételes jog magyarázatával foglalkoznak s természetesen nemcsak a bécsi és linczi békék érvényeért kelnek síkra, hanem az e békék ellenére keletkezett állapotok, így az apostasia büntetésének, a protestáns könyvek katolikus censurájának, a protestánsok részéről katolikus lelkészeknek fizetendő stolának, a földes urak jobbágyaik vallására gyakorolt befolyásának megszüntetését, egyúttal pedig a jogegyenlőséget követelik.*

Rendeinek . . . bemutatattatnak, hogy a fels. Hazát törv. kötelességére emlékeztesse. — Animae versiones in Postulata D. D. Acatholicorum. 1790. 38 l. — Sola fides salvifica, számos védő és czáfoló írataival együtt; ilyenek: Sola salvifica ad trutinam rationis et revel. expensa. 1791. 47 l. — Examen schediasmatis cui titulus sola salvifica . . . 1791. 154. l. (Pauler szerint Budapesti egyet. tört. 156. l. szerzője Krammer Ferencz.) — Animadversiones in libellum cui tit. sola salvifica 1791. 52. l. — Nullitas animadvers in lib. cui tit. sola. salvifica. 1791. 70 l. — Ad auctorem nullitatis animadversionum in libell. cui tit. sola salvifica . . . Epistolae 3. familiares. 1791. 58 l. — Processus summarius august, et helvet. confessionum ut A. A. contra et adversus Relig. Rom. Cath. velut. J. ad implentum Conventionum et obtinendam Status omnimodam aequalitatem. Coram Comitibus Reg. ex jure suscilatus. 1790. 80 l. 4-to.

* Nagy Sámuel. *Brevis et sincera deductio status Relig. evang.* 1790. 80 l. — *Ellenirata Vindiciae Cleri Hung. contra suplicem lib. S. Nagy.* 1790. 31. l. — *Succinta deductio jur. et gravam. evang. . . auctore*

Mint jogi védekezések, mint a két fél közt folyó pör iratai az eszmék fejlődése tekintetében kevés érdeket költenek e polemiák, hosszas fejtegetéseiket röviden, velősen foglalja egybe az *Igaz katolikus Magyar, a ki Magyar Dánielnek rövid megjegyzéseire az ország törvényeiből megfelel.* 1790 53 lap, mely a magyarságot és katholicitást azonosító álláspontnak csattanósan feleli: «Ostobaság Magyarországon a Vallásból just adni valakinek: különben a czitrom hordozó Kránitzoknak és a köszörűs Sváboknak is olyan jussok volna Magyarországon, mint akárkinek, mert azok is római katolikusok . . . Magyarországon törvényes népe nem a római katolikus, sem az ó-katolikus, hanem a magyar nemesség».

A rabulismusban, mely a katolikus vallást törekszik egyedül alkotmányos gyanánt föltüntetni, s a protestansok közjogi állását elvitatni, egyébként nem osztoznak a katolikus írók sem mind, többen közülök a protestansok védelmére kelnek s bár egyenjogosításukat a katolikusokkal lehetetlennek tartják, de a bécsi és linczi békék által részökre biztosított jogállást megtámad-

privato rerum dico 1790. 74 l. — *Status cathol. et evang. Relig. in Hungaria* . . . 1790. 70 l. — Ide is tartozik: Csébi Pogány Ádám. *Tentamen trium proposit.* 1790. 143 l. — Szemere Ferencz. *De juribus evangelic. in Hung.* — *Präliminarien zu einer hist.-krit. Untersuchung über die Rechte und Freiheiten der prot. Kirche in Ungarn.* 1790. 160 l.

hatatlanak ismerik el, csak kérik, ne követeljenek többet.* A katolikusok oldaláról hangoztatik József szellemében a türelem; kifejeztetik a remény a keresztyén felekezetek egyesülésében.** Az ember joga nevében protestál a katolikusok egy része a kalocsai érsek által egybe hívott gyűlés ellen, mely «az ember jogát akarja megsemmisíteni, mert az Isten és az embereket csalja, ki szóval és cselekedettel saját belső meggyőződése ellen vall.» ***

De különösen kiválik a katolikus részről jövő iratok közül a *Declaratio sincera christiana et patriotica civis hungarici catholici ad quaestionem an sic dicta apostasia inter delicta civilia sit referenda*. 1790. 40 lap. Állítólag Pray Györgytől.

Főleg az apostasia, a katolikus hitről a protestánsra térés büntetés ellen száll síkra; az állam a hithagyást csak az állam természetéből folyólag

* *Ad amicum augustanae confessionis amici catholici de viennensi et lincensi pacific. epistolae tres*. 1790. 46 l.

** *Epistola posthuma Josephi II. Rom. condam Imp. ad summum rom. pontificem, relignosque ecclesiae rom. cath. episcopos exarata, svadens r. catholicorum unionem cum acatholicis*. 1790. 27 l.

*** *Harmintzkét okok, melyeket azon világi katolikusok, kik az 1790-ben 30. novemberben a kalocsai érseknél tartott gyűlekezeti végzéseire rá nem állottak, kinek-kinek ítéletei alá terjesztettek*. 1790. 36 l.

büntethetné; minthogy azonban az állam természetete a vallásoktól függetlenül mindenütt ugyanaz, a protestans államok csak oly joggal büntethetnék a katolikus hitre térést, mint viszont, s a zsidókat nem szabadna kárhóztatni Krisztus megfeszítéseért.

Nem tagadja ugyan, hogy lehetnek az államra veszélyes vallások, melyeket az állam meg nem tűrhet kebelében; de az ilyenekre térés sem büntethető mással, mint száműzéssel; mert az állam a közboldogságra törekszik, ezzel azonban mi sem ellenkezik inkább, mint a lelkiismeret kényszerítése.

A vallás célja a földön túli boldogság; erre külső, földi eszközökkel, büntetésekkel kényszeríteni oktalan, de lehetetlen is; a lelkiismeret fölött sem az állam, sem az egyház nem gyakorolhat külső hatalmat, de módja sincs, hogy annak belsejébe, titkaiba behatoljon.

A lelkiismeret szabadságát a *Declaratio* már nem egy felekezet részére követeli a másik ellen, mint az ember jogát; mint a vallás természetének követelményet állítja oda, melynek kényszerítése az államra méltatlan, eszmejével ellenkező.

A *Declaratio* nemcsak a katholicismusnak magasztos eszméjével ellentétes gyakorlata miatt hangoztatott kárhóztatása, de főképen kiinduló pontja által az egyházpolitikai íratok új sorozatát nyitja meg, melyet az egykorú ellennézetűek

voltairianusnak neveztek,* bár ez elnevezés csakis a vallásszabadságot védő irányra nézve jogosúlt, különben a rokonság nem oly közeli.

A *Fragmentum disceptationum de religione et tolerantia in eomitiis nationis Gallicae Die 21. aug. 1789 habitorum. Latinitate donavit nobilis hungarns*, 1790. 38 lap, ugyan egyenesen a francziák közé viszi az olvasót, főleg Mirabeau és Rabaud de Saint-Étienne beszédeit terjesztve eléje, de azért ez írat is, ép úgy, mint a többi rokon irányúak, nagyon távol állanak a voltairianismustól.

A *Fragmentum* fordítójának előszava is inkább a *Savoyard lelkész hitvallása* írójának ömlengő modorához, mint Voltairéhez hasonlít. Szabadnak, boldognak tarthatja-e magát a magyar nemzet, kérdi hathatósan, ha hozzá meglánczolt kezekkel esedező fiaira tekint. «Lakosaidnak több mint fele nemesek, veled egyenlők, a nem katolikusok, a magyar polgároknak személyökben megsértett jogait, nem halk zugással, hanem a hosszas türésbe belefáradva, nyiltan, Európa színe előtt az igazság és humanitás birói székén visszakövetelik, nem mint magyarok a magyaroktól, hanem mint emberek embertársaiktól. — Közös erővel, közös akarattal szereztetett

* Így a *Declaratio* ellen irányzott czáfolat: *Reflectiones super declarat. sincera christ. et patriotica*. 1790. 32 l.

a közös haza, minden vallási nézetkülönbségek előtt. A nemzetnek Róma vagy Byzancz, Mekka vagy Tibeth adta-e vallását, közömbös, jogait nem adta, el sem veheti hát.»

Az emberi jogegyenlőségből, a természetből indul ki *Az emberi Polgárságban található valóságos elsőségnek igaz mértéke*, 1790. 16 lap; a vallás nem lehet alapja az elsőségnek az emberek között, mert a természettel ellenkezik, mely igaz, csak az ember igaztalan. «A közönséges társaságnak sokkal szenyvedhetetlenebb, midőn némely tagjai annak a büszke dagálnak mérgétől megvesztegettetvén, bizonyos mennyei Erőnek — melynek e földön helytartóinak és szolgálóinak is nem szégyellik mondani magokat — sugározásával mások fölött dicsekednek s e szín alatt a még nyavalyától üres több testén ugyanazon polgári társaságnak hatalmat vesznek».

Nem a hierarchia mérték nélküli ostromlása, nem ügyes polemizálása által válik ki az *Observationes super legis religionariae paragrapho 13.* 1790. 59 lap; ilyes tulajdonságok ez időben nem kivételesek, a mi ez iratnak jelentőséget kölcsönöz, az alaptétel, hogy: «Véleményét követni joga a szabad embernek, e nélkül ösztönére lenne kárhoztatva»; továbbá az érték, a becs, melyet a véleményszabadságnak tulajdonít, mondván, hogy az «a szabad népek horgonya, a nem szabadok hajnala, a hibák ostroma, a jó Fejedelmek világossága és biztossága». S a józanság, mely-

lyel fölhívja a figyelmet, hogy a keresztyén valások között nincs oly eltérés, melynél fogva egyiknek a másikat természetökből folyóan el kellene nyomni.

Spinoza, Locke szelleme, Bayle iránya, melyet *Commentaire philosophique*jében, sur ces paroles de Jesus-Christ, contrain les d'entrer, különösen érvényesített, szól hozzánk Csébi Pogány Ádám *Tentamen trium propositionum*ából, Pestini 1790, 143 lap és *Az erőszakos a szent válással való káros visszaéléséről* 1790. 45 lap, című íratból.

Az első az állam keletkezésével hozza a kérdést kapcsolatba; midőn több család társaságba lépett, minden testi javát a legfőbb hatalomnak vetette alá, de soha sem bízta az isteni tisztelet módját, az örök boldogság elérésének útját a főhatalomra. Miért nem? Mert a mie valakinek nincs, azt másra nem is ruházhatja át. Már pedig az igazság elismerése és tagadása nem függ az ember akaratától, hanem az értelemről, ez előtt azonban az akarat is kénytelen meghajolni. Valamint a testi szemekkel látottakat az emberi akarat meg nem semmisítheti, ép oly kevésbé vitathatja el a lelki szemekkel, az értelemmel fölfogottakat.

A második írat nem eredeti; magyar átdolgozása a hazánkban nagy hírnek örvendő, Szilágyi Sámuel által meg is énekelt bázeli tanár, Verenfels Sámuel latin munkájának,* mely

* Csébi Pogány Ádám *Tentamen*je függelékeként adja. *Extract. Dissert. S. Verenfelsii De jure magistra-*

azonban a magyar átdolgozás következtében lényegesen változott jelleget nyert, mert magyar átültetője a bibliai érvelések mellőzésével, csak a tisztán rationalisticus fejtegetést vette át s abból következtetést vont hazai viszonyainkra.

Ily módon az *Erőszakos térítők* bizonyos tekintetben a miéink lettek s remek gondolatmenetök vázolása nélkül hiányos lenne egyházpoltikai irodalmunk képe.*

«Várat vinni okoskodással, elmét ostromolni erőszakkal egyforma bolondság. Nints olyan józan, olyan összeszorított okoskodás, a mely előtt egy vár leomoljon, ha ezer Cicero szólana is. Nints oly erőszak, mely az elmét meggyőzhesse, ha a világnak minden hatalmasságai minden erejeket egybe tennék is.»

«De ha az embernek jussa volna mást a maga vallására, melyet legigazabbnak szentül hiszen, erőszakkal hajtani, azt vagy annak engedelmeiből vette volna, a ki ellen gyakorolni kívánja, vagy egyenesen Isten engedelmeiből. Az első nem lehet, mert az ember egész jövőendő boldogságát csak Ember akarattjától függesztette volna fel. De nem is adhatott engedelmet, mert az embernek az sem áll hatalmában, hogy a mit maga elhinni akarna, mindenkor azt hihesse, sokkal kevésbbé teheti hát azt, hogy azt hihesse, a mit

tus in conscientias. Megtalálta elleníratát is: *Expenditur extractus dissert. S. Verenfelsii* 1790. 38 l.

* Budai Esaiás. *Régi tudósvilág hist.* Előlj. besz. X. l.

más akar. De ha hatalmában állna is, ezzel neki játszadoxni szabados dolog nem volna. Szoros kötelessége ugyanis mindenkinek követni azt, a mit ő gondol Isten akarattyának lenni és a mi iránt való akarattyát az ő lelki esméretének kijelentette.»

«Isten engedelmeiből is ezt a hatalmat senki magának nem tulajdoníthattya. Ha ugyanis ezt a hatalmat az Isten adta volna az Embernek, azzal azt mutatta volna világosan, hogy inkább a tévelygésnek, mint az igazságnak pártfogója. Mert ha erőre mégyen ki a dolog, sokszor jobb a tévelygés ügye, mint az igazságé, mivel nem mindenkor és nem mindenütt nagyobb az erő az Igazság részéről, sőt többnyire a tévelygés részéről nagyobb erő viaskodik. Ha valaki azt fordítaná ellen, hogy nem is a tévelygésnek adatott Istentől ez a Hatalom, hanem az Igazságnak, ezzel is az igazságnak ügyét jobbra nem teszi, mivel azon tévelygés, a mely az Igazságnak nevét magára felöltözi, fel fogja öltözni a kényszerítő hatalmat is.»

«Annyit teszen hát mást a Vallásra kényszeríteni, mint azt kívánni tőlle, hogy inkább féllje az emberi parancsoló erőt, mint a tilalmazó Istent; inkább az ember tsekély hatalmától, mint az Istent mindenhatóságától rettegjen és végre megvetvén Istennek mind idei, mind örökké való büntetéseire való tekintetet, a külső polgári büntetések félelme által indíttasson mindazoknak

fogadására, valamelyeket a király vagy a külső tisztviselők parantsolnak.»

«Maga az Isten is, ha minden teremtettt állapotokat erre fordítana is, javalló erösségek nélkül vagy az Elme belső megvilágosítása nélkül az emberbe hitet nem szerezhethne, — hanem ha az ő egész mostani természetét megváltoztatná.»

«Honnan vagyon hát mégis, hogy ebben a megvilágosodott nevezetű XVIII. században is, ennek nem kis gyalázattyára, a mi nemes magyar hazánkban találtnak oly setétes lelkek, . . . a kik fustélyos, fegyveres és botos Apostolokká lennének, a kik f keté epeasárral bővelkedő Írásaikban Üldözés lelkitül lett elfoglaltatásokat közön-ségessé tenni nem szégyellették. Világos jele és próbája ez annak, hogy még a Világosság Dél-pontjátúl messze járunk és a mely Hajnal sugárai hozzánk eljutottak is, azon kellemetes sugárok ezen nemes Hazának nagy részire nézve nem annyira a belső meggyőződés jeles fényességéből, mint a keresztyéni Türedelem felséges behozása által meggyengült erőszakos apostolságok lehetlenségéből hasadtanak».

E magas röptű, az ész fegyvereivel folytatott küzdelemmel éles ellentétet képez a csatározás, melynek élén a kalandos életű Trenck Frigyes áll, a hirhedt pandurvezér öcscse, a Nagy Frigyes nővérével gyöngéd viszonyba hozott s életének, állítólag e miatt, jó részét porosz fogságban töl-

tött nyughatatlan szellemű férfiú, ki végül Robespierre guillotinejának lesz áldozata.

A 90-diki országgyűlés alatt nagy mozgékony-ságot fejt ki közöttünk, állítólagos magánjogait törekszik érvényesíteni, de legfőképp a közügyekkel foglalkozik, sokat ír, világpolgáriás magaslatra helyezkedve, s bár a közvélemény egy része az udvar kémjének tekinti, iratai által azon évek egyik jelentékeny szereplője.

Trenck és nézetronkai támadásának tárgyát a katolikus hierarchia képezi, a legsötétebb színekkel, mint az önzés, az egyoldalú uralomra törekvés, a hazafiatlanság megtestesülése rajzolatik, az egész világ katolikus clerusának hibái összesítve a magyarnak nyakába hajíttatnak.

A clerus uralkodó rendi állásával természet-szerűen összefüggő hibákat, a tőle más vallásúak egyházi és szellemi életére gyakorolt nyomást, a kezeiben összpontosuló szellemi életnek gyöngelüktetését könnyű e csipős, kiméletlen modorú támadóknak javukra fordítani; egy kiváltságolt klerus állása mindig kényes; József halálával a magyar főpapságban támadt visszatorlási törekvések épen bő anyagot szolgáltatnak a bírálatra, melynek nem volt nehéz szenvedélyt, gyűlöletet, féltékenységet ébreszteni s a papság valódi érdekeit a köz-öntudat igen távoli háttérébe visszatolni.

A Trenck-féle iratok alapgondolata, hogy a magyarok sokkal jobban tennék, ha királyuk he-

lyett papságokat ostromolnák, mint a mely hátramaradások legfőbb oka.

A *Mérő serpenyő, melylyel a fejedelem és a papság hatalmát összemérte Trenck 1790. Esztendőben*, 1790, a legnevezetesebb mindannyi között.

«Minden határt meghágott szabad gondolkodással és érzékenységgel vetekednek a Magyarok az ő mostan álló Országgyűlésekben a király hatalmának bizonyos határok közé szorítása felől.»

«A czél helyes, meg kell kötni a király kezét, hogy despotává ne válhasson, de miért nem gondol senki a papság hatalmára, mikor a mig «a király industriát parancsol, a papság henyélést, a király üldözi a gonosztevőket, a papság asylumokat nyit nekik és őket bűneiktől feloldozza és ez által a mennyei boldogságra segítetteti».

«Azt merem mondani, hogy 20,000 kalmuk vagy tatár nem pusztítják úgy el, és annyira tönkre nem teszik az országot, mint 10,000 uralkodó papok és szerzetesek, kivált az úgynevezett quæstans vagy kolduló barátok».

«Rendszerint kevés a bizodalom azok iránt, a kik Bécsben udvari hivatalokat viselnek, azonban kész minden mindent azokra bízni, a kik a Római udvarnak szolgálnak, sőt annak még vak engedelmességre is megesküdni kötelesek».

«A protestansok is tűrhetetlenek, de a királygyilkolást nem prædicálják.»

A Trencktől dobott keztyűt van a ki fölvegye

az ellentáborban. Szeitz Leo erre az alkalmas ember, élczes, heves, darabos modorával Trencknek pendantja.*

Szeitz polemiája épen nem jár magasan, de csattanós, a közönséges fölfogást megragadó ötletekben gazdag, s mi fő: soha sincs zavarban. A kolduló barátokkal szembe állítja a legatióba járó diákokat, a longásokat, a pápa részére kivitt pénzzel a protestans tanulók külföldi tanulását, pedig hát «mit hoznak onnan vissza? Eszet nem, mert a közmondás is úgy tartja: A ki oda nem visz, nem is hoz a . . . Mit hoznak hát? Egy magyar gyomrot tsömöröltető parókát, bugyogót, ezüst csatos cipőket és egy vén helvéta leányt.»

Trenck *Mérőserpenyőjén* kívül még egyéb iratokkal is ostromolja a clerust,** s a mily közönséges ezek hangja, ugyan olyan, sőt erősebb a czáfoló iratoké is,*** különösen *A Trenck tsúfos*

* Szeitz Leo. *A Trenck mérő serpenyőjének összehetése, azaz felelet azokra a hazug vádakra, melyekkel Trenck a papságot az egész világ előtt igen méltatlanul terhelte* Pesten, 1791.

** Az alortájából kibujtatott pap, talán még nem későn a magyar Haza attyaira nézve Trenck szivéből és pennájából. 1790. 24. 1. — *Gebet, welches vermuthlich ein grosser Theil der ungarischen Bischöfe und Geistlichkeit im Geheimen, aber gewiss nicht laut beten wird. Aus des Trencks Gebetbuche copirt.* 1790.

*** *Trenckii bilanz pondere vacua* 1790. 30. 1. (állítólag Katona Istvántól). — *Sera Trenckii poenitudo seraque libellorum infamium retractatio* 1790. — *A Trenck tsúfos ember.* 1790. 11. 1.

ember címűé, mely az elkeseredést Trenck ellen, de az akkori vitatkosási módot is mutatja következő soraiban :

«Ha itt talál meggebedni
Hire bennünket fog feddni,
Hogy mi hágtunk a torkára.
Nem kell nekünk sem a bőröd
Ravasz róka, sem a szőröd
Vidd pokolba tsávéra,
Ebek harminczadjára.»

Érdemes-e e köznapi mocskolódások emlékét föleleveníteni? Azt hiszem igen, nemcsak azért, hogy egy századdal előbb a civilisatio élén járó népek politikai polemiái még mocskosabbak, s egy Milton épen virtuoz bennök, hanem mert komolyabb háttérök van, mert csak egyik szemét képezik annak a lánczolatnak, melynek végén a rendi viszonyokba való hit megিংgása s ezzel együtt egy más alapú társadalom első homályos képe válik ki.

Nemcsak az egyházat, az összes rendi társadalmat támadják meg ez iratok.

«Új életet kezdenek a népek, egészen új alkotmányra is van szükségök, így a réginek düledékeit föl nem használhatjuk.» *

A papság kiváltságos állása ugyan a támadás egyenes tárgya, de mellette a rendi, a felekezeti

* Lásd *Egy nagynevezetű külsőországi embernek gondolati a szerzeteseknek Francziaországban lett eltöröltetése alkalmatosságával. Cosmopolisban* 16 lap.

különváltság fölé emelkedő hazafiság a távoli vezérgondolat.

«Lesz már, lesz valahára országgyűlése, mely a Religionak keserű poharát nem kóstollya, mert Leopold uralkodása alatt Magyarok vagyunk ismét, vérek és Hazafiak, nem pedig Pápisták, nem Kálvinisták, nem Lutheránusok», mondja a *Minek a pap az országgyűlésen?* 1791. 18 lap. A kalocsai érsek értekezletére meg nem jelenő katolikusok pedig azzal indokolják elmaradásukat,* mert «nem úgy mint hazafiak, de tsupán tsak mint katolikusok hivattak meg . . . mert státusba státust formálni illetlennek lenni tartottak, . . . mert előbb vagyunk magyarok, csak azután katolikusok, s ámbár a szabadságnak részét képezi, hogy magánosok az alkotmányról irjanak és tárgyaljanak, úgy a szabadsággal ellenkezik a nemzet egy részét a vallás zászlója alá hívni és a polgári alkotmány hatályosságát és biztosságát a változó vallási nézetekre alapítani.»

A politikai és társadalmi hatalom összevezetésének tekintetik a püspök országgyűlési, kormányiszéki és curiai szereplése, főleg mikor a püspököknek, lelkészeknek első kötelessége a helyben lakás.**

* *Harminczkét okok, melyeket* stb. 1790. 36 l. s a rokon tartalmú latin röpirat.

** *Licetne Episcopis et parochis derelictis Residentiis suis in Dietis et aliis dicasteriis in Politica Regni negotia se immiscere?* 1792.

Erősebben mutatkozik ez irány egyházi javak, az alapítványok kérdésében.

Az egyház javait a nemesekkel egyenlő, vagy legalább hasonló joggal bírja, s az egyházi javak használatának Mária Terézia és József alatt megkezdett szabályozása közvetve a nemesi birtok jogalapjának megtámadását is tartalmazza; az egyházpolitikai röpiratok közül több intéz egyenes támadást azok alapelve ellen, a nélkül, hogy olyforma ellenmondásra találna, a minőt a nemesi birtokjogához oly féltékenyen ragaszkodó kiváltságos rendtől várni lehetne.

A *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum* 1791, 56 lap, az alapítványok természetét véve kiinduló pontul, tárgyalja az egyházi javak kérdését, s bizonyítgatja, hogy az alapítványok örök időkre meg nem tarthatók s a fejedelmek kötelessége az alapítók szándékát az idők változásaihoz alkalmaztatni.

Mint a *Gravamina cleri pastoralis* mondja: «az egyházi javak confiscatióját, tisztségei és méltóságai elvételét s a papságnak tisztán lelkiekre szorítását követelik»; hasonló eszmék nagy elterjedtségét tanúsítja a fáradhatatlan Szeitz heves küzdelme ellenök.*

Az egyházi viszonyok birálatában mintegy mellékesen föltűnő általános társadalmi reform-

* *Vexatio dat intellectum Episcopis Hungariae* stb. 1790. 49. 1.

törekvések egyenes, határozott irányt nyernek az irodalom egy részében.

E törekvések némely célpontjai kétség kívül nagyon is távoliak, de a legnagyobb rész. a létező viszonyok követelményeiből indul ki.

A nőemancipatio, melyet eldöntésre érettnnek ma sem tekintünk, már ekkor fölüti fejét.

A nők az irodalom terén beleszólnak a közügyekbe,* a fölserkent érzékenység őket is elfogja, patrioták akarnak lenni ők is, szívben, lélekben, viseletben.

Kérik továbbá, Raynal mondását véve szavul: «Une femme était capable d'inspire des grandes choses á son Roi», bocsáttassanak be országgyűlésbe, azok tárgyalásai meghallgatására, hogy méltók lehessenek az annyira tisztelt angol dámákhoz.**

Mint nemeseknek ugyan oly jussok van, mint a férfiaknak, felét teszik a hazának, nem kérnek egyebet «tsak a mivel az anglus dámák kérkednek».

Hisz a férfiak szabadsága, mondják, a nőktől függ, úgy mint asszonyoktól, mint feleségtől, mint anyától, mert a nő a férfit, gyermekeire a

* *Etwas für Ungarn von einer Patriotin.* Wien, 1790. 14. l. állítólag egy Viczay grófnőtől.

** A magyar anyáknak az országgyűlésére egybegyűlt ország nagyai s a magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések. 1790. 32 l. Állítólag Bárany Pétertől.

legnagyobb befolyást gyakorolja; ha oktatni fogják, arra használja majd erejét, a mi mind a szabadságnak, mind a haza boldogságának gyarapítására leghasznosabb.

Fölhangzik a «nők leigáztatása»-nak jelszava, s egy-egy buzgó emancipationista h zánk ekkori nagy fölvilágosodásának jeleként veendi a *Magyar asszonyok prókátorai a Budán összegyűlt rendekhez*; 1790, 19 lap, czímű iratot, mely komolyan, ügyesen, a mai nap szokásos érvekkel küzd ez állítólagos leigázás ellen.

«Mindig voltak jelesek az asszonyok között, úgy a tudományokban, mint a közigazgatásban, ha a férfiakat egészen utol nem érték is; de elég ok-e ez, hogy a férfiak őket a polgári igazgatásból kizárják; ha egy krályné koronát viselhet, miért ne igazgathatna jól s ne viselhetne mind a törvényes, mind a polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alul is. De Magyarország állapota sokkal alább vetette a női nemet. Eleink az asszonyokat mint a nemzet szaporodása eszközeit tekintették s házi foglalatosságokra, nem pedig Mars vagy polgári hivatalokra nevelték, ezért a magyar asszony férjét Urának mondja.»

«De hát ezért nem testvéreink-e, nincsenek-e jogaik, miért ne hallgathatnák az országgyűlési tárgyalásokat; nem kell félni, hogy nem titoktartók s a tárgyalásokat kibeszélik, mert az ország java nem is szabad, hogy titok legyen az ország tagjai előtt.»

Még a *Férfiak felelete* az *Asszonyokhoz*. Arra a javallásra, hogy jó volna az Asszonyokat is a közönséges Gyülekezetekbe bábocsátani. 1790, 16 lap, is csak azért nem tartja «magában igaz kérésöket teljesíthetőnek, mert a nők elkorcsosodtak, elnemzetietlenedtek»; kérésöket ezért a következő föltételektől teszi függővé: 1. ismerjék meg a férfiak elsőségét; 2. gyermekeiket szoptassák; * 3. a nemzeti viseletet le ne tegyék; 4. magyarul tanuljanak; ** 5. a gyűléseken közbe ne szóljanak.

* *A valóságos bétsi ember*. 1789. 16. l.

** A magyar nők elnemzetietlenedését rajzolja a munkás Miller Ferd. Jakabnak tulajdonított irat: *Gedanken über die Nationaltracht der Frauenzimmer in Ungarn*. 1790. 16 l., mely tulajdonképen egy magyarul rosszul beszélő, de erősen nemzeties érzületű magyar nő leveléből áll, a ki a nemzeti viseletnek nagy jelentőségét az alkotmányra mutogatja. Ha a mostani magyar hölgyek példáját a nemzeti viselet tekintetében, így érvel a levél, az unokákra átplántáljuk, ha ezek azt csodálni és utánozni fogják, akkor a hazaszeretet a vallásba, az alkotmányba és a szokásba ép úgy befonódik nálunk is, mint a hogy egykor a görögöknél és rómaiaknál az egész nemzet egy érzelmű, egy gondolkodású volt. Ezért alkosson törvényt Magyarország is, mint Svájc és Bern, hogy a nemzeti viseletet századokra megtartsa.

Irónónk gondolatán, melylyel pedig éppen nem állt egyedül, hisz nem az országgyűlésen, csak a királyon múlt, hogy a nemzeti viselet törvénybe nem iktattott, mint mondja, sokan nevettek, mert hogyan lehet szabad országban a viseletet törvényekkel szabályozni;

A hol nőemancipatio utopisticus gondolata ennyire is vitattatik, nem lehet csodálnunk, ha a zsidóság akár jó, akár rossz, de mindenkép komoly figyelemre érdemes sorsa is megleti apostolait az irodalomban.

A Tizenkilencedik százban élt Igaz Magyar hazafinak örömrái. A nagyszívűségnél MDCCC. 40 lap, kisebb röpirataink e legkiválóbbika áll elől a zsidó kérdésben.*

A szabadkőműves irányú irat szerzőjét emberszeretete a zsidósággal szemben sem hagyja el, s a kereskedést elemezve, meg nem foghatja, miképen üldözhetik a tőlünk szakállával és nyelvvel különböző szegény zsidóságot.

«Talán azért, hogy az Idvezítőt nemcsak megölte, de nem is hiszen benne. Úgy van, de ezek nem ölték, a Fiaik pedig az Atyák álnokságáért nem büntetethetnek; hogy nem hisznek benne, nem a mi dolgunk, valamint az nem a Zsidóság dolga, hogy mi hiszünk benne. Különben is a Társaság úgy néz minden vallást, mint jót, ha annak Fő végeivel nem ellenkezik.»

ez ellenvetés azonban szerinte teljesen alaptalan, mert a szabadság a társas állapotban törvény nélkül meg nem állhat, a ruha-szabályozás sem ellenkezik hát a szabadsággal.

* Szerzője Kazinczynak egy mondásából következtetve, alkalmasint Nagyváti János volt s 1790-ben már meg kellett jelennie, mert a hason évbeli: *Meghamisított mértéke . . . az elsőségnek* már említi.

«A magyar nemesség» mondja tovább, «volt az első, mely ennek az ügyefogyott s üldözött népnek szabadságot, oltalmat, életkönnyebbséget ajállott tsupán tsak emberi szeretetből, noha azt is meg kell vallani, hogy ez a nemzetség hasznot is nem a legkevesebbet hajt mind a Hazának, mind a Nemességnek különösen. Úgy lehet hát mondani, hogy a Haza emberi és polgári kötelességeinek felelt meg e részben is, hogy a Sidóság jobb karba helyezését véghez vitte. Ugyanis a közönséges oltalomban részt kell venni a legkisebb Tagnak is személy szerint. Valakit nyomorgatni annyit teszen, hogy még a Magyar nemzetség nem szabad nemzetség, hanem tsak a ki erősebb, az hatalmasabb.»

«Ha a Sidó Biblián merjük hitünket fundálni, ha a Sidó Soltárokat merjük sőt szeretjük Templomainkban énekelgetni, nints okunk rá, hogy a Sidó nemzetséget vallásáért, különös szokásáért a lakosságból kirekeszszük annyira, hogy Élete megszenvedéséért Türedelem adót kívánunk. És miért? azért mert él. Oh! Európa! Európa! mikor ezt tselekszed, nem magad ellen vétkezel-e? Mert az életet még a Stoikusok is az Isteneknek köszönték és nem a Társaságnak . . . Oh! életnek eltűrése! Tsuda nevezet. — Igaz, hogy a Sidó tsalárd, huzavonó, tolvaj, de ennek is mi vagyunk az okai, mert a Boldogság minden forrását bedugjuk előtte.»

Hasonló értelmes, emberséges álláspontra ta-

lálunk a zsidóságot illetőleg az *Igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája és nemzete javát ohajtó sziv. Pest. 1792, 126 l.* című nagybecsű munkában.

A zsidók, a görögök, mondja, «megpusztult hazánkat népesítettik, kereskedéseik, mesterségeik és szorgalmatosságaik által gazdagíttják és azt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is velünk együtt tekintetessé s rettenetessé teszik. Adgyuk meg tehát mi is ezeknek a hasznos tagoknak mindazt, a mivel nékiek mint embereknek, mint hasznos lakosoknak a természet és a természet Urának szent törvényei szerint tartozunk.»

Ez iratok hangja nem kivételes; igaz ugyan, hogy a szabadelvűek fényes elméjű írója, gróf Batthyány Alajos egészen másként gondolkozik, midőn a protestánsok megszorítását templomaik építésében megróva, azt annál igazságtalanabbnak találja, mert egy mosdatlan, a gyalázat szennyével teljes népnek az ország bármely zugában szabad évi türelmi adó fizetése mellett templomokat építeni; * de a közvélemény a föntebbi iratokhoz áll közelebb, nem a Batthyányéhoz; leghatározottabban bizonyítja ezt gróf Hal-ler Józsefnek a publico-politikai országos választmány részéről lényegében elfogadott javaslata és ennek értelmében készített törvény tervezete, mely a zsidóságnak állását túrtból jogivá teszi s

* Batthyány: *Ad animam aurem* Fasc. I. 68.

e jogállásban az 1840: 29. törvényczikk adta jogokat messze túlszárnyaló szabadsággal ruházza föl, de mutatják a közvélemény kedvező hangulatát a zsidósággal szemben az ellenök harczoló iratok is.*

Maga a zsidóság nem mert volna előállani 1807-ben érdekes emlékiratával: *A magyarországi zsidóság 1807-ben Pesten nov. 6-án kelt kérvénye a nádorhoz és az országgyűléshez*, ha a talaj nincs bizonyos fokig arra előkészítve. Ebben nem remélik ugyan, hogy azon kedvezésekben részesíttessenek, melyeknek a többi nemzetek osztályosai, de kérik, mentessenek föl legalább azon akadályok alól, melyek nemcsak a zsidókat, de az egész kereskedést és ez által a nemzeti iparkodást lekötve tartják; mert ez akadályok, e jogon kívül állások eredményezte, «hogy Nemzetünknek előbbi szabados és vitéz tulajdonságai lassankint úgy elváltoznak, hogy némelyek közülünk ily nyomorúságok alatt elfásulva, még a betsületnek nemes érzését is elvesztenék.»

A nő- és zsidó-emancipatio eszméjének tár-

* *A Freymüthige Ausserungen zur Belehrung der Juden und ihrer christlichen Anhänger.* 1790. 103 l., mely igazolni iparkodik, hogy Nagy-Szombat városa a zsidóságot kebeléből kiűzte, s hogy privilegiuma, mely szerint zsidókat területén tűrni nem tartozik, nem költött eseményen alapszik; a zsidók Nagy-Szombatban elloptak egy keresztyén gyermeket s aztán megölték; ez történelmi tény.

gyalása az irodalomban sokkal kevesebb figyelmet érdemelne, ha magára állana s nem részét képezné csak az egész társadalom és alkotmány reformjára törekvő iránynak; könnyű volna az ellentétek törvényéből magyarázni, mely a szabadtalán Oroszországban a nőknek nagyobb önállóságot enged, mint a legszabadabb államokban, mely a heterodoxiát nem tűrő római egyházat teszi a zsidóság védőjévé.

Ámde a nő- és zsidó-emancipatiót megpendítő törekvés csakis egyik ága a gondolkodásnak, mely a létező társadalmi rend helyességét kétségbe vonja.

Ha a nemesség egy része, és pedig nagy többsége József halálával a régi, József előtt volt nemesi szabadságot kívánja vissza, s a polgárságot, a jobbágyságot még jobban el akarja nyomni,* ép oly bizonyos, hogy a nemzet értelmisége körében épen a legkiválóbbak az egész régi alkotmány lényeges átalakítását szükségesnek tartják, s nem osztoznak a politikai vezérférfiak pusztán palliatív reformjaihoz kötött reményekben.

Van, s kivált az irodalomban mutatkozik egy erős, tekintélyes reformáramlat, mely hol szenvedélylyel, hol az ész tárgyilagos fegyvereivel lép

* *Reflexiones cunctorum Hungariae Civium non nobilium adversus illud Diplomatis punctum, quo nati etiam patriae filii non nobiles ab omnibus publicis officiis excludendi decernuntur*, 1790.

elő egy új, a munka, a szabad kereset elvére alapított s ezért jogegyenlőségi, a szabadságot egyetemesebbé tevő társadalmi és politikai rendszerért.

A pannoniai Féniksz föltámadását hamvaiból Decsy Sámuel csak is a rendi társadalom előitéleteinek levetkőzésétől várja, melyekben még oly erősen leledzünk. «Mintha a Spanyol levegőég alatt születünk volna, készebbek vagyunk koplálni, mint őseinkről maradt aranyos betűjű nemes leveleinket az adás s vevés által meghomályosítani. — A mi nemzetünk, kiváltképen a nemes vérből származottak alatsónyságnak tartották s tartják még ma is a kereskedést.»

Merő előitélet, hogy a magyar szabad nemzet: csak egy kis rész az.

Trenck az ő eleven, közvetlen modorával, szélesebb körbe dobja e kérdést,* mint a többi sokkal komolyabb, hozzá még latinul is írt munka. «Szabadság-e az?» kérdi «mikor az erősebb mindenre fölszabadítja magát, a mi az erőtlenebbet nyomja. A szabadság a le nem kötött akarattal arra, hogy minden emberrel jót tegyünk és hogy sajátunkkal önnön magunk nyugodtan élhessünk, a szabadság a gondolkodásban, a hitben és a jószágos cselekedetekben, a szabadság arra, hogy a közönséges boldogságnak előmozdítására a hazai

* *Trenck a nemes szivű magyarokhoz egy az ország napjához illő levélben.* 1790. 77 l.

kötelességeknek megfelelhessünk. . . . Az ellenben csak szemtelenség és vadság, mikor a gonosztevő a jámbort, a gazdag a szegényt tetszése szerint megvetheti, vagy mikor egy ország ezer kicsiny Tirannusokat fölfegyverkeztet, hogy a többi védelem és ótalom nélkül való jobbágyokat lenyomják, a kik az ő súlyaik alatt mint teberhordó állatok segedelem nélkül fohászkodnak.»

«Nem hasonlókép emberek-e a parasztok? . . . Lehetséges-e, hogy egy becsületes ember . . . nyugodt szívvel éljen . . . mig szántóföldje a nyomorgó jobbágyoknak izzadságával és könnyhullatásaikkal trágyáztatik.»

A mily túlzott és egyoldalú Trenck a támadásban, aránylag mérsékelt a létező viszonyok átalakítására nézve. Erősen ostromolja a kiváltságos rendet, hogy a közterhek alól kibú, hogy mindazt, a mit az ősök tettek, gondoltak, megváltozhatatlannak tekinti, de azért épen nem kíván mindent egyszerre fölforgatni, sőt óvatosan mondja: «Tanítsátok meg a jobbágyokat előre a szabadságnak betsét és célját ismerni, azután pedig adgyátok is meg nekik».

Elczes fordulatú, plasticus képei, mint a sírhoz közlgő nagyatya, a ki fenyegető tekintetet vet familiájára, enthusiasmustal szól eleinek kiváltságáiról, megpödrí bajuszát, remegő markával kardjára üt s mondja: «Monstra Te dignum Patriæ nobilem! Pedig mennyivel helyesebb lenne, ha azt mondaná: civem!» ma is megtar-

tották frissességöket, s ha némelyek a magyarság hibáit, aristocraticus előitéleteit vázoló rajzaiban az árnyalást túlerősnek találnák, gondoljanak a nemesség többségének hangulatára, hallgassák meg *A polgari barátainkhoz Magyarországon a mostan folyó időkről*, 1790, 29 lap, szavait, mit tulajdonít a reform barátainak: «A lázítók kiabálják, legyen minden meg, hogy az emberi nemzet a kegyetleneknek Jármaitól szabadulhasson, az ő nemes szabadsága meggyökerezethessék és a szerentsés Egyenlőség köztök ismét visszakerítettessék. . . A népnek szabadságairól és a megsértett Emberi nemzetnek törvényeiről tsatsognak.»

Nem tehette-e szenvedélyessé a reform barátait Szeitz Leo okoskodása, ki szerint a jobbágyi állapot elejétől fogva státus poenalis, melyre a rossz hazafiak büntetésül taszítottak, «a minthogy sokan az olyanok közül nem jobbágyi állapotra, hanem halálra sententiáztattak. Nem kell tehát oly igen lármázni, hogy a jobbágyoknak a magyar törvény szerint nem igen jól van dolgok, kivált minthogy a parasztság erre magát többször is érdemessé tette, és ha oly rossz dolga van a jobbágyoknak Magyarországon, miért jön annyi sváb Magyarországba jobbágynek?»

Mig Trencknél az élcz, a gúny, a szenvedély, a világlátottság lépnek a társadalom reformjának szolgálatába, eljő a közös munkához az ember-szeretet is s az észről vezetve, lágy ömlengéssel festi le magának a jövő képét.

A már fõntebb is említett *A tizenkilenczedik százban élt Igaz Magyar Hazafinak örömöráit* az érzés kiváló melegsége, a XVIII. század sok politikus ábrándozóját jellemző ömlengés, bizonyos költõi zománcz árasztja el; anticipálva a XIX. század lefolyását a korában még csak teljesülésre váró eszméket fejlettségökben, virágzásokban festi, hogy így tán inkább ösztönözzön azok magvának plántálására.

De e költõiesség, e politikai érzelgés nem hamisítja meg az írat gondolatait, mert csak követik, nem teremtik azokat; sőt mondhatni, hogy az kiválókép az értelem, az ész terméke, ennek követelményeként mutatja ki a közszabadság új rendszerét.

Nem az elnyomás elviselhetetlensége, nem a jogegyenlõtlenség szülte bajok, nem az egyén szabadságvágya, hanem az emberi társaságnak az ember akarata nélkül uralkodó belsõ természeti törvénye az alap, melybõl a közállomány új formáját levezeti.

«Az egész Világalkotmány az Egymástól függésnek törvényén van fölépítve, edgyik rész a másikat oly hibázhatatlan erővel vonja, hogy ezen Függéstõl a talán érzéketlen dolgok Társaságának ... örök állandóságot ígérhetünk. A mely természet rendtartásával avagy nem világosan ábrázoltatik-e ki? hogy a kis világ, az emberi Társaság soha föl nem állhat, hanemha oly bomolhatatlanul össze legyen szöve, hogy az egész

tsak úgy ígérjen állandóságot, ha a részek mind állandók. . . Ha a kis világ, az emberi Társaság, az Egyenlőségnek mértékét elveszti: a Félelem és Irtózásnak félelmes tengerévé változik. Tsak kevés kívántatik pedig erre, tsak a Világ Nagyjainak fölöttébb való magok szereteti és elég volt arra: hogy a föld golyóbisán megfeneklett hatalmas társaságokban az Egyenlőség mértéke fölbillenttén, a közönséges boldogság felforduljon.»

Az egyenlőség hát a természet könyve, ezen alapul a «közönséges társaság», e természeti törvényt az ember büntetlenül meg nem szegheti. Nem önállóan, inkább csak analogia útján állapítja meg e tételét, de fejtegetései folyamán önmagából is igazolni törekszik.

Mi az egyenlőség természeti törvényének alapja? «A természetnek ura kifejthetetlenül beszötte az emberi szívbe a Boldogságra való fáradhatatlan törekedést», az emberek azonban ez általános érvényű törvényt kiforgatni törekedtek és «mindenféle szemfényvesztő boldogságnak tsalóka nemeit találták ki, a mellyek közül a Rangosztás leghatalmasabbnak esmértetvén, . . . az egyformán sárbul, az Istenség képére gyúratott emberi Nemzetet egymástól elszaggatták, midőn ennek nagyobb részét örökös szolgaságra kárhoztatván, némelyeket Polgárságra juttatván, kevesebbeket nemesi méltósággal megajándékoztak. . .»

Ámbár a «társasági edgyezést» nem zárja ki, de nem tulajdonít annak többé oly hatalmat, hogy az által az ember a természet örök törvénye ellenére is rendelkezessék.

A szabadság előtte nem az önkény, nem a tetszés, nem a szeszély szülötte, ellenkezőleg «bölts törvényeknek engedelmeskedhetni nem rabság, nem szolgaság, legédesebb szabadság.»

A szabadságot, hogy magát meg ne semmisíthesse s szolgasággá ne váljon, korlátok közé szorítja: «Valaki szolgálatát másnak haszonvételeért holtig is ajánlhatja, de még nem is élő maradékát tsak a Társaságnak, de soha egy különös személynek le nem kötheti . . . a természet törvénye szerint. A teremő az egyenlő Születés és Halál által minden teremősit egymáshoz hasonlóvá tévén, edjiket a Másiknak urává vagy szolgájává nem teremőtte.»

A természet törvényéből vezeti le a vallás szabadságát, melyet, mint láttuk, a zsidóság részére is követel s a vallásnak az emberi jogokat alteráló hatását tagadja; annál inkább teszi hát azt a keresztyén felekezetekre nézve s a protestansoknak csak eltűrését az emberiség jogaival ellenkezőnek tartja.

«Megsérteném a nemzetség Jussát, ha Vallása szabadságát türedelemnek nevezném, mert mikor én valakinek ez vagy amaz tselekedetét úgy eltűröm . . . még fenmarad nálam az annak elnyomására való Jus, és ha jussomból engedek,

tsak nagyszívű vagyok, a melylyel sem mindenkor sem mindenkinek nem tartozom; azzal pedig hogy valakit szabadságával élni hadjak, mint-hogy magam is szabad vagyok, mindennek egyformán tartozom.»

Ily alapokon bíraltatik alkotmányunk és társadalmunk régi szerkezete; e bírálat érdekes részleteiből csak a közoktatásra vonatkozót emelem ki, mely innen-onnan száz éve fejezi ki az egyszerű, nagy, nemzetünktől még ma sem értett igazságot, hogy a közoktatás rendezése közös nemzeti ügy, mert a meglevő és leendő «főiskolák nem valamely bizonyos embereké tsak, hanem az egész Hazáé».

A remények, melyeket az irat a politikai reformokhoz köt, nem teljesedtek, nem lett valósággá az idylli kép, melyet a XIX. század életéről képzeletben alkot, midőn írja: «Az öröm könnyhullatásának patakja zubog már alá megélemedett orczámon, midőn az Égető Napfény elbucsúzása után az megújító Esthajnal csillag híves föltetése idején Házam fala alatt leülvén . . . örömmel nézem Munkasegítő társaimat az éjjeli tsendes nyugalomra tágas udvaromba víg füttyörészés közt visszatérni. Örömmel gondolkozom arról, hogy az én nyugodalmam az ő nyugodalmuktól függ, az én Asztalom az ő örömmel elhintett verjteköktől tsepeg kövérséggel. . . Nem érdemlitem Uram! én azt hogy munkás társaim uroknak nevezzenek, nem is akarok hát én egyéb lenni

közöttök, hanem tsak Emberek baráttya, Attya és boldogságoknak vezére.»

Századunknak ép úgy meg vannak sebei, sőt kevésbbé idylli az, mint az előző volt, de ábrándozás volt-e azért teljesen, a mit ismeretlenünk századunk örömóráiról álmodott?

A XIX. század embere hasonlíthatatlanul magasabban áll, mint az előbbiek szülötte, az álomkép e részben hát valósággá lett, s ha küzdelmei is nagyobbak, hevesebbek, azért nincsenek-e örömórái, melyeket épen a küzdelem e magasabb létért szerez a léleknek?

IV.

A röpiratokban elszórva, szaggatottan előtűnk fekvő reformeszmék nagyobb szabású, átfogó, rendszeresebb kivitelre találnak gróf Batthyány Alajos, Martinovics Ignác, Laczkovics János, Hajnóczy József és az *Igaz hazafi* névtelen szerzőjének munkáiban.

Bennök éri el a szabadelvű magyar politikai gondolkodás tetőpontját.

Legfényesebb író közöttük Batthyány, legszenvédélyesebb Laczkovics, legmélyebb Hajnóczy, legérdekesebb az *Igaz hazafi*, leginkább a külföldi szellem hatása alatt áll Martinovics.

Mert mindannyinál nem emelkedik a külföldi politikai gondolkodás tulsúlyra, s ha befolyásolják is általa, mégis a hazai közállapotok szemléletéből fakad egész fölfogásmódjuk.

Fraknoi * nagyérdemű munkájában messze megy, midőn általános chablonok híveinek, a hazai viszonyoktól teljesen elvonatkozóknak tűn-

* *Martinovics és társai.*

teti fel őket, mert politikai gondolkodásuk alapjellegét a Mária Terézia és József alatti reformeszmék, az abszolút királysággal szemben célba vett hazai alkotmány-tervek határozzák meg, sajátágosan egybeolvadva a francia társadalmi szabadelvűség s az angol-francia alkotmányosság elveivel.

A francia eszmék hatása általános, az egész nemességre kiterjed, de mig ennek nagyobb része a republicanismust, mint az abszolút királyság ellen irányulót, örömmel fogadja és aristokratiai célokra törekszik kizsákmányolni, addig Batthyány és nézetrononai nemcsak a királyság ellen fordulnak, a rendi viszonyok szabadelvű reformját is tanaik lényeges részének tekintik.

Batthyánnak, e kiváló szellemnek, életirója nem akadt még, egyszerű emlékét is csak Fraknói ujította föl legutóbb; vajmi csekély, a mit életéről tudunk; a vallásügyben tartott beszéde, melynek híre az ország határain túl messze elhatott, majdnem az egyedüli emlékkő soká; Kazinczy már 1814 ben azt írja róla Dessewffynek, midőn vele Debreczenben találkozott: «Reá nem ismertem, a hatalmasra, az igazán nagyra . . . ő túlélte magát».

Főmunkája a négy füzetben összesen 320 lapra terjedő és 1790 és 1791-ben megjelent: *Ad amicam aurem*, de egyéniségének jellemzésére a Szeitz Leo ellen írott: *Ad utramque aurem auctori operis hungarici cui titulus Magyar- és Erdély-*

országának rövid isméréti 1791, 150 l. nem kevésbé fontos.*

Batthyány államphilosophiáját helyesen visszaadni nem könnyű, mert maga sem kapcsolatosan közölte nézeteit; munkája első tekintetre rövid politikai axiomák tárházának látszik, melyek összekötő fonalára csak figyelmesb keresés után akadni; a munka e formája által veszít át-látszóság, de nyer él tekintetében.

Inkább nehezíti azonban Batthyány jellemzését gondolkodásának belső tulajdonsága. Batthyány, mint korának legkiválóbb írói egész Európában, a királyság s a demokratiai köztársaság között haboz; határozottan csak az aristokrátiát kárhoztatja s a hierarchiát, mindenütt ostorozza az abszolút hatalmat, de a monarchia és demokratia között nem tud választani, azt szokás szerint a zsarnokságtól, ezt a szabadosságtól félti; mondhatni skeptikussá válik, azt találva, hogy az emberi nem körben forog, lerontja, a mit előbb épített, visszatér oda, a honnan elindult, majd ismét némi reményt merít, hogy Európa nem esik vissza a régi barbárságba, ettől talán megóvja a könyvnyomtatás találmánya.

A királyság szüksége kétségtelen előtte, de nem mint a souverainitás egyik alakja, hanem mint az alkotmánynak csak egy része; Montes-

* Neki tulajdoníttatik még: *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer*,

quieu fölfogása található nála is, de republicanusan mérsékelve az államhatalmak elválasztására nézve, melyet majdnem Montesquieu szavaival indokol: «ha a törvényhozó és végrehajtó hatalom egy kézben egyesítettik, a köztársaság szabadsága veszélyben van, «tyrannica etenim imperia tyrannica methodo executioni mandabuntur». (Mint az *Esprit des Lois* XI. Chap. VI. «ne fosse des lois tyranniques pour les exécuter tyranniquement».)

A királynak nagy hatalmat akar adni; (ut maximam apud omnes constitutam habeat auctoritatem ut que illos qui dignitatem ipsius infringere aut solvere Majestatem vellent, refrænare possit, hinc eidem integrum est comitia quoque dissolvere), de miért; mert a király hihetetlen erőt kölcsönöz az igazságszolgáltatás kezének és egyesek zsarnokoskodásának határt vet; ezért nem lehet semmiféle törvénytörésnek alávetve, s ha tőle mégis valami igazságtalanság eredne, az minisztereinek tulajdonítandó.

Annyira lényegesnek tartja a királyságot, hogy nélküle a közállományt nem is képzelheti: «A köztársaság javával * oly szoros kapcsolatban van a király tekintélye, hogy őket egymástól elválasztani nem lehet . . . hogy a dicső alkotmány mind a két rész veszedelmére össze ne roszakjon».

A királyság becsét, nélkülözhetetlenségét

* *Ad amicam aurem*. Fasc. 3., 19.

Batthyány szemeiben eléggé tanusítják ez idézetek, pedig mily bizalmatlan iránta! Állandó óhaja, legfőbb törekvése a királyság megkötése, veszélyes hajlamainak megakadályozása.

Miben látja főleg a királyság veszélyességét? A király souverainnek, a nemzettől függetlennek, Isten kegyelméből uralkodónak hiszi magát, pedig, mondja Batthyány, csak a nép akaratából uralkodik, népének nem censora, csak tanácsadója, nem lehet hát souverain, souverain csak az összes nép.

Hogy a nép eredetileg a souverain, ez Batthyánnak is bizonyítást nem kívánó kiindulópontja, hisz maga a hivatalos észjog ezt tanítja, a magánjogi írók közelismerésű igazságként hirdetik,* «hogy a fő hatalmat magok a szabad nemzetek, melyek összekapcsolták a polgári társaságokat, tulajdon megegyezésekkel szerzették és önként bocsátották magokat a fő hatalom alá» s a közvélemény előtt megtámadhatatlan tekintélyű Verböczy szerint is a népnél volt eredetileg a fő hatalom, a király hatalma csak átruházott.

Mint a népsouverainitás híve, nem lehet természetesen a királyok Isten kegyelméből való hatalmának sem pártolója. E tant, elfeledve a Suarezeket és Morianákat, a ligue pamphletistáit, s csak a Bossuet-k és Fenelonokra gondolva,

* Balia Sámuel. *Erdélyország közönséges nemz. törv.* 1791.

ugyan helytelenül nevezi a papság álmának, de kitünően bírálja: * «A királyok hatalma, úgy mond, nem származtatható másként az örök természettől, mint úgy, hogy az emberi dolgokban semmi az istenség nélkül nem történhetik, hogy az egész természet az ő leghatalmasabb parancsának engedelmeskedik, melylyel azonban azért közvetlenül az ember lelkén erőszakot nem tesz; azt hiszem, ily értelemben volt a keresztyén tan tizenkét apostola is, midőn azok egyike a királyi hatalmat Istentől származtatta, a másik pedig emberi föltalálásnak állította.»

A társadalmi szerződés, a nép eredeti souverainitása, annyira összenőtt e kor gondolkodásával, hogy a conservatív irányúak is belőle merítik érveiket, hogy a vele legkisebb kapcsolatban nem álló kérdéseknél hozzá folyamodnak s akad, a ki ** a szerzetesi fogadalmat is a nép részéről tartja fölbonthatónak, mert az a nép és a szerzetes között, az összerződésben alapját bíró egyezmény.

Batthyány sem egyszerűen a franczia, nálunk a forradalmival synonym használatú eszmék alapján tagadja meg a souverainitás legfőbb sajátságait a királyságtól, hanem mint korának és hazájának szülötte, mint logicus fő, a ki a dogma tekintélyére emelkedett társadalmi szerződés következményeit szorosan megvonja.

* *Ad amicam aur.* Fasc. 2. § 6.

** *Hungaria liberrima.*

Batthyány semmikép sem nevezhető forradalmi irányúnak, sőt irtózik tőle: * «Örök idők óta gyülő hamu alatt növekszik nem a szabadság, hanem a szabadosság lángja, mely a száraz tárgyakba, sőt a szomszédházakba könnyen bele kaphat, mely azonban előbb kitörni nem fog, míg az elviselhetetlen terhek által kimerített nemzetek lelkek véglehelletéig nem érnek, melyet csak azért tartanak még magokénak, mivel bérbe nem vehető és közárverésnek tárgya nem lehet. Valóban legutóbb egy nagy birodalom az országok élén állóknak nem mindennapi szolgálatot tett, óva őket, kerüljék a tekervényes utakat, nehogy elkésve szomorkodjanak a fölbomlott országok romjain.» «Ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból fölocsúdnak, olyanok, mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, boszújoknak azokat is fölláldozzák, a kik szolgaságuk idejében velük jól tettek: az elnyomás természetében fekszik, hogy a lenyomott tárgy, ha a nyomás megszűnik, annak szeme közé ugrik, a ki a nyomásnak véget vetett.» **

A szenvedélyesség daczára, melylyel a zsarnokságot ostromolja, némi rokonszenvei mellett az aranybulla záradéka iránt, nem hagyja el észélyessége, s az akkor tájt erősen hangoztatott elvvel szemben, hogy József törvénytelen uralko-

* *Ad amicum aurem.* Fasc. 4. § 12.

** *Ad amicam aurem.* Fasc. I. előszó.

dása által a Habsburg-ház örökösödésének fonala megszakadt, a porosyra számító párttal szemben így tanít: «ha a szerződés fonala (a nép és a kormány között) megszakadt s egyik a másik nélkül el nem lehet, jobb olyannal szerződni, a kinek törekvései már ismeretesek, mint egy másikkal, a ki új, még ismeretlen cselekkel forgathatná föl a haza szabadságát».

Batthyány népsouverainitási s a királyságot nullifikáló elmélete teljességgel nem forradalmi célzatú.

Batthyány s az övéhez hasonló elméletek egészen máshonnan fakadnak.

Az abszolút királyságnak a társadalom önálló létét és öntevékenységet megsemmisítő túlsága a másik túlságot teremti, a társadalmi feledékenységet az állami lét elodázhatatlan követelményei tekintetében.

A meglevő viszonyok által nyomva az ősidők képzelt állapotába szállnak vissza a szabadságvágyó lelkek s ez őállapot constituálatlan souverainitása szempontjából alkotják meg magoknak a szabadság új épületét, így lesz a királyság az állam formájából a társadalom egyszerű végrehajtójává, csak visszaéléseire gondolnak, nagy és üdvös intézményei, fentartó, elevenítő ereje egészen feledvék.

A magyar alkotmány akkori állapotában, de főleg tradícióiban a szabadsági törekvéseknek a gyakorlatiasság és kivihetőség érvét is kölcsönzi

s Batthyány elvont fejtegetései háttérében nem ritkán ismerhetni föl reminiscentiáit.

Józsefre és Lipótra célozva, mondja: «A koronázások oka a fejedelmek emlékeztetése, hogy az ország kormányzását nem csak a születés esetlegének, hanem a polgárok akarátának köszönhetik», és hogy, «ha a köztársaság a fejedelemmel együtt alkotja a törvényeket, nincs miért hálálkodjék ennek s beleegyezését gyáván, a törvényhozó társhoz nem illő módon keresse, vagy a törvényjavaslatokat sérelmeknek mondja, midőn mind a két rész jogának egyforma súlya van az igazság mérlegében».

A királyság sorsa törvény-alkotó hatalmával van elválhatatlanul összefűzve s a francia alkotmányozó gyűlés logikai hibáját, hogy a királyt a souverainitás hordozójának el nem ismerve s csak a végrehajtó hatalom birtokára szorítva, mégis szentesítési hatalommal ruházta föl, el nem takarhatta se Mirabeau legnagyobb politikai beszéde a veto tárgyában, se magának az újkori államtan mesterének. Montesquieunek fényes szelleme, kinek tanát igtatta tulajdonképen törvénybe a constituante.

Batthyány következetesebb a királyság állása tekintetében, tanát nem kifogásolhatja a forma, de annál inkább az élet logikája.

Szerinte a király a nemzet egyező akarátától a szentesítést meg nem tagadhatja, mert a milliókból összealkotott köztársaság egy embernek

föl nem áldoztathatik és sokkal igazságosabb, hogy egy, mint a sokaság legyen az áldozat; a nemzet egyező akarata előtt a királynak meg kell hajolnia, különben vagy függőben kellene a kérdésnek maradni, vagy egy harmadiknak kellene a király és nemzet között döntenit, vagy ki kellene mondani, «hogy a nép gyapjas marha, mely gyapját a gazda nyíró ollója alá tartja, ha ennek úgy tetszik». Csak akkor, ha a szavazatok nem egyezők, halaszthatja el a király a következő országgyűlésig a nemzet többsége akaratának végrehajtását.

De nem elég a király törvényhozó hatalmát megsemmisíteni, a végrehajtót is ártalmatlanná kell tenni. Talán a miniszteri felelősség által? Nem, az angol-francia rendszabályt alig érinti Batthyány, van neki hazai szere a végrehajtó hatalom ártalmassága ellen, melynek gyógyerejéhez általános volt a bizalom e tájt hazánkban.

A kerületek három évre választott küldötteiből alkottassék egy állandó tanács, mely a kerületektől utasítva, felelősséggel terhelve, a fejedelemséggel együtt alkossa a szükséges rendeleteket és semmisítse meg ily módon a cancellaria és helytartó tanács usurpált hatalmát: a kormányzat és igazgatás összes közegei választassanak a nemzet által.

De a királyság főereje a hadseregben, annak kasztszellemeiben rejlik, meg kell tehát mindazt semmisíteni, a mi e szellemet neveli, föntartja,

először is tehát a kaszárnya-életet; nem a király, hanem a nemzet iránt kell esküre kötelezni a katonát s a sereg tiszteit a nép által kell választatni; de még ez sem elég; legyen a nemzetnek a király seregén kívül külön 30,000 főnyi, me-
 gyenként szervezett serege, mely nem zsoldért, hanem családja, gyermekei, s mi legfőbb, a régi szabadságért fog harcolni és saját királyi seregével se legyen szabad a királynak a nemzet tudta nélkül háborút indítani.

A politikai éleslátásnak e tervek bizonyára nem tanúságai, a kormány általok teljesen megsemmisül, az államszervezet egyetlen tényezőre, a változó, ingadozó választásra alapíttatik.

Ha jelen politikai életünk küzdelmeit tekintjük, ha visszatekintünk az előbbi három századra, s látjuk, mint szerepel a választás és pedig a kormányzat, igazgatás és jogszolgáltatás terén egyaránt, mint állíttatik oda a szabadság egyedüli palladiumaként s az érveket tekintjük, melyekkel léteért küzd, melyekkel magát igazolni törekszik, vajon mit találunk?

Az állam általános természetéből, az egyes intézmények exigenciájából, az eszély, a czélszerűség követelményeiből vont eredményekre mivel felel? Mysticismussal. Ha az okokból kifogy, ha védvei gyöngeségét beismerni kénytelen, bevallja, hogy a nemzet úgy vélt ezredéves ragaszkodása, megmagyarázhatatlan szeretete a választáshoz, az ő egyedüli, de döntő érve, igazolása.

Miczkievicz némi rokonságban Milton demokratiai theokrátiájának eszméivel, a lengyelek még nagyobb ragaszkodását a választó rendszerhez, megkísérlé a szentség dicsfényével is övezni. «A választás, a hogy az egyház s a lengyel nép fölfogá, Isten műve, a gondviselés közvetlen hatása, szóval csoda volt. Ezért tartottak minden előző rendszabályt vétkesnek és a szent lélek elleni bűnök közé sorozták»;* de azért szabad lesz e magyar nemzeti sajátságának vett mysticus szeretetet, a lengyelektől meg csoda jellegével fölruházott választást egyszerűebben magyarázni.

A választás elvének kivétel nélkül érvényre emelése az összes államélet minden részében az egyén önmagát korlátozni nem akaró uralmi ösztönének természetes folyománya, s ezért minden republicanismus természetes, naiv nyilatkozása. Nemcsak Harrington utópiájában, nemcsak Milton Istensugallta választásaiban, az angol, a francia nagy forradalmak első positiv alkotásaiban ez uralmi ösztön a ható erő.

A magyarnak jellemében az önmagát korlátozni nem tudó egyéni erő hatását bizonyítani fölösleges, ennek vegyülete a jellemében szintűgy gyökerező monarchismussal magyarázza államrendszerének sajátságos ellentéteit.

A Batthyány elméletére is befoly ez általános

* Miczkievicz 3. fölolv.

nemzeti jelleg, de módosítva az író egyénisége által.

A királyságot megfosztva végrehajtó hatalmától a melléje állított állandó tanács, az összes végrehajtó, még a katonai tisztségeknek is választása által, seregével a nemzet megyei seregét állítva szembe, bámulni lehet, miként állíthatta a köztársaság szabadságát s a király hatalmát oly elválhatatlanul egybe forrottnak.

Csak úgy érthetjük meg, azt hiszem, ez ellenmondást, ha Batthyány politikai tanainak másik részét is tekintetbe vesszük.

Batthyány mindenek előtt az aristokratikus uralom, a rendi szűkkeblűség, a vallási elnyomás ellensége; az ember jogegyenlőségét, szabadságát akarja a társadalmi viszonyokban, a politikai szabadságot erre csak eszköznek tekinti.

Alapgondolata a boldog, az egyéni szabadságot élvező, a fölvilágosodott ember, tekintet nélkül rendre, osztályra, vallásra. A szabadság, melyet eddig védelmezett, s melynek érdekében kivihetetlen alkotmány szerkezetét fölállította, abból áll, hogy az állam ne függjön a fejedelem önkényes akaratától, de van ennél becsesebb szabadság is, mert bár szerinte a politikai szabadságból rendszerint a legtöbb előny háramlik a polgárok egyéni szabadságára, még is megtörténhetik, hogy az állam szabad, de polgárai járom alatt nyögnek s az emberrel született jogai ismeretlenek, az állam kebelében ezer apró zsarnokot

táplál. E becsesebb-szabadság az egyéni szabadság, melyet némelyek egyedül abba helyeznek, hogy az embert csak megidézve s büntetést bebizonyítva, lehessen büntetni, hogy az ember minden tehertől ment legyen, pedig inkább abban áll, hogy a törvények ótalma alatt se embertársa, se a fejedelemtől félnie ne kelljen, mindenki a maga dolgában király legyen, s ámbár hozzájárul a közállomány terheihez, de azt önként, szabadon teszi.

Batthyány monarchismusa az aristokratia iránt táplált gyűlöletéből s demokratikai hajlamából érthető. Sokkal inkább fél az aristokratia, mint a királyság uralmától. «Ha a monarchicus forma többé fönnt nem állhat, minden áron azon legyenek a népek, hogy az aristokratiai irány lábra ne kapjon, mert a rend és vagyon különbsége a hatalmasokat elnyomásra ösztönzi, s az aristokratia igája sokkal nehezebb lesz, mint az elűzött zsarnokságé, mert előbb csak egy, most százakra menő vérszopót hizlalnak.» Sokat foglalkozik általában a vagyon-egyenlőtlenség káros következményeivel, melyek elhárítására nem szükség a magán-tulajdon elkobzása, csak a majoratusokat, a substitutiokat, a lányok kizárását az örökségből kell megszüntetni.

Ösztönszerűleg érzi, hogy az elnyomott osztályok fölszabadulása ezek saját erejétől nem várható, az uralkodó osztály pedig nem fog önszántából fölszabadításukon munkálkodni; ezért

szükséges a királyság, ezért elválhatatlan a közállomány boldogságától a király hatalma, mely azonban alkotmányi tervei szerint megsemmisült volna.

De Batthány munkájának súlypontja nem is esik a politikai szabadságról alkotott elméletébe; a mi munkájában általános becsű, hazánk szellemi életében nagy haladást jelző, az a rendi viszonyok helyére teendő új társadalmi szerkezet képe s alkotmány-elméletének leginkább az a része értékes, mely a rendi viszonyokból való kibontakozás s a társadalmi demokratia fejlesztésével áll kapcsolatban.

A rendi viszonyokat, az egyházat, a közoktatást, a közgazdaságot, az igazságszolgáltatást és közigazgatást mind a haladás és jogegyenlőség szolgálatába vonva tárgyalja, a legcsekélyebb közfeladatot sem feledi a legnagyobb mellett, s bármiről szól, mondásait elmeél és kedélymelegség, ostorozó gúny és emelkedett lelkesedés jellemzik egyszerre.

A szabadságot nem tudja másként képzelni, mintha az a közállomány minden tagjára kiterjed. «A köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szüleményei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnokok galád találmanyai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült.» A míg a közszabadság elérve

nincs, addig a szabadságot élvező rész sem lehet nyugodt, mert a zavarosban halászni kívánók az elnyomott osztályhoz fordulnak, hogy annak segítségével a meglevő szabadságot is fölforgassák; de az emberhez nem is méltó más szabadság, mint az, mely mindenkre igazságos arányban kiterjed.

A szabadság e közösségből folyólag barátja az ország ügyeit legszélesebb körbe elvivő nyilvánosságnak, az adóknak nemcsak évenkénti megszavazását, hanem egyúttal a közpénzek kezelésének sajtó útján közzétételét kívánja.

A nemzetek, a vallások, a rendek különbsége nyomja el a szabadságot, ezért gúnyolja és ostorozza a megkülönböztetés külső jeleit, a rendjeleket.

A szabadság e veszélyeit csak úgy lehet elhárítani, ha a közállomány előnyei és terhei közöseké tételnek, ha a polgárok levetkőzve a kiváltság és előkelőség hibáját, meggondolják, hogy a mit a köznek áldoznak, nem idegennek, hanem önmaguknak teszik. A kiváltságok visszavonást, a jogok egyenlősége szüli az emberek solidaritását.

De a szabadság még sem oly egyszerű, a hogy sokan gondolják, «sokan hordják nyelvökön, mérszen beszélnek róla, pedig ha tudnák mily áldozatokat kíván, mily hősi szolgálatot vár, mily borzasztó utat jelöl ki követőinek, mérsékelnék beszédességüket, kézzel-lábbal menekednének

tőle és még örülnének, ha vándorlásuk végén nem maradnának színhelyén».

Mi kívántatik hát a szabadsághoz? Mindenek előtt a terhek közös viselése, «mert a hol csak a köznép fizeti az adókat és földözi az ország többi szükségleteit, ott a kiváltságoltak csak lehajtott fővel nézhetik a földet, melyen mások kegyelméből járnak és a melyet kegyetlen kiváltságaik föláldozása által kell még kiérdemelniök. A kibúvó, hogy a köznép birtokának csak haszonélvezője, hiú, erőtelen, mert az a köznek fizetett adókkal rég megszerezte annak tulajdonát, igazában magas áron vásárolta meg.»

Részletesen elemezi a jobbágyság állapotát, élesen, bár nem igaztalanul festve a reá nehezedő terheket. De mint képzei a jobbágyságból a kibontakozást? Vajon abból indul-e ki a jobbágyság reformjában, hogy a jobbágy a hosszas és egyedüli adófizetés által szinte telke tulajdonosává lett? Sokkal mérsékeltebb, csak szabad költözködést kíván részére biztosítani, föl akarja szabadítani az úri hatóság alól s közhatóság alá helyezve, az emberi jogok egyenlő részesévé tenni, birtokszerzési és hivatalviselési képességgel ellátni, mint-hogy azonban alacsony műveltségénél fogva önnön érdekeit egyelőre nem birná képviselni, az pedig igazságtalanság, hogy a köznép minden képviselő nélkül marad az ország törvényhozá-sában, arra meggyénként külön két, esküvel kötelezett nemes lenne választandó.

S a jobbágy birtok kérdésével mi történjék? A jobbágyot csak bérlőnek kívánja tekinteni, a ki azonban a földes urral, jobban mondva a földtulajdonossal, szabadon egyezkedhessék a bérlet föltételeire nézve. De vajon a szabad szerződési elv a Batthyánytól javasolt egyéb reformokkal együtt, képes lett volna-e a jobbágyot tényleg is fölszabadítani, ha csak bérlő félnek tekintetik?

A kárpótlás eszméjét, a jobbágyi tartozások megváltását az állam közvetítése mellett, nem veti föl Batthyány, egyrészt a szerződési szabadság elismerésétől, a terhek egyenlőségétől várja a jobbágyság emelkedését, másrészt a hazai ipar föllendülésétől, a műveltséggel keletkező általános jólétől.

Munkája ezért felöleli a művelődés és gazdasági jólét minden eszközeit s a mercantilismus szellemében kívánja a nyers anyagok kiviteli tilalmát, gyárak közsegélyből, részben az egyházi javak elkobzásával lehetséges föllállítását, szárazföldi és vízi közlekedési utak teremtését, gazdasági iskolák állítását. A munka tiszteletének emelése szempontjából kívánja a lotteria s a kolduló szervezetek eltiltását, mert mind a kettő annak állandó bizonyítéka, hogy az ember munka nélkül is megélhet; a katonaság alkalmaztassék béke idején polgári munkára, a népszámra tekintettel is ellenzi a coelibatust; de nem minden áron populationisticus, mit a telepítés kérdésében is tanúsít, nem a külföldről telepítést, hanem az or-

szág népességének egyik vidékről a másikra telepítését javálja.

Tekintetbe veszi a magánjogi intézményeket, azok aristokratiai, igazságtalan, a közgazdaságra káros természetét részleteiben elemzi, s különösen az ingatlan zálog gazdasági hátrányait emeli ki.

Ha Batthyánnak íme az egész conceptióját vesszük a jobbágyság fölszabadítása kérdésében azt gyakorlatinak nem mondhatjuk; csak politikai tekintetben kedvező a jobbágyságra, magánjogilag visszaesést jelez, mert a földesurat és jobbágyot mint tulajdonost és bérlőt állítja szembe a jobbágnak egyszerű bérlői, szerződési jogokat enged csak, holott jobbágyságunknak épen nem kedvező törvényhozásunk, de főleg a királyság elfogadott elve volt, hogy a jobbágyság sorsa nem bízható a Verböczy értelmében tulajdoni joggal egyedül bíró, vagyonuk, műveltségöknél fogva túlhatalmas földesurak akarására, kedvező vagy kedvezőtlen szerződési hajlamára, hogy bár a jobbágyokat tulajdonosoknak nem tekintette is, helyzetöket, állásukat épen ezért, épen gyöngeségök miatt úgy saját, mint a közállomány szempontjából az államnak kell védeni, szabályozni.

Batthyány negatív szerződési szabadsága, bár a legjobb szándékból eredt, a gyöngét állította volna szembe a hatalmasokkal, s reménye, hogy a szabad versenyben utóbbiak győztek volna, alaptalan. A jobbágyi viszonyok átalakulásának története egész Európában igazolta, hogy a sze-

mélyes szabadság, a megváltás megengedése szabad egyezkedés útján, mily kis mérvben birt a jobbágyi birtok fölszabadításán lendíteni; * sőt az egyik érdekelt fél akarata ellen megengedett, úgynevezett kényszerű megváltás elvének elismerése az állam másnemű közbenjárása nélkül sem volt arra képes.

• Batthyány az 1789 augusztus 4-iki francia decretumban kifejezett elvet, hogy a jobbágyi tartozások megválthatók, bizonyára ismerte, miért nem követte? Alkalmasint igen radikalisknak tartotta s megelégedett a felek szabad egyezkedésének conservatívabb elvével, a minthogy más téreken is a rendi viszonyokkal igen kíméletesen bánt, így bár az államtagek egyenlő hivatalképességét követeli, verseny esetében az egyenlőségek közt azoknak ad elsőbbséget, a kik ösökkal is jeleskednek.

Nem akarjuk Batthyány érdemét terve hiányosságának feltüntetésével kisebbíteni, a kivételre vonatkozó hibája, mely úgy is elég távolban volt, nem kisebbíti az elv érdekében annyi szellemmel, nemes lelkesedéssel folytatott küzdelmét.

Mellőzve Batthyány fejtegetéseit a sajtó, a polgári és büntető jogszolgáltatás, a közigazgatásra vonatkozólag, melyekben a bíraskodás és közigazgatás elválasztását, a börtön-rendszer re-

* Ingenheim: *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa.*

formját, a polgári házasságot, a levéltitok szentségének megőrzését, a tankötelezettséget, a felsőbb oktatás állami szervezését követeli, s melyekkel sok, csak a jelen század második felében megvalósult reformnak lett első kezdeményezője, — irodalmi jellemének harmadik fővonását kell föltüntetnem, azt, mely vallási és egyházi álláspontjából tükröződik vissza.

Batthyány politikai elméletében ugyanis a vallás és egyház ugyan olyan, ha nem fontosabb helyet foglal el, mint a politikai és egyéni-szabadság.

A politikai és vallási eszmék szoros kapcsolata kétségtelen előttte; politikai reformot vallás-egyházi nélkül nem tud képzelni.

Batthyány egész írói egyénisége magán hordja az érzelgősség és ábrándosság egy nemét, az emberbaráti szeretet ama melegét, mely a fölvilágosodás emberei egy részét annyira megkülönbözteti a csak támadó, a múltat gúnyoló, egyedül az értelemre támaszkodó résztől.

E vonás uralkodik alapjában véve Batthyány vatlási és egyházi fölfogásán, a részletekben egyes egyházi intézmények bírálatában tanúsított hevessege, kíméletlensége nem változtat azon.

A Szeicz Leotól a «nagy papramorgó» gúnynévvel illetett Batthyány különösen is vallásos, sőt keresztyén lélek, bár keresztyénségének nincs határozott confessionalis jellege s keresztyénségében nem a mysticus, hanem a morál tanoknak bámulója.

A mit híres országgyűlési beszédéről mond, melylyel a protestánsok vallásszabadságát védelmezte: «Életemnek végső perczében, utolsó lehelletemmel, dadogó nyelvvel is áldani fogom a mindenség örök urát, kinek nagyságához illő nevet a gyöngé emberi elme találni nem tud hogy megengedte nekem a haza atyjainak népes gyülekezetében oly sok jó polgár állandó boldogságához egy szemernyivel járulhatni», csak valóságos kedélyből eredhet.

Egyes kíméletlensége, gúnyos, kételkedő mondása daczára Batthyány vallásos kedély, csak hogy a hitélet akkori gyakorlatából a keresztyénség ősi korába száll vissza ábrándjaiban, Krisztus országába vágyik, a hol «nem volt szükség sem törvényhozóra, sem törvényhozó hatalomra, mert a szíveinkbe vésett szeretetnek, a törvényekre nem szoruló igazságnak, a zsarnokoskodást megvető észnek, a földre nappalt árasztó világosságnak, a minden hatalmat megvető kölcsönös szeretetnek birodalma volt».

A hit előtte tisztán belső, küleszközökre, tehát az egyház részéről támogatásra nem szoruló lélekjelenség; a hit birodalmának Krisztus a királya, «a ki legyőz minden nehézséget, nem fél semmitől, pedig nincs királyi apparatusa, nincs törvényhozó hatalma, nincs fegyveres ereje».

A hit és egyház ily fölfogásával nagyon ellentétben állott a XVIII. század katolikus egyháza, de alapjában véve bármiféle egyház; közös hit-

vallás lehetetlenné válik, ha a hitet annyira kiszakítjuk az emberiség összéletéből, annyira az egyéni kedélyvilágba szorítjuk.

Mentül nagyobb valakiben az ilyenféle vallássság, annál erősebb lesz az egyház-ellenesség.

A hit és az úgynevezett világi társadalom egymással a kölcsönhatás viszonyában állnak, a ki tehát, mint Batthyány, azt kívánja, hogy a keresztyén vallás olyan legyen, mint midőn «isteni szerzőjének kezeiből kijött», annak az akkori társadalmat, az akkori államot is vissza kell varázsolnia.

De nemcsak ez alapján helytelen fölfogás tereli Batthyányt az egyház-ellenes táborba, egész gondolkodása erősen rationalisticus, lelkesedik a keresztyénségért nem annyira a hitnél fogva, hanem mert erkölcsi tanainak megegyezését látja a bölcsélettel, az államtudomány akkori szabad-elvű irányával s a keresztyénség történetileg fejlett intézményeit mellékeseknek, lényegteleneknek, sőt a valódi keresztyénséggel ellenkezőknek tekinti.

Nagyra becsüli a vallást, mert «semmi a polgárokat annyira nem javítja és kötelességeikre nem serkenti, mint a vallás, a ki ezt támadná meg, nemcsak a köz- de a magán-boldogság alapját is megingatná, mert a mint a polgárokat a vallás zabolázza, úgy a féktelen zsarnokoskodásnak is ez vet határokat». Védi a keresztyénséget Rousseau ellenében, bizonyítgatva, hogy az nem

áll ellentétben a hazafisággal, a polgári kötelességekkel és pietisticus ömlengéssel, magasztalja a boldogságot, melyet a keresztyénség a társadalomra is áraszthat.

A fölvilágosodás a keresztyén vallást rationalisticus irányban fejt getve, nem jó vele szükségkép összeütközésbe, sőt erkölcsi tanaiért lelkesedni is tud, a haszon miatt, melyet azok a társadalomnak hajthatnak; így azonban a fölvilágosodás vallásának szükségkép bizonyos fokig utilitarianus jellege lesz.

Batthyány előtt is a vallás «a természet alkotójának tiszteletéből és erkölcsi szabályokból áll, a többi a vallásban az ősoktól reánk maradt s az előző korszakok tanúsága szerint átszármazott kegyes vélemények egésze, melyek iránt a legnagyobb tisztelettel kell viseltetnünk, a nélkül, hogy főbb, minden halandó iránti kötelességeinkről megfeleldkezhetnénk».

De egy vallás sem lehet ily egyszerű; az alkotónak e fölfogás szerint mi által sem közvetített tiszteletén s az erkölcsi szabályokon kívül a Batthyány által alárendelteknek tartott kegyes vélemények, a teremtés, a bűnbeesés, a megigazulás, az ember egyesülése Istennel, az emberi életnek a bölcséletben örökké folyó, örökké vitás mysteriumai alkotják annak az erkölcsre, az Isten-tiszteletre is alapul szolgáló elemeit.

A vallást történeti, positiv elemeitől elvontan tekintő Batthyány tehát már vallási alapnézeté-

nél fogva ellentétbe jő a történelmileg keletkezett egyházzal, de különösen a katolikus egyházzal, miután ezenkívül a tőle ostromolt rendiség fő oszlopa, a kiváltságos társadalom első kiváltságosa.

A szoros vallási és egyházi téren a laikus és papi elemek ellentétét ostromolja, a pápa főnökségét febronianus szemmel nézi s a keresztyéniség sorsát nem látja azzal elválhatatlanul összefűzve, mert a papság hatalma megszűnhetik, «de fönmarad helyette a keresztyén vitézek serege s a pokol kapui nem fognak rajta erőt venni».

Figyelmének fő tárgya a papság rendi állása, törekvése a papságot tisztán egyházi föladatára szorítani, a politikai élet minden részéből kizárni, vagyonát, melyet alapjában állami jellegűnek s saecularisalhatónak tart, köztekintetek szerint rendezni, a tizedet megszüntetni s a franczia eszmékkel megegyezőleg a közhivatalnokok egy nemévé téve, az alkotmányra felesketni.

Különösen a szerzetesek ellen küzd; közülök csak a betegápolással foglalkozókat tartja létjogosultnak, sőt ezek magasztalásában ép oly áradózó, a mily szenvedélyességgel támadja meg a többieket.

Egyes javasolt rendszabályai, mint a püspökök évi nyilvános megszámloltatása, a stólák megszüntetése, az ünnepek nemzetgazdasági kárának kiszámítása és korlátozása nem érdek nélküliek, mások, mint a zárdáknak nem csak kór- és le-

lenczházakká, de bordélyokká alakítása josefinus kíméletlenségről tanúskodnak.

Egészben véve, Batthyány a XVIII. század fölvilágosodásának és természetjogának éles szellemű, önálló fölfogású, magyaros színezetű képviselőjének mutatja magát műveiben.

Ez irányban benn rejlő fogyatkozások és előnyök egyformán előtörnek Batthyánynál is, emelkedettsége, eszményisége nem épül a történelmi fejlődésen, nem a létező viszonyokból fakad, az emberi értelem elvonása, a kedély alkotta képzeleti világban honol; magas czélok, mohó haladási vágy gyakorlatiasság nélkül, ábrándos emberszeretet általában s kíméletlenség az embereknek nem annyira egyéni, mint a viszonyokból folyó hibáival szemben, hazafias áldozatkészség, humanismus, magas kötelességérzet s az egyén bizonyos érzelgős dédelgetése vonul végig Batthyány munkáin, de melyek a bennök rejlő szikrázó szellem, az érzés melegsége, az egyetemes, az emberi művelődés összes tényezőivel számoló színvonal által a magyar gondolkodásnak legnemesb gyümölcsei közé tartoznak.

Martinovics és Laczkovics inkább az élet, mint az irodalom emberei, a gondolat nálok az érzés, a szenvedély tengerébe vész.

Együtt említem őket, mert Laczkovics csak követője, terjesztője Martinovics gondolatainak; nem eredeti dolgozatai * által tűnik ki, fordításai

* *A magyar történeteknek rövid foglalata.*

a *Mdaceoniai vitéz*, Trenck után s Martinovics *Oratio ad proceres*ének magyar átdolgozása* miatt érdemel az irodalomban még említést. Martinovicsnak a hazai viszonyokra eléggé nem tekintő munkáját Laczkovics alkalmazza ezekhez, megtoldja, kibővíti, elvileg szelídebbé, modor tekintetében még hevesebbé teszi.

Martinovics munkáinak száma nincs egészen tisztázva, † az ismertekből azonban sokkal könnyebb Martinovics és Laczkovics irodalmi jellemének vázolója, mint Batthyányé.

Vezérgondolatuk, a társasági szerződés, elmékedéseik állandó tárgya az aristocratia és a theocratia visszaélései.

A társasági szerződés elévülhetetlenül tartalmazza a népek jogait, biztosságát, szabadságát; bár mint éktelenítik el azt a történet folyamában

* *A magyar országgyűlésében egybegyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd.* 1791. 182. l.

† E részben is sokat köszönünk Fraknói kutatásainak; kétségtelenül tőle származik az *Oratio pro Leopoldo . . . ab hungaris proceribus accusato 1792.* 99. l. — *Status Regni Hungariae.* 1792. 32 l. — Neki tulajdonítja Fraknói a *Testament politique de l'Empereur Joseph II. Roi des Romains 1791.* 2. köt. és *Litterae ad Imperat. et Hungariae Regem Franciscum II. d. d. 7. oct. 1792. Rei publicae vero Gallicae anno primo data a Goriano,* mely utóbbit azonban nem ismerem; Fraknói szerint kevés benne a doctrinalis elem.

keletkezett ellenkező határozatok, melyek a törvény szent nevét sehogyszem érdemlik, a nép sohasem veszti azért el jogát ez ősi szerződés megvédésére, az minden nemzedékkel újra születik s mihelyt a népnek kellő physikai ereje van, visszaszerezheti s az emberiség trónjára helyezve ismét imádhhatja.

A későbbi nemzedékek nem kiskorúak az előbbiekhöz képest, mindent megtehetnek tehát, amit javok kíván, az ősök intézményeit már csak azért sem tekinthetik megváltozhatatlannak, mert az ősök nem léteznek többé s az utódoknak okozott bajokat meg nem szüntethetik.

De mit tartalmaz a társasági szerződés? Ime Laczkovics felelete: «Az emberek között levő két-féle méltóságos és nemes rendet a társaságnak egyeztető kötéséből semmiféle módon sem lehet kieredeztetni. A fejedelemmel egyben kapcsolt országigazgatás és a polgári társaságban levő embereknek alattvalóságai, engedelmeskedései teszik egyedül a polgári társaság egyeztető kötésének természetét és tulajdonságait, a melyen kívül semmi más egyébféle boldogulás a városi társaságnak kebelében nem lehet».

A társasági szerződés tehát csak annyi alávetést kíván, a mennyi az állam fönnállására szükséges, csak az állam irányában lehet engedelmességet követelni, az uralkodik az egyesek fölött, de nem ezek egymás fölött, a mint Laczkovics mondja: «A társaságban levő polgároknak nin-

csen egyéb törvények s hatalmasságok egyiknek a másikán, hanem csak az, mely a társaságnak egyeztető kötéséből, alkujából egyenesen származik.» (Una civium classis in aliam nullum aliud jus, quam quod e pacto civitatis resultat, habere potest, quia nulla alia in societate civili datur subjectio, quam quae e pacto hoc immediate derivatur; Martinovics, *Oratio* 10. l.)

A társasági szerződés veleje a szabadság és egyenlőség, mondja Martinovics, az állam hatalma csak e szerződésen nyugszik, melytől, ha az állam eltér, az egész társaság chaoticus uralommá válik, melyben nincs elv, nincs rendszer, ilyen Magyarország, melynek alkotmánya nem a társasági szerződésen nyugszik, hanem kiváltságokból van összetákolva.

A társasági szerződés e conceptiójában tehát az egyenlőség, a szabadság, a polgárok jogai képezik a főelemet, nem az uralom eszméje, mint a Rousseauéban, mely szerint a társasági szerződés azt a problémát oldja meg, hogyan lehet a társaságnak oly formáját kitalálni . . . «melyben mindenki, egyesülve mindenkivel, mégis csak magának engedelmeskedjék s oly szabad maradjon, mint előbb».

Nem is szükséges, Rousseau szerint, e szerződés föltételeit közelibbről meghatározni, annyira a dolog természetében fekszenek azok, hogy bár alakilag talán még soha körül nem irattak, hallgatag mindenütt elfogadvák.

A mi két írónk ellenkezőleg épen ezekre helyezi a súlyt s a souverain és alattvaló közti különbség eltörlésével, mely Rousseau tanának az eredetiséget kölcsönzi s szerzőjének különös örömét képezi, nem is foglalkoznak, sőt e különbséget nagyon is fönnállónak hiszik, mi már közlött mondásaikból, de még inkább látszik az *Oratio ad proceres*ben említett «egyezés és alattvalóság-nak kötéséből»,* melyeket habozás nélkül elismernek. Rousseau tanával azonban csak az «egyezés» kötése fér meg, nem az «alattvalóságé» s ő ezt, a mi tanából önkényt foly, mert különben egész *contrat social*jának nem lenne értelme a legvilágosabban ki is fejezi,** állítván, hogy «nagyon is igazok van azoknak, a kik vitatják, hogy a tény, mely által a nép magát főnökeinek aláveti, nem szerződés, hanem megbízás, hivatal, melyben mint a souverain egyszerű tisztviselői, annak nevében gyakorolják a rájuk átruházott hatalmat és melyet az korlátolhat, módosíthat s visszavehet, a mikor neki tetszik».

Rousseau és Martinovics az alap, a kiinduló pont tekintetében igen messze állnak egymástól, utóbbi az alkotmány alapkérdését még a Puffendorf, Wolf és Martini-féle tan alapján tárgyalja s csak az egyenlőség kérdésében közeledik a genfi philosophushoz, noha az egyenlőség eszméjét is

* *Oratio ad proc.* 37. l.

** *Contrat social.* Livre III., Chap. 1.

sok helyt inkább az arányosságra alapítja s Rousseau számtani egyenlőségével szemben úgy találja, hogy «minden jól rendezett országban különböző osztályú polgároknak kell lenni, mert a természet, midőn különböző tehetségű, eszű és vérmérsékletű embereket hoz létre, eléggé figyelmeztet bennünket, hogy az emberek ez egyenlőtlenségét minden jó államformában fönnt kell tartani».

De Martinovics republicanismusáról sem szólhatunk, a káté nem tartozik e jellemzés keretébe, mely főleg az irodalmat veszi alapul s a Gorani neve alatt írt levél sem; mindkettő szűk körben volt csak ismeretes, sajtó útján nem tétetett közzé, a mely művei pedig Martinovicsnak sajtó útján jelentek meg, határozottan monarchicusok, még a köztársaság felé némileg hajlani látszó *Oratio ad procures* is.

Fraknoi ítélete, hogy Martinovics utóbbi munkájában bár eleve csak az abszolút monarchiát kárhoztatja, de fejtegetéseit a köztársaság dicsőítésével végzi, téves, mert ha Martinovics azon mondásában republicanismus volna, «hogy ha a fejedelem egyedül maga alkotja és hajtja végre a törvényeket, ha csak kegyessége vagy szerencsés véralkata véletlenül vissza nem tartja, az államot bármikor fölálldozhatja ambíciójának, uralomvágyának és zsarnoki dühének»: úgy a magyar alkotmány is köztársasági jellegű lett volna, hisz évszázados alaptétele volt, hogy a

király egyedül maga ne alkothassa a törvényeket.

Nem a monarchiának általában, hanem csak a monarchia azon formájának, a hol princeps est solus et legum conditor et executor (Martinovics *Oratio ad proceres* 11. lap) a következése, hogy «nincs benne sem igazi biztosság, sem szabadság, de sőt a szabadság ösztöne is kihal a nép lelkéből». (Ugyanott 12. lap.) Erről a monarchiáról s a kiváltságokat föntartó aristokratiáról mondja, hosszasb jellemzésök után, «vessétek el örökre a monarchicus kormányformát s az aristokratiának árnyékát is». (Ugyanott 16. lap.) *

Martinovics *Oratio ad proceres*ében, *Oratio pro Leopoldo* és *Status regni Hungariae*ében, valamint a *Testament politique*ben még nem republicanus, nem a királyság, csak a papság és a nemesi kiváltságos alkotmány ellen küzd, sőt az absolut királyságokat is dicsőíti, csak a fölvilágosodás, a jogegyenlőségnek szolgáljanak, II. Frigyeszt halhatatlannak (38. lap) mondja és II. József monarchicus igáját üdvösebbnek tekinti,

* Martinovics a monarchicus kifejezést rendszerint csak az absolut monarchiákról szólva használja: «Petite de nostrae nationis progressu et meae orationis ad salutem veram patriae procurandam destinatae veritate, ei monarchicas aversamini civitates ab anglis a senatu cultissimo Philadelphiae, a statibus galliae illustrissimis, ab helvetis et hollandis sapientissimam opinionem . . .» 33. l. és sok más helyen.

mint papjaink és nemeseink esztelen elnyomási vágyát. (53. lap.)

Mi különösen az *Oratio ad procures*ben a kiemelkedő, a mindent domináló szempont? Magyarország elmaradása a nyugat civilizációjától, szellemi és gazdasági alantas színvonala, hogy majdnem a legutolsó Európa összes népei között, foglalkoztatják főleg Martinovicsot, s a magyar művelődéstörténet majdani megírójának az *Oratio* párhuzamai, melyekben az akkori tudomány minden ágának állása külföldön a mienkkel összehasonlíttatik, érdekes adatul szolgálhatnak a kor jellemzéséhez.

Figyelemre méltó, hogy nem a polgári szolgaság elviselhetetlensége, nem a kiváltságok nyomasztó volta, hanem a hazánk szellemi inferioritása bántja leginkább Martinovicsot *Oratio*jában; e központ körül sorakoztatja érveit, a szellemi szabadság hiánya, az értelmi fejletlenség, a műveltség minden nemében, az elmaradás az egész beszéd végső indító oka. Minek kell e szomorú állapotot tulajdonítanunk? Martinovics szerint a papság, különösen a szerzetesek túlságos elhatalmasodásának és az aristokratiai magyar szabadságnak.

Kezdetben ugyan az emberiségnek a szabadságért vívott harczeit ecseteli, s mutogatja, mit áldoztak érte a népek, mit mi magyarok, majd azonban átsap a szabadság közönséges fogalmáról az igazi, a művelt nemzetek szabadságára,

mely különösen a társadalmi jogegyenlőségben, a kiváltságok hiányában s az értelmi műveltségben áll.

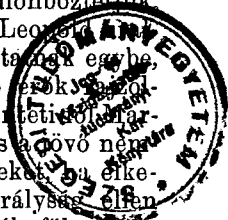
Martinovicsnak *Oratio ad procerese* mindennek fölött a fölvilágosodás érdekének van szentelve, támadásában leghevesebb, mikor a fölvilágosodás fő ellenségéről, a papságról szól, mikor a nemesség előítéleteken alapuló kiváltságait ostromolja s a fölvilágosodás hiányából származtatja. Honnan van áldott hazánk gyászos állapota? A papságtól, hazai törvényeinktől és szokásainktól származik az, melyek Európa mai állapotaitól annyira elütnek. «Mi magyarok csak a nemességben gyönyörködünk, dicsvágyók vagyunk, uralkodni kívánunk, a papok ravaszságát igazi áhitatosságnak tartjuk, a gazdasági, az ipari munkát, magokat az iparosokat megvetjük, az urak zsarnok igáját békével tűrjük s a tudatlan, műveletlen népek módjára mindenféle czeremoniákhoz ragaszkodunk, semmiféle, akár vallási, akár politikai tényt érvényesnek nem tekintünk, ha csak hozzá hiába való pompa nem járul, ezért kell a királyt koronázni, a primást, a nádort, a püspököket és főispánokat hiú szertartásokkal beigtatni, mintha bizony ilyen komikai tények által hivatalaikra alkalmasabbakká tétetnének. Legutóbb a korona Budára hozatalánál a szertartások oly nagy kedvelését mutattuk a világnak, hogy a tanultabb honfiak s a művelt külföld kikaczagott bennünket . . . Az ausztriai ház ismeri tudatlan-

ságunkat, gyermekek ragaszkodásunkat a külsőségekhez, úgy bánik majd velünk, mint Columbus, Cook a vadnépekkel, hitvány semmiségekért, a nemzeti ruha felöltéseért, czeremoniáink megtartásáért oda adunk neki mindent, a mit előbb nagy szenvedélyességgel megtagadtunk.»

A fölvilágosodás híveinek hangja szól hozzánk Martinovics *Oratio*jából, ez adja meg annak alapjellegét, democratismusa sem más természetű, elvileg nem magasabb, nem engesztelhetetlenebb, monarchomachicus irányzata pedig nincs, ha az abszolút és alkotmányos, vagy mint akkor nevezték, a vegyes államformát, ha a fölvilágosodott, a közjóra törekvő fejedelemséget s a despotiát illetőleg mondottakat az *Oratio*ban megkülönböztetjük.

Az *Oratio* végén, hol József és Leopold ragaszkodása s a nemesség tervei hasonlítottak egybe, hol a nemzetben működő széthúzó erők szétváltak, egyenesen képtelenségnek tüntetett föl Martinovics a királyság ellen a harczot s a fővő nemzedékek hálájával kecsegteti a rendeket s a elkeseredett harczukat, dühöket a királyság ellen való szelíd, okos politikával váltják föl s tőle semmi olyast nem követelnek, a mi méltóságával és tekintélyével ellenkezik; de a fő, a mire őtet inti: a régi, a mai fölvilágosult európai világba többé nem illő alkotmány átalakítása a fölvilágosodás szellemében.

Az *Oratio ad proceres*ben a monarchiára itt-ott mért vágások részint az abszolút monarchiát

illetik, részint az udvari párthoz tartozás gyanújának elhárítására czélzottak; a többi iratokban pedig a leghatározottabb az állásfoglalás a királyság mellett a papság és nemesség ellen; a francia állapotok dicsőítése akkoriban még nem jelenthet egyenes republicanismust.

A Martinovics nevéhez fűződő hagyományokkal szemben szükséges irodalmi munkásságának e részben tisztázása, de tán az emberről is változik ítéletünk, ha udvari szereplését és politikai actiója első idejébe eső nyomtatott műveiben mutakozó irányát egybe vetjük.

Érdekes Martinovicsnál a mód, mely szerint a reformok megvalósítását képzei; öröknek, megváltozhatatlannak tartja ugyan a társasági szerződés alaptételeit, de elismeri, hogy a mik abban «a formának, a módosságnak rendelkezéseihez tartoznak, a politikus testnek s dolognak változásával szükség, hogy ők is ezekkel együtt megváltoztatódjának». Érveléseiben soha sem következtet mereven általános elvekből, a mult idők körülményeiben látja a régi törvények igazolását s a jelen változott követelményeiből vezeti le a reformok szükségét; a nemesi fölkelés chimæra, mióta Nagy Frigyes a hadviselés módját gyökeresen átalakította, annak mainap csak a patagonok vagy otahaitiak kelhetnek védelmére.

Tisztultak nézetei a szabadságról: «Mindenféle jól elrendezett társaságban kinek-kinek szabad és tágas útjának kellene lenni, a melyen mind

belső, mind külső állapotjának boldogítására előre ható lépéseket tehessen, azon kívül, hogy másokat károsítson vagy a gyökeres törvényeket, melyekben kinek-kinek szándéka és közakarátja be van zárva és foglalva, keresztül hágja.» S ha a *Testament politique* csakugyan az ő műve, ebben épen hosszadalmasan fejtegeti, mennyire helytelen, a szabadságot a korlátlanságba helyezni, s Montesquieu értelmében úgy találja, hogy az a társaságban nem más, mint tehetni azt, a mit az embernek akarnia kell, s nem lenni kényszerítve arra, a mit akarnia nem kell.

Az alkotmány szervezeti kérdéseinek aránylag kevés helyet szentel Martinovics munkáiban, az egyéni szabadság és társadalmi egyenlőségre fekteti a fősúlyt s határozottan hiszi, hogy Európa ítélőszéke, mely egyedül az emberiség szent törvényeit tartja becsben, fölmentené Leopoldot az esküszegés vádjá alól, ha ez a nép boldogságát fölforgató kiváltságokat megszüntetné.

Kétféle forradalmat ismer, az egyik a jó rend ellen támadása némelyeknek s ezt rebelliónak, az emberiség mirigyei-, genyes betegségeinek nevezi; a másik, mely a törvénynek hibáit és sebeit, a minők főleg a kiváltságok, akarja kiirtani; az első méreg, az utóbbi a leghathatósabb orvosság a polgári társaság bajai ellen; így nevezi Mátyás és József uralkodását forradalminak, azt akarva jelezni, hogy a jót, ha másként nem lehet, a törvény ellenére is meg kell valósítani.

A forradalom és reform között Martinovics és Laczkovics nem bírják eléggé meghúzni a helyes határvonalat; de írataiknak még sem ez adja forradalmi jellegét, elveik közösek hazánk akkori szabadelvű férfjaival, kik ilyszerű reformokat törvényes úton akarnak megvalósítani, a modor, a hang, a melylyel a főnnállót, de különösen a papság és nemesség kiváltságait ostromolják, teszi írataikat forradalmi jellegűekké.

A támadások a papság és nemesség ellen érik el a forradalmi izgatás határát, a királyságnak ellenben Battyánynál is, kit pedig forradalminak senki sem mondhat, erősebb tüzet kell kiállnia.

Kifejezésök módja mindig a szenvedélyek ébresztésére czélzott, a kiváltságokat »ragadó és emésztő gúgás betegségeknek» mondják; vádolják Verbőczyt, hogy a »nép szent nevétől milliókat megfoszt, a néphez csak a főpapokat, főurakat és nemeseket sorozza, ellenben a nagy többséget az emberhez méltatlan sorsra kárhoztatja, hogy vagy a főpapok és főurak örökös rabszolgája legyen, vagy a barmok sorsára jusson».

»A nemesség mindent, még az igazságszolgáltatást is önkénye eszközévé tette, a septemviratusból decisiói által második törvényhozó hatalmat csinált s a latin nyelv által áthatolhatatlan homályba tudta burkolni galádságait.»

A nemességet, a papságot az emberiség korcs szülötteinek mondják, beszélnek »a pokolnak

kénköves mélységéből visszahívott szerzetesek csordái- és nyájairól s bele foglalva kifakadásaikba superintendenseket, prédikátorokat, pópákat, archimandritákat, metropolitákat és igumánokat, jövendőlik, hogy ezek is «a mi püspökeink módjára nagy jóságokban való részeskedést fognak kívánni, úgy annyira, hogy a parasztság izzadsággal vegyeledett fáradságának gyümölcsei csupa papos fagygyúvá és zsírrá változódni fognak».

A nemzet szellemi színvonala, mint már érintém, Martinovics érdeklődésének kiváló tárgya, és értelmi hátramaradásának ostromozása nem kevésbé heves, mint a kiváltságok ellen folytatott csatározása; fölsorolja más nemzetek nagy jogtudósait, bölcselőit, természetbúvárait, «mi pedig» úgymond «a legszomorabb Verbőczy, Huszti, Szegedi, Kitionich munkáival az igazságnak csak színét s formáját írjuk le s ezekhez a bugyborékos, tisztátalan forrásokhoz, mint Minosnak törvényeihez, ragaszkodunk».

«Míg a többi népek előre haladtak, addig mink a régi törvényeink és privilégumaink által mintegy álmos betegséggel meg lévén vesztegetődve, henyélésben, tudatlanságban és semmi oszlopokra nem támasztódott kevélységtől fölfuvalkodva mások előtt ismeretlen voltunkban éltünk és maradtunk.»

«Magyarországot nyomorúlt állapotából az értelem kiművelése és a nép szerfölött való nyo-

mása fogják kiszabadítani. A kiváltságos rendek meg is tettek mindent, hogy az utóbbi által szétvert sötétség újra helyre állíttassék. De hogy céljokat elérjék, szükséges volna, hogy a szabad népek által írt munkákat elégeztessék s azokat tőlünk chinai fallal vegyék körül.»

Egészen más úton jár ugyanazon célok után, melyek Batthyányt, Martinovicsot Laczkovicsot lelkesítik, a 90-es évek legnagyobb írója, Hajnóczy József.

Batthyány tündöklő, szellemes modorát, Martinovics hevét a mélyen járó, exact politikai gondolkodásával könnyen feledteti Hajnóczy; ő lát legtovább, ő hatol legmélyebbre, ő előtte domborúl ki legtisztábban, legkapcsolatosabban az új társadalom és állam egész rendszere.

Hajnóczy nem egyoldalú racionalista, nemzetével legcongenialisabb; a történeti jog szolgál neki kiinduló pontúl, igaz csak azért, hogy ennek reformját annál világosabbá, szükségesebbé tehesse.

Hajnóczy is a fönnállót támadja, de nem lerombolni, csak fejleszteni akarja; munkái nem meddő bírálatok, a reformot positiv alakban változtatják.

De a történelmi alap, a positivitás nem kötik le szelleme szárnyait, nem áll Batthyány elméleti magaslátán alúl, ép oly fönnen szárnyal, szempontjai ép oly emelkedettek s még is nála sokkal begvégzettebb, összhangzóbb a modern szabadsága képe.

Hajnóczy historismusa, mérséklete nem elvi álláspontjának elmaradottságában, sőt épen gondolkozása, szelleme átfogóbb erejében, nagyobb mélységében gyökerezik. Tudja jól, hogy a történetileg kifejtett s hosszasan fönnállott intézmények, bármily ok- és jogtalannak tünjenek is föl az emberiség újabb törekvései világánál, nem voltak mindig ilyenek, tudja, hogy az élet összefüggő, nem egyesek akarata hozta létre úgy a régi, mint az újkor vezéreszméit s ezekre fektetett intézményeit, hogy az eszmék nem lebegnek magas fellegek gyanánt az élet fölött, hanem benne vannak, belőle törnek elő s mindenek fölött az élet durva anyagát kell mintázniok.

Eszméi nem üres mértani figurák, főleg nem változhatatlan, mozdulatlan valók, hanem csak úgy mint az úgynevezett élet jelenségei fejlődésképesek, van múltjuk, jövőjük, nem kész alakok, a minökké például az örök és változhatatlan emberi jogok a XVIII. század gondolkodásában akaratlanul is lettek.

Szellemének az irányával áll Hajnóczy oly magasan kortársai fölött s ebbeli fölényét még tetőzi magas szempontja. Hajnóczy hona történelmének, közjogának teljes közepéből, de egyszersmind ismerve Európa akkori irányadó szellemét, alkotja meg saját elméletét; a mily magyar az indokokra nézve, melyek gondolkodásra ösztönzik s az eredmények tekintetében, melyekre jut, ép oly európiás ez eredmények megtalálása-

nak, a módszernek, az összehasonlítás mérvének tekintetében. Ismeri nem csak a francia, de a német s angol szellemet irodalmi és politikai alkotásaiban, mégis széles látkörűsége nem teszi kicsinylővé hazája elmaradott állapotaival szemben, nem idegenné annak bajai, szükségei iránt.

Művei, * szorosán véve, inkább közjogaiaknak mint politikaiknak mondhatók, mert a közjogi állapot rajzolója bennök a fő s politikai elmélete csak közbe szúrt reflexiókban van letéve; de e reflexiókban van mégis művei fő-értéke s azért rövidségek daczára a kor összes nagy kérdéseit egybe foglalják, még pedig a legharmonikusabban.

Hajnóczy az első hazánkban, a kinél az újkori alkotmányos, képviseleti királyság öntudatos elméletét találjuk, jóllehet a részletekben inkább annak francia mint angol editio princeps-ével rokonszenvez, sőt néhol a köztársaság útaira téved.

A népsouverainitási elmélet alapján áll ugyan, de a királyság önálló hatalmát, a végrehajtó hatalom függetlenségét, főleg Magyarországra nézve,

* *De comitiis Regni Hungariae, deque organisation et corundem dissert. jur. publici hungarici.* 1791. 176. — *Dissert. politica-publica de Regiae potestatis in Hungaria limitibus.* 1791. 174 l. — *De diversis subsidiis publicis dissert.* 1792. 224. — *Extractus legum de statu ecclesiastico cathol. in Regno Hungariae latorum.* 1792. 213 l.

ép úgy védelmezi. Nem csak mondja, mint Batthyány, hogy a király hatalma és a közállomány szabadsága elválhatatlanul egybe vannak fűzve, meg is adja a királynak a mi által a közállomány szabadságát föntarthatja.

Általában azt véli ugyan, hogy a törvényhozó hatalom csak a nemzetnél van, hogy ez minden egyéb jogát átruházhatja, csak ezt nem s ebből folyólag a király, mint szerinte is csak a végrehajtó hatalom birtokosa, meg nem tagadhatja a nemzet akaratától a szentesítést s legfőbb időleg akadályozó, felfüggesztő vetőt adhatni neki az alapon, hogy a képviselők nem mindig fejezik ki a valódi nemzeti akaratot, s így a király kötelessége, ha ez irányban kételyei merülnek föl, vetője által a nemzetre hivatkozni.

De hazánkban egészen más a királyság állása; a mi feudális alkotmányunkban egészen rendén van a király szentesítési joga, mert itt a király «a nemesség törekvései ellen védelmezi a népet».

A francia alkotmány-typus e kegyelése, a királyságnak Magyarországon kijelölt tribunicus hivatás nem látszanak talán némelyek előtt eléggé igazolni Hajnóczy fölött mondott ítéletünket, hisz az első a republikára vezet, ez pedig az alkotmányosság, igazabban a parlamentarismussal ellenkezik.

Ha az alkotmányos monarchia közkeletnek örvendő elméletei kevesebbé szenvednének hibában, mint a Hajnóczyé, szükséges lenne ennek

elméletével hosszasan foglalkozni, a míg azonban a többi theoriák is a népsouverainitás, az elvileg helyes, de gyakorlatilag kivihetetlennek mondott republica álláspontja állnak s az alkotmányos monarchiát csak legjobb expediensnek ismerik el, talán szabad lesz tovább mennünk s a magyar elfogúltsággal szemben Hajnóczy magas álláspontját főleg a végrehajtó hatalomra nézve kiemelni.

Nem a végrehajtó hatalom gyöngeségében és függőségében látja ő az orvosszert annak visszaélései ellen, hanem felelősségében; ő hirdeti először a miniszteri felelőség rendszerét, a végrehajtó hatalom közegei kinevezésének szükségét. Élesen szembe száll e részben a hazai közvéleménnyel, mely úgy az irodalmi, mint a politikai élet terén örökké választani, candidálni kíván s ép a magyar viszonyokra való tekintettel követeli a végrehajtó közegek kinevezését, mert csak így lehet a nemzet nagy részének védelmére számítani a nemesség ellenében. A miben a magyar fölfogás minden szabadság legfőbb védezőközét látja, a végrehajtó hatalomnak a kormányzottaktól függésében, ez ellen száll síkra Hajnóczy, mondván: «a bölcsek nemzetek azért bízzák a végrehajtást egy emberre, mert így nagyobb erejük és foganatuk van a törvényeknek».

Jól tudja, hogy a végrehajtó hatalom szerfölt állandósítva és függetlenítve előbb-utóbb átsap a törvényhozóba, de azt is tudja, hogy

utóbbinak szintén meg van a hajlandósága minden hatalmat magához ragadni, mi által a közállomány alapjait ingatja meg s a nemzet kárára az önkény eszközévé válik, hogy tehát a szabadság vesztének okát nem szabad egyedül a végrehajtó hatalomban keresni, ép úgy fenyegeti azt veszély a törvényhozás részéről.

Hogyan lehet tehát a végrehajtó hatalom veszélyességét ellensúlyozni? Hajnóczy szerint, ha közegei «nem a fejedelem kénye, hanem a törvények értelme szerint járnak el s így biztosítvák, hogy őket kötelességök teljesítése miatt a fejedelem állásuktól meg nem foszthatja»; önálló, a törvényektől függő, felelős miniszterium lebeg Hajnóczy szemei előtt; ő nála nem az országgyűlés consilium nationalejában, nem Batthyány Alajos és más írók monstruosus kormányzati terveiben kell a minisztéri felelősség rendszerét keresnünk.

Ugyancsak Hajnóczy látja legtisztábban a modern képviseleti rendszer alapjait, de bár mennyire kívánja is, mint politikai és társadalmi eszményeinek concret magavalósítási módját, belátja annak lehetetlenségét a mi nemesi társadalmi szervezetünkben; e pont körül különösen látszik Hajnóczy mély fölfogása. Balogh Péter például a publico-politikus országos választmányak habozás nélkül javálja az utasítások rendszerének eltörlését a bajok, a nehézségek miatt, melyek attól a tanácskozás, az ügyek elintézése

tekintetében elválaszthatatlanok. Hajnóczy gondolata ellenben az, hogy a míg a tulajdon, a birtok csak a nemzet egyrészének kezén van, a míg a követek csak a nemzet kisebbségét képviselik, addig a képviseleti rendszerre gondolni nem lehet, mert ez az általános nemzeti érdekek tudatán alapszik, míg rendi különérdek, habár ez a Balogh-féle conceptióban szélesb körű, a városi polgárságot felölelő is, csak utasítások által körülírható.

A választó képességet nem általános emberi jogból, hanem a tulajdonból származtatja, azon kell tehát lenni, mentül többen juthassanak birtokhoz, mert a törvényeknek csak ott van ereje a hol a nemzetnek mentül nagyobb része osztozik a törvényhozó hatalomban.

A közszellem, a közérdek ápolása csak úgy várható, ha mentül kevesebb külön érdek, külön kiváltság van az államban, mert a különös kiváltsággal fölrüházottak külön szellemet szívnak magokba: «*proprii (esprit de corps) quam publici commodi spiritum inbuunt*». Miért oly terjedt a közszellem Angliában, mert ott a törvényhozó test nem külön rendekből, hanem a nemzet képviselőiből áll; a lordoknak ugyan külön háza van, de nincsenek az alsó háztól külön érdekeik.

A közérdekért lelkesedve s a kiváltságok minden nemetől irtózva, nem tudja elfogadni a törvényhozó test két házra válását, mert az által egy rendnek a legkülönlegesebb állás adatik az

államban és hogy Angliában a lordok háza a közszabadságra nem veszélyes, onnan magyarázza, mert annak az alsó házzal egyező szelleme biztosítva van és pedig az által, hogy a főrendi családoknak csak elsőszülöttei vehetnek részt a felső házban, többi tagjai ellenben nem bírnak a közönséges jogtól eltérő kiváltságokkal.

A két házraválás mellett a fő érv az alsóház mérséklése, ámde ennek egyrészt csak addig volt értelme, a míg a mágnások alkották a korona tanácsát, másrészt e cél, a mérséklés nem csak a kétkamra-rendszer útján biztosítható; nálunk különösen mire való a főrendiház? eszköz arra, hogy a végrehajtó hatalom a törvényhozó urává lehessen.

E tekintetek döntők reá nézve az egykamra-rendszer mellett, a társadalom természetes tagosulásának, melyre végellemzésben a kétkamra-rendszer visszavezethető, nincs előtte elég nyomatéka e kérdésben, pedig Hajnóczynak igen finom érzéke van a társadalmi rendek természetes alakulása iránt s egyáltalán nem radikális irányú a politikai jogok megalapításában, hisz a választó képességet a tulajdonra alapítja, s ha e fontos kérdésben a republikánus unificatio híve, talán nem szükséges álláspontja magyarázatára mást fölhoznunk, mint sok conservatív irányú politikust, a kik elvileg az egykamra-rendszert pártolják, de azt a gyakorlatban egy másikkal megtoldani szükségesnek látják. Hajnóczy ész-

járása nem tür meg ily kétes értékű compromisumokat, de, mint maga mondja, egykamra elmélete csak «általános véleményén» gyökerezik, Magyarország különös viszonyai közt a kétkamra-rendszer értelemben tesz javaslatokat.

A képviselők három évi ülésszakra választása, a királyi táblának s a közhivatalt viselőknek kizárása a törvényhozásból, elnökének választása, saját tagjai részéről képezik alkotmányszervezetének főbb vonásait.

Hazánk múlt századi írói között a sajtó és oktatásügy tekintetében is legmagasabban áll Hajnóczy.

Az oktatásügy szabadságának a mily lelkes, ép oly avatott, mély fölfogású védője, síkra száll szabadságáért, nem mivel a szabadság a kor jel-szava, hanem mert a tudománynak főleg éltető eleme, legkülönlegesebb szükséglete; az oktatásügy felekezeti monopolisálása ellenében országos rendezést kíván, az állam ellenében a tanszabadság elvét sürgeti; a felső oktatás terén a tanár részére követeli a módszer, a tan és a tankönyv megválasztását, autonomiát óhajt az egyetemi facultásoknak s hogy a kari szűkkeblűség se nyomhassa el az önálló, új gondolatot, a magán tanári intézményt sürgeti.

Az oktatásügy kérdésére fordított figyelem Hajnóczynál, a meddő általános érdeklődés helyett a szakszerű belátás annak leglényegesebb érdekeibe, eléggé mutatják szellemének magas

röptét, a nélkül hogy az a részleteket eltévesz-
tené; a mily jól ismeri hazája egyházi törvényeit,
régí adórendszerét, ép úgy otthon van korának
összmozgalmaiban, az európai szárazföldön csak
úgy, mint a britt szigeteken, sőt túl az oczeánon
Amerikában: «A mint a dohányt, a tengerit, a
burgonyát Amerikából vettük», így kiált föl a
vallásszabadság kérdéseit elemezve, «miért ne
vennők át az elveket is, melyeket az éjszakame-
rikai szövetséges állam 1786-ban nyilvánított.»

Mellözöm Hajnóczy egyházjogi álláspontjá-
nak bővebb kifejtését, mely államjogi elveivel szo-
ros kapcsolatban áll, s melyről az akkoriban
sokat vitatott kérdésre, vajon Magyarországon
melyik vallás constitutionalis? azt a választ
adja: egyik sem, mert a vallás nem lehet a tár-
sasági szerződés tárgya, a mint hogy a magyar
vérszerződésben sem leljük annak semmi nyomát.

Röviden csak azt akarom Hajnóczy egyház-
politikájára nézve megjegyezni, hogy ámbár az
kora fölvilágosodási irányával egy úton halad s a
clerust a politikai életből kizárni, a házasságot
polgári törvényszékekhez utalni, az egyházi java-
kat, melyek jogi természetével hosszasan
foglalkozik, sæcularisálni akarja, annyiban ere-
deti, önálló, a mennyiben az egyházi téren sem
egyoldalúlag a kor elvont eszméiből, hanem a
tétéles magyar törvényhozás intencióiból van
merítve és hangjában, modorában mérsékeltebb,
mint elvtársaié.

Külön munkát — *De subsidis publicis* — szentel annak kimutatására, hogy az ország törvényei szempontjából is mennyire túlélte magát annak adózási rendszere, hogy az okok, melyek miatt hajdan az adótörvények bizonyos módon megalkottattak, megszűntek, hogy az adómentesség, melyet a kiváltságos rendek a XVIII. században megváltozhatatlannak állítottak oda, az előbbeni századokban nem mindig létezett s hogy az ürügy, mely szerint a nemesség adómentességét vérrel szerezte, hiú, könnyen megczáfolható, mert hisz a hol egy nemes sebesült meg a haza védelmében, ott tíz nem-nemes elesett.

A komoly jogtörténeti kritika a józan adótheóriával fog kezelt Hajnóczy e munkájában, hogy az adó egyenlékeny, közös viselésének s különösen a földadónak szükségét igazolja.

A josephinus eszmék híve, a josephinus rendszer hajdani hivatalnoka szólal meg a földadóra vonatkozó fejtegetésekben.

«Igaz ugyan», úgy mond, «hogy az adó alapja a jövedelem, de azért az mégis helyesebben vetetik ki a földre, mert azt eltitkolni nem lehet, mert az emberek iparkodását nagyban előmozdítja, ha tudják, hogy földeik után, akár művelik azokat, akár nem, mindenkép adózniok kell. II. József tervezett kataszterre által minden igazságszerető ember hálájára érdemessé tette magát, kataszter hiánya miatt nem sikerülhetett a magyar törvényhozás régi, sokszor megkísértett

törekvése az adóalap tisztázására, az adózás igazságtalanságainak megszüntetésére.»

Végül az ellenvetésre, hogy a nemesség adómentességének megszűnésével az ország nyolczszáz éves alkotmánya ingattatik meg, azt feleli, hogy vajon az a jelenben az alkotmány nevét megérdemli-e, könnyen megítélheti minden igazságos és elfogulatlan férfi, ha tekintetbe veszi, hogy az alkotmány az ország polgárainak nagy részét épen attól fosztja meg, a mi végett az emberek polgári társaságba lépnek.

Ily alapokon építi föl Hajnóczy új állami és társadalmi szerkezetét, melynek alaptörvényeit következőleg szabatosítja :

1. Be- és kivándorlási szabadság; 2. vélemény, gondolat-, vallás- és sajtószabadság;
3. minden új királylyal új szerződés; 4. birtokszerzési és hivatalképesség; 5. teljes szabadság az úr és a jobbágyra nézve viszonyaik rendezése tekintetében; 6. a magyar szabadság magna chartájának, a nemo non citatus non convictusnak kiterjesztése a nemzet minden tagjára; 7. egyenlőség a törvény előtt; 8. közteherviselés;
9. társulási szabadság.

Ez alaptörvényeket nem a közönséges törvényhozásnak kellene alkotni Hajnóczy szerint, különös meghatalmazásra a választók részéről lenne azokhoz szükség, míg a többi törvényeket, mint ezeknek csak folyamányait utasítás nélkül alkothatnák a képviselők,

Ez alaptörvényeknek nem annyira tartalma, mint általános elvek alakjában formulázása, a közönséges törvényektől eltérő módon alkotása a francia szellem befolyását mutatják, de mégis látszik azok egyéni magyar vonása az egyes királyokkal kötendő új szerződésben, mely gondolatot kétségtelenül a koronázási hitlevél példája sugallta, látszik az az egyéni szabadság túlságos védelmében, a *nemo non citatus* elveinek föntartása és az ország összes polgáraitra szándékolt kiterjesztésében.

Nem dicsérni, csak constatalni akartuk Hajnóczy ez eltéréseit, az első, a minden új királlyal kötendő szerződés az ország alkotmányának állandóságát teszi kockára, a másik messze túlmegegy azon, amit a legszabadelvűbb alkotmányok a vádlottnak megadhatni véltek.

Eszméi megvalósítását, az életbe átvitelét azonban a legóvatosabban, a meglevő viszonyok legnagyobb kímélésével képzei Hajnóczy s az akkori országgyűléstől nem várt egyebet, mint hogy a közterhek és a jobbágyság szabadsága tekintetében tegyen egy lépést előre; ide vonatkozó javaslatai mint ha csak mintaképül szolgáltak volna a századunk harminczas éveiben föllépett reformereknek, oly nagyon közöttök a hasonlóság; így a legelső teendőnek tartja Hajnóczy, hogy a nemesség vállalja át a házi pénztár terheinek egy részét, de különösen a követek napi díjainak viselését kellene levenni a jobbágyság

vállairól, mi azt eredményezné, hogy a követek nálunk is, mint Angliában, díj nélkül, mint nobile officiumot viselnék tisztöket.

Ha Hajnóczy eszméit összeségökben tekintjük, azokban a földtehermentesítés kivételével a 48-as reformok mind föltalálhatók, sőt mint részleges rendszabály a földtehermentesítés, a jobbágyi terhek kényszerű megváltása is előbukkan; a saecularizált javakról szólva s fölhozva, hogy a papi javakon sokkal kedvezőbb volt a jobbágyok sorsa, mint a világi urak birtokain, mert nálunk tényleg állt a német közmondás: «Unter den Krummstab is gut wohnen», indítványozza, hogy az ily javakon levő jobbágyoknak megengedendő lenne, úgy mint a jászok- és kúnoknak jobbágyi szolgálmányaik megváltása. A gyümölcsöző gondolat megvan, csak a végkövetkezmények nem vonatnak meg.

Hajnóczy mélyre ható szellemét eléggé tanúsítják tanának eddig vázolt körvonalai, valódi államphilosophus ő a javából, de egyszersmind messze látó gyakorlati politikus.

«A nemzet», úgy mond, «hasztalan küzd szabadságért, függetlenségért, az osztrák miniszterek beavatkozása ellen hiába alkotja újra meg újra törvényeit mindaddig, míg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proclamáltatik.» A történelem fényesen igazolta Hajnóczy jóslatát, ez elvek szen-

tesítése egy időre esik a magyar független kormányzat érvényre jutásával. Hajnóczy nem indokolja jóslatát, de nem világos-e az magában is; a nemzet kis töredékével, a kiváltságos rendekkel szemben erős az osztrák uralom, az emberiségre mi nyereség sincs az elmaradt, rendi Magyarország függetlenségében, míg a korszellem szavát megértő, a többi népekkel haladni akaró és tudó Magyarország méltán kívánhatja, hogy független, önsorsának ura legyen.

Valóban a Vérmező bakója Hajnóczyban nemcsak egy nemes czélzatú, kiváló jellemű férfiúnak, hanem egy nagy szellemnek is oltotta ki élete lángját.

Sajátságos válik ki e kor irodalmából egy ismeretlen szerző ily című munkája: *Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szív.* Pesten, 1792. 126 lap.

Az *Igaz hazafi* az új állami és társadalmi rendért száll szintén síkra, de egészen önálló, eredeti fölfogással; a külföldi eszméknek mi nyoma sincs a munkában, magából, eredeti alapon fejt ki az állam természetét s ebből folyólag a reformok szükségét s épen ebben van előttem kiváló becse.

Az igaz hazafi liberalismusa kétség kívül mérsékeltebb, mint e kor többi szabadelvű íróié, conservatív reformernek lenne leghelyesebben nevezhető, a ki előtt a meglevő államszerkezet a

döntő, a ki csak ritkán épít teljesen új alapra, tudva, hogy a meglevőnek végkép lerombolásával, megsemmisítésével az újhoz is hiányzik a szükséges anyag. *Az igaz hazafi* a haladás nagy elve mellett küzd, de nem feledkezik meg az állami és társadalmi szerkezet állandó, változhatatlan szükségleteiről, s akkor is az egésznek eszméjéből indul ki, midőn az elnyomott részek fölszabadítását czélozzá.

Fejtegetéseiben, érvelése módjában van ugyan az ósdiság bizonyos zamatja, nem hordja ajkán korának külföldi eredetű jelszavait, itt-ott talán nagyon is naivnak, a világtól elmaradottnak mutatkozik, de azért a főfontosságú kérdésekben a haladást pártolja mindig.

Az igaz hazafi különös érdeme, hogy semmiképen sem utánzó, alapja, iránya egyformán eredeti, s conservatív reformja nem abból áll, hogy a szabadelvű követelések'élet letöri s ilyképen lép compromissumra a múlttal, hanem fölveti alapjából, nézletmódjából, mely az egésznek szemléletéből van merítve, következik haladási és fönntartási iránya egyszerre, az egésznek érdeke, java teszi szükségessé egyiket vagy másikat s a mily éber védője a meglevőnek, ép oly távol áll az alaptörvények megváltozhatlanságának tanától, mely még e század negyedik tizedében sem vesztette el egészen tekintélyét hazánkban.

A Rousseau ellen keletkezett visszahatás szülte e század első felében az úgynevezett organicus

államtheoriát, melyet bár megváltozott, természettudományi alapokon oly fönnen hirdet a modern sociologia.

Az igaz hazafi bár minden ellenzési szándék, minden controversia-keresés nélkül, közvetlenül az organismusból indul ki az állam magyarázatában, melyet a rend és függés viszonyaként határoz meg. Kezdetben az organismus hasonzerűségét, a symbolizálást túlságba viszi ugyan, de a munka folyamában az organismus a társadalmi rendek és osztályok, valamint az állam életteljes kapcsolatának valódi forrásává válik nála.

«Úgy látszik, a ki e roppant világban levő számlálhatatlan, különb-különféle formájú, erejű, nagyságú és tulajdonságú valóságokat valamenynyire megtekinti, első szemléléssel könnyen azt gondolhatná, hogy ez a nemcsak egymástól különböző, hanem még jobbára egymással természetekre nézve ellenkező valóságoknak egybeszerkesztett alkotmánya csupán zavarodásra való . . . De figyelmesebben szemlélve, valóban észrevehetni, hogy épen a különb-különféle mineműségű, munkájú és természeti tulajdonságú dolgoknak egy fő célra intézett munkaságukban áll e világ alkotmányának harmoniája, összeillése. — Az érzéketlen valóságok . . . véghez is viszik az ő alkotójoknak főcélra járó, tartozó kötelességeiket . . . egyedül az ember, kibe az isteni jószág a maga tulajdonságának néminemű képét, úgy mint az értelem okosságát és a szabad aka-

ratnak méltóságát benyomta, hibázza el a Teremtőnek célját. — A természeti világ dolgai egymást a tulajdonságukból folyó munkájokban nem akadályoztatják, természeti tehetségeikben nem sértik, sőt a mennyire szükséges, segítik; innét vagy onnan, hogy noha minden különös teremtmények különböző, sőt néha egymással ellenkező munkában foglalatoskodni láttatnak, de valóban a világ alkotmányának harmoniájára megegyezőleg dolgoznak.»

«Valamint a természet országában, úgy vagy onnan a dolog a morale testben vagy is a közönséges társaságban. Ebben a fő a király, a szemek, fülek, száj, szív a bölcs miniszterek, tanácsosok, hadivezérek és polgári tisztviselők; a has, belek és egyéb belső részek a papi, mágnási, nemesi és polgári rendek és tudós férfiak; az érzékenységek a tudományok, különböző vallások és vélekedések; a kezek továbbá és lábak a hadi seregek, kereskedők, hasznos kézművesek, köznép és földművesek. — Valamíg mindezek egy főcélra, tudniillik a közjóra vezéreltetvén, egymás által nem háborítatnak, sőt minden lehető módon segítettvén, hivataljokból folyó kötelességeikben eljárhatnak, mind addig a biródalom testének békessége vagy onnan — ellenben a közönséges boldogságnak napja fogyatkozást szenved.»

E hosszabb szemelvény igazolja, azt hiszem, hogy *Az igaz hazafi* ismeretlen szerzője az organikus tannal kezdetben ép oly játékot űz, mint a

Rohmierek vagy Bluntschli, kiktől — ha ugyan ebben valami dicsőség lehetne — az organicus elmélet egy bizonyos árnyalata föltalálásának dicsőségét magának követelhetné.

Ámde nemcsak játszik az organismus fogalmával! Nehézkesen bár, de még is érthetőleg kezd a fönnebbi alapon hozzá a «birodalom testének» leírásához, azt akarva föltüntetni, mint fűződnek egybe a «közönséges társaságnak» különböző elemei, mint szolgálnak egymásnak kölcsönösen.

A kellő kifejezési képesség hiányának kell tulajdonítanunk, ha a hazát és nemzetet megkülönböztetve látjuk a királytól, annak rendei és osztályaitól s az ezeket «egybe kapcsoló és boldogító fő tárgyaktól» úgy mint a «törvényektől, a vallás és lelkiismeret és különösen a katholika s az evangelika vallások, majd csak a megszenvedett vallások természetes jussaitól, végül az elmének, nyelvnek, írásnak, tudománynak jussaitól».

E megkülönböztetés azt akarja jelenteni, hogy mindezek egyenkint véve csak részei a hazának, hogy külön, magára azok egyikében sem áll a haza, hanem hogy azok mindegyike ennek céljára tartozik szolgálni; e szolgálat azonban olyan, hogy «valamit csak a hazáért cselekszünk, azt mind magunkért s hozzánk tartozóinkért cselekszünk, minthogy különösen mindenikünknek bátorságos volta és boldog állapota a haza javával oly szorosan vagyon egybe kapcsolva, mint

a tagoknak épsége a főnek egészségével és a tengeri hajókázóknak bátorságos voltuk a gályának épségével».

A haza a «birodalom testének» elemzett részeiben az összetartó gondolatot, az éltető erőt képviseli; a különböző rendek, az állam egyes organumai, törvényei fölött áll szerző fölfogása szerint a haza s ezek «kötelesek ennek szolgálatjára a főtől fogva mind a legkisebb ízeckéig, mivel mindnyájan ettől vesznek elevenséget, méltóságot, erőt, életet és az erre tartozó javak teljességét. A király, mint a nemzet feje, legelső szolgálja ennek és mivel nem a haza vagyon a királyért, hanem a király a hazáért, mind a természetnek, mind az Istennek szentséges jussai által köteleztetik ennek boldogságára, nemcsak minden külső és belső tehetségeit, de ha szükséges, még vérét, sőt életét is föláldozni.» Ép így vannak minden rendnek a haza iránt köteleességei.

De megkülönböztetve találjuk a hazát a nemzettől is, utóbbi a hazának örököse, javainak sáfára és gondviselője; a haza tehát úgy tűnik föl mint a czélok, a föladatok, a javak összesége, melyekre a közület törekszik, a nemzet mint e föladatok alanya, munkása.

Az igaz hazafi social-politikájában állam és társadalom teljesen összeolvadva állítatnak elénk, a király, a hadsereg iránti hazafiúi kötelek egy sorban, mint egyenlő természetűek tárgyaltnak az iparos, a földműves rend iránti

kötelmekkel. Az emberi közület minden rétegbeli különbség nélkül egységes organismus alakjában állittatik oda, melyben a király és földműves nem csak egyformán becses és nélkülözhetetlen szolgálatot tesznek az egész életének, hanem, szolgálataiknak becsüktől független belső különbségei mellőztetnek.

A király politikai értékét igen magasra helyezi, Isten képét viselőnek, földi helytartójának mondja, de kora jogbölcseletével összhangzólag hatalmát souverainnek még sem ismeri el s tőle a veto vagy szentesítés hatalmát megtagadja, «mivel a királynak minden hatalma, méltósága és fényessége a néptől vette eredetét, a nép pedig a királynak csak annyi just adhatott által, a mennyi a közönséges társaságok javának előmozdítására szükséges, ebben a pontban pedig az egyenlő mértékű hatalom a szakadásokra könnyen szolgálhatna alkalmatosságot, azért talán illendőbb volna, hogy az ilyen esetben a népnek végső meghatározása (úgy mint, mely a maga a főjavanak kereséséhez szorosabban kapcsolatik) mintsem a királynak kívánsága nyomja le a mérték serpenyőjét».

A király értékét miben látja hát, ha a királyi hatalom legfőbb jogát megtagadja tőle? «A király . . . a különös tagokban elosztott hatalommal, erőnek és méltóságnak egybe foglalt sommája, a közönséges dolgok hathatós folytatásának középpontja, tengelye és a törvénytevő hata-

lomnak rugó tolla», de utóbbit nálunk nem egyedül bírja, hanem a néppel megosztva. Fő teendője azonban a törvények megtartására ügyelni, övé az örálói hatalom, ebben van fő értéke; mint ilyen «a békességnek, bátorságnak, csöndességnek Istentől adott kincse, palladiuma». Ugyanis «azon társaságok, melyeknek kormányát a nép vezeti, a véghezvivő hatalmat pedig különféle kisebb méltóságú rendek bírják, sokkal inkább ki vannak téetve a viszálykodásoknak, pártütéseknek, sőt a hanyatlásnak s végső romlásnak, mint azok, melyek a néptől vesznek ugyan törvényt, de a törvényekhez alkalmaztatott igazgatásra nézve csak egy királyi főméltóságtól függenek és kormányoztatnak.»

A mágnási és nemesi rend functióját különösen érdekes oldalról világítja meg, midőn bennök «a királyi felsőségek és a népek tartalék gátját látja, mely mind a maga akaratján járni kívánó fejedelmeket, mind pedig a zabolátlan községet, hogy vagy egyik vagy másik a maga hatalmából árvíz módjára ki ne öntse magát, a törvényeknek határai között tartóztatja. — Ez a király és a nép között a mérő serpenyőnek egyenlő pontja, mely a király felsőségét és a népek erejét úgy mérsékeli, hogy egyik is a másikat el ne nyomhassa, hanem egymáshoz illendő meghatározott függéssel viseltetvén, mindenkor a közjónak pontjára intéztessenek. — Jaj annak az országnak, a hol ez oszlopok dűledeznek. . . Ilyetének

a török birodalom, Hollandia s többek, melyeket a legkisebb véletlen történet és változásnak szele azonnal zavarodásba szokott hozni.»

Az aristokratikus elemek természetének, értékének, önkormányzati hivatásának helyes fölfogását mutatja a következő hely: «Ez a rend az, a mely a haza javának és díszének, vagyis a nemzeti gőgnek csupán csak a tisztességnek s becsületnek üres héjáért majd ingyen szolgál.»

A nemesség értékének ilyforma méltatása azonban nem akadályozza névtelenünket az iparos és kereskedő rend valódi jelentőségének fölismerésében; tudja jól, hogy az embert műveltte, a vadaktól különbözövé az ipar és kereskedelem teszi, s bár közgazdasági nézetei meglehetősen primitívek, nem habozik szembe szállni nemességünk előítéleteivel; példaként állítja oda nekik Anglia főnemeseit, kik mindennemű kereskedelmi és iparvállalatokban részvényesek s végül így kiált föl: «Nosza tehát, ébredjünk föl már valaha mi is ama hét alvóknak hosszas álmából, vegyünk példát a szomszéd okos nemzetektől, a kikhez noha a természet sokkal mostohább mintsem mi hozzánk . . . még is csekély kezdetekről nagyra emelkedtenek.»

Még inkább föllelkesül a földművesekért. «E rend», úgy mond, «a közönséges társaság fundamentuma, ez a hazának és királynak aranybánya, élésháza, ereje, kimeríthetetlen tárháza, keze és lába, ezen áll s nyugszik mindenféle stá-

tusoknak és rendeknek boldogsága. . . Az emberi élet, a közönséges társaságnak legfőbb előzménye, ez pedig kiváltképen a földművelés és baromtartás által tartathatik föl. . . Egyáltalában szükséges dolog, hogy ez a rend . . . minden más rendek fölött legbecsesebbnek tartassék és ne csak erőszak és törvényteleniségek ellen hathatósan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal, sőt még jutalmakkal is megajándékoztassék. . . . Tegyük őket teljes bátorságba a fejedelemnek, a földesúraságnak, a vármegyének és a katonaságnak háborgatásai és elnyomásai ellen. A közterheket úgy nézzük és intézzük, úgy osszuk föl minden rendek és tagok között, hogy a köznép is teljességgel elhitethesse magával, hogy a nemességnek és főméltóságoknak terheik csak fényesebbek, de súlyokra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek.»

A hosszas fejtegetés, melyet a jobbagyság viszonyainak szentel, s melyben az érdek és emberség nevében küzd annak sorsa javításáért, eléggé tanúsítja, mennyire fölismerte a jobbagykérdés legfőbb fontosságát.

Különösen jellemzi *Az igaz hazafi* íróját a nemzeti eszméért lelkesedése, mely míg többi liberalisainknál az általános szabadság mellett elhomályosul, nála főhelyet foglal el.

Szabadság fogalma összefogásának megfelelő, egyenértékű az nála a törvényességgel; «a társaság különböző tagjait a törvény kapcsolja

egybe, melynek megtartásában áll a valódi szabadság». Még a lelkiismeret-, vallás- és sajtószabadság védelmében is, melynek a munka tetemes része van szentelve, nem tudja elválasztani a szabadságot a törvényességtől. Nem időzök tovább e pontnál, a zsidóság tekintetében elfoglalt álláspontját már úgy is ismertettem, de kiemelendőnek tartom, hogy a vallási kérdéseket is az összeség szempontjából tekinti s egyrészt csak azon vallásokat nem tartja az országban megtűrhetőeknek, melyek a közönséges társaság ellen engedetlenségre buzdítanak, másrészt pedig, a mily melegséggel szól saját protestáns vallása szabadsága mellett, ép úgy kész a katolika vallás elsőszülöttségi jogát elismerni, «annak a rendbeli elsőbbség és méltóság jogát» megadni.

V.

A 90-es évek politikai irodalmának sajátos jelensége, hogy a nemzetiség eszméje aránylag csekély szerepet visz abban, hogy a politikai és társadalmi élet nemzeti fölpezsdülését igen mérsékeltén tükrözteti vissza a szabadsági törekvések mellett.

A conservatív irányú politikusok, a szépirodalom, a nyelvészet küzdenek a nemzetiségért, a liberalisokat inkább érdeklik «az ember jussai».

A jelen század 60-as éveinek fölbuzdulása komoly irányában ép úgy mint aprólékos jelenségeiben szakasztott olyan mint a múlt század 90-es éveie; ezekben is a tíz évig tartott abszolút és idegen regime ellen a leghevesebb politikai oppositio mellett ugyanazok a társadalmi jelenségek mutatkoznak, a német ruha üldözése, a magyar viselet föllevenítése, a Józseftől behozott idegen hivatalnokok kikergetése s a bukott rendszer jelvényének sokszor gyermekes, munkálatá-

nak, mint a kataszternek oktalan, vétkes megsemmisítése.*

De a küzdelem nyomát az irodalomnak egy része őrzi csak meg, az mely nem az állam általános életével, reformjaival, hanem a magyarság és németiség fölényének kérdésével foglalkozik. A nemzetiség eszméje elszakítva az államélet többi kérdéseitől, mint a magyarság és németiség küzdelme lép föl egy egészen különleges irodalomban, melynek minden esetre sokkal nagyobb értéke van az állam-, mint az irodalom-történetre.

A hason irányú munkák legnagyobb részt ellenséges állást foglalnak el a magyarsággal szemben; egészben véve igazságtalanok iránta s tán, mint az akkori magyar közvélemény hitte, csakugyan bérelt tollaktól erednek.

Kétségtelen azonban, hogy helyes eszméket is képviselnek s álláspontjuk sok tekintetben egyező a magyar reformerekével s támadásuk igazságtalansága abban áll, hogy hazánk hátramaradását, kivált rendi intézményeit úgy tüntetik föl, mintha ilyeneknek árnyéka sem léteznék többé nagy Németországban és hogy be nem érve a sok méltán szemünkre vethető hibával, keresnek, ránk fognak egyenes valótlanságokat s nemzetünket ép úgy nem ismerik, mint a mai németek, ámbár utóbbiak a reánk vonatkozó tudatlanságban még haladást tettek.

* Nem érdektelen e részben a *Gespräch zwischen einer ungarischen und deutschen Höse*.

Mi a szerepe a nemzeti eszmének az államban, hogyan fog az kezét az általános emberi föladatakkal? mindezen munkák nem keresik; a magyar és német nemzeti eszmének, mint természeteti tényeknek elemi erővel egymásra rontása fekszik bennök előttünk s egynémelyiknek szabadelvűsége nem öncél, hanem a fölényért való harcznak eszköze, fegyvere.

Ilyen az ismeretlen szerzőtől* származó, bírhedt *Politisch-kirchliches Manchhaermacon*; ** tisztult közgazdasági, közigazgatási s alkotmánytani ismeretekkel van írva, szabadságszeretet, a polgári elem s a jobbagyság lelkes védelme s a nemzet közgazdasági előítéleteinek találó ostromozása jellemzik.

Magyarország helyzetéért, úgy vélekedik, a kormányt is terheli felelősség, de legfőbb oka

* Híres nemzetgazdánkat Berzeviczyt is gyanúsították a munka szerzőségével, de e föltevés mivel sincs igazolva, bár igaz, hogy Berzeviczy tényleg nemcsak közönbös a magyarság iránt, de egyenesen németes irányú s mint a manchhaermaeonista, nagy protestáns és jó nemzetgazda, mi azonban a gyanúsításnak csak távoli alapot kölcsönöz.

** Egész czíme: *Politisch-kirch'iches Manchhaermaeon von den Reformen Kayser Josef's überhaupt, vorzüglich in Ungarn, mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnungen des Adels, der Geistlichkeit und des Volkes auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn.* Gedruckt mit Verböczy'schen Schriften, hely és év nélkül, 220. lap.

annak az összes közgazdasági törvényeket arczúl ütő magyar alkotmány; mily oktan a magyar, hogy ez ingatag alkotmányához úgy ragaszkodik; mindig, már századok óta annak rozzant épületét támogatja, mennyit kiabál, repræsentál érte, pedig mily könnyű volna úgy megerősíteni, hogy maga erejéből fönnállhatna, ha a nemzet a kiváltságok rendszere helyébe helyes közgazdasági elvekre fektetett államszerkezetet állítana.

Magyarország roppantúl hátra van és pedig főleg ez alkotmánya következtében s a külföld bizonyára bámulva hallja, hogy Magyarországhan a műveltség nélkülözhetetlen intézményének, a policziának, még a nevét is gyűlölik; honnan van ez? Magyarország aristokratikus alkotmányából; a policzia által létesített rend csak az aristokrátiának tűrhetetlen, mert ez csak saját kényét kedvét akarja követni. Ha Magyarország ezt belátni nem fogja s a nyugati népekhez köz életmód, erkölcsök és nyelv tekintetében nem csatlakozik, előbb-utóbb oroszúl fog tanulni.

Mély gyűlölet a kiváltságos osztályok, a katholicismus irányában, sértő gúny a nemzeti szokásokra, melyek között a kegyeletet a szent korona iránt különösen gyermekesnek tartja, kora összes szellemi mozgalmainak ismerete, kosmopolitismus, mely azzal igazolja a protestánsokat, hogy József németesítési törekvéseit nem ellenezték, mert a nyelvkérdést méltán aprólékos, közönbös dolognak tartották s mert, mint Ráth

Mátyás is megjegyezte, József germanizálásának nem abban rejlett a hibája, hogy a magyar nyelvet a némettel helyettesítette, hanem ha már egy általános nyelvet akart birodalmában, akkor a szlávot kellett volna választania — általában pedig a legsötétebb színek használása a nemzet hibáinak vázolásában jellemzik, e munkát, mely a benne sok helyt találtató igazsággal sem használhatott, nem magáért, hanem gyűlölete eszközeként hirdetve azt.

Alkalmi iratok s valószínűleg bérencz tollak szerzeményei a *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn* 104. lap és a *Ninive. Fortgesetzte Fragmente* 149. lap; távol sem állnak *Manchhaermacon* színvonalán, közönséges pamfletok, a *Babel* a mérsékeltebb, *Ninive* a szenvedélyesebb; nem ügyetlenül vetik egyébként szemére az országgyűlésnek, hogy a francziák szabadságtanait átveszi a királylyal szemben, hogy a nem-nemesek fölött annál inkább zsarnokoskodhassék és hasonlókép jól értik mint lehet a nemes és polgári rend ellentétét német nyelvű és erkölcsű városi polgárságunk ügyében a germanisatio részére hasznosítani.

Sok más német munka * a magyar közjog nem

* *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Landes und von den Rechten ihrer Könige*, 1790. 134 lap, — a németül is megjelent, Izdenczynek tulajdonított: *Dialogus inter externum quendam per Hungariam iter facientem ac*

ismerése, illetőleg szándékos elcsavarása által tűnik ki egyedül s csak mellékesen nyujtanak némi érdeket a társadalmi osztályok akkori ellentéteiről, a polgárság és parasztság mozgalmairól, az újonnan fölállított megyei banderiumok céljairól adott rajzaikkal.

E nagyrészt értéktelen támadó munkákkal több szintén német nyelvű, de magyarvédő irat áll szemben; a legjobb közöttük gróf Batthyány Alajos munkája,* a többiek nagyrészt inkább hazafias jó szándékuk, mint szellemök által tűnek ki,† egyikök annyira megy,†† hogy német, sőt angol szavakat származtat le a magyarból.

Hungarum nullo partium st dio laborantem de exitu regiminis divi olim imp. Josephi II. nec non de hodierno imp. et reg. Leop. regimine. 1791. 61 lap. — *Grosse Wahrheiten und Beweise aus der ungarischen Geschichte in einem kleinen Auszuge,* — s végül a regényszerű: *Justizmord und Regierungsgräuel in Ungarn* von Matthias Ráby von Rába et Mura. 2 kötet.

* *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer.*

† Kivételt képez e részben; *Hungarns Aufklärung unserer Zeiten in Gegeneinander Haltung mit dem gegenwärtigen Landtage.* Erlau, 1790. 43 lap, mely a mily élczes, szellemes és hazafias, ép oly elfogulatlan a nemzet hibáinak, különösen a 90-iki országgyűlés alkotmányozó terveinek bírálatában. Ellenben gyarlók az *Antinivive*, 32 lap. — *Beurtheilung der Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, Babel genannt.* 70 lap. — *An den Maurermeister des Babels.* 14 lap.

†† *Babuk oder der Volksverläumder.* 231 lap.

Mindazáltal e semmi doctrinalis jelentőséggel nem bíró néha gyermekes szempontokat védő munkák is sokat magyaráznak ama kor politikai viszonyaiban. Az *Antininne* ítélete alig túlzott s csattanós okát adja a német gyűlöletnek: «A gyűlölet a németek ellen», úgymond, «könnyen érthető, nem a német nemzetet gyűlik a magyarok, hanem annak söpredékét, mely sáska módra özönlötte el az országot; franczia nyelv-mesterek minőségében jöttek, hajók teltek meg velők, német-tervkovácsok lepték el a főurak előszobáit, az egyik az országot benépesíteni akarta, a másik a jobbágyságot kézi malmokkal ellátni, elégheetlen házak terveit ajánlgatták, lenből ígértek mousselint, a régi kastélyokba német gyárosok ültek bele, a gyár az első évben sokba került, a másodikban se híre se hamva a gyárosnak. . . . József alatt német fodrászok, szabó-legények, marqueur-ök, sánták, bénák jutottak a legfőbb hivatalokra — csak azért mert németek voltak.»

Csakugyan a 90-es évek német-gyűlöletéből nem szabad exeluszív magyar szellemre következtetnünk, a nemzet a magyarságért lángolásában nem idegenkedik a külföldi eszméktől, sőt sokkal fogékonyabb azok iránt irodalmában, mint a minő századunk több szakában volt; a nemzeti eszme érvényesítésének külső és belső eszközei sokkal gyöngébbek e korban, hogy sem teljes önbizalommal lehetne magához s önkénytelenül elfogadja az idegent.

A francia szellem imádása, a francia eszmék utánzása, történetírásunk egyik dogmája e korra nézve; vajon ez irány túlsúlya csakugyan oly nagy-e, mint a minőnek rendesen állíttatik? A jelen irodalomtörténeti vázlat kísértette meg e kérdésre felelni, s annyit tán sikerült megállapítania, hogy a nagy francia rokonszenv mellett is a magyar inkább megtartotta szelleme individualitását, mint sok más, egykor a civilisatio élén járt nép, mely a múlt század vége óta a francia szellem csillogásának fényétől elvakítva, énjét teljesen odadobta, kiskorúságra kárhoztatta a magát nemzetből az emberiség képviselőjévé fölmagasított francziákkal szemben.

Egyébként bár hogy ítéljünk a francia szellem hatásának mérvéről, akár álljon, akár essék mérséklő fölfogásom e hatásra nézve, elvitázhatatlan, hogy nem csak francziás irányról szólhatunk e korban, az angol nemzet évszázados alkotmányos intézményeivel ép úgy lebeg nemzetünk előtt, midőn saját közéletének szükségleteiről gondolkodik, mint az Európa szabad nemzetei közé egy ugrással belépő francia s ez elvitázhatatlan tény eléggé igazolja, hogy egyszerűen francia szellem hatásából magyarázni a kor reformeszméit, mennyire nem felel meg a valóságnak.

Nemcsak erősen foglalkozik a magyar közvélemény Angliával s kiinduló pontul veszi annak intézményeit, de egyenes rokonságot akar megállapítani az angol és a magyar alkotmány között.

Ez irányt részletesben feltüntetni, úgy a 90-es évek egész jellemének kidomborítása, a reform-eszmékkel való kapcsolata, mint az angol-magyar rokonság még mindig actualis érdekessége miatt nem tartom fölöslegesnek.

Napjainkig tartja magát a hit az angol és a magyar alkotmány rokonságában, s csak nem rég, 1872-ben is egy tekintélyes, hazánkat alaposan ismerő külföldi tudós Sayous Edouard *Hist. des Hongrois et de leur littérature politique* című művében ismételve állítja, hogy a magyar alkotmány az angolhoz hasonlít, persze ő is csak oly külső hasonlatosságot tudva kimutatni, mint a minőbe nálunk azok kapaszkodni szoktak, a kik e hitet vallják, mert abban csalódik, hogy ez összehasonlítás pourra étonner même les Hongrois qui en sont l'objet. «La Hongrie comme l'Angleterre, est royaliste, aristocratique, libérale. Il y a des republicains hongrois, mais ce parti est récent et il n'a certes pas la majorité. Le couronnement du souverain ne se fait nulle part comme dans l'abbaye de Westminster et sur la colline royale du Danube, au milieu, d'un pareil enthousiasme de loyauté. L'attachement aux coutumes anciennes est très fort chez les deux peuples et si la grande charte est de 1215 la bulle d'or qui fixa la constitution hongroise est de 1222.»

Csupa külső jelei a hasonlatosságnak! A nemzeti egység hiánya nálunk, annak erőteljessége, az egész világot átfogó ereje az angoloknál, alkot-

mányunk negatív szabadsága, s az angolokénak gyümölcsöző hatalma kirívó ellentétet képeznek. Mi nemzeti létünkért, a pusztá életért küzdünk, azok számos nemzetét tartják kezökben, mi 48-ban emelkedünk a Széchenyi által polgári létnek mondott színvonalra a kiváltságok világából, Anglia századok óta nem csak a politikai, ép úgy a társadalmi, az egyéni szabadság hazája, nekünk ma is alig van polgári középosztályunk, Angliának ez alkotja erejét; de mit folytassam a külső hasonlóság daczára a legnagyobb belső idegenséget igazoló tények előszámlálását.

A kik a magyar-angol rokonságot állítják, még mindig adósok a bizonyítással, így én, a ki azt tagadom, elég ha tagadásra szorítkozom, s várom a czáfolandó érveket, bizonyítékokat.

A nagy nemzeti, irodalmi újraébredés 1790-ben, két önálló kísérletet mutat e rokonság igazolására; az egyik Barits Adalbert előbb győri, később a pesti, a Martinovics összeesküvése után a reactiotól üldözött egyetemi jogtanár ily című anonym értekezése: *Dissertatio statistica de potestate exequente regis Angliae*. 1790. h. n. 36. l., melyhez függelékként van csatolva külön «homlok írással»: *Conspectus regiminis formæ Regnorum Angliæ et Hungariæ*. Jeligióje: *The king can do no wrong*; a másik, sokkal ismeretesebb, Aranka Györgytől való, szintén 1790-ből ily czímmel: *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése*. Kolozsvárt, 39 l., melyet min-

den irodalomtörténetírónk említ, de tudtommal egyik sem méltat.

Barits dolgozata ösztönzi Arankát írásra.*)

De azért a két író lényegesen különbözik egymástól, czélra úgy mint fölfogásra.

Arankának Baritson kívül még más ösztönzője is van, ez egy lengyel főúr, ki a XVIII. század elején a magyar nemzet védelmére kel ily czimű érdekes munkában: *Lettre d'un ministre de la Pologne à un Seigneur de l'empire sur les Affaires de la Hongrie*. 184 l. é. n., de 1710 utáni időkből.

A mint e névtelen író a magyar alkotmány alapjára állva, a magyar függetlenségi harczok jogszerűségét vitatja, s a magyar alkotmány ész- és jogszerűségét Grotiusból törekszik igazolni, ki szerint a főuralom lehet megosztott s nem székel egyedül a fejedelemben, úgy akarja Aranka is a németeket s az elnémetesedett magyarokat meggyőzni, hogy a magyarok magatartását ne a német absolutisticus és patrimonialis

* De annak nem tulajdonképi czimét idézi, hanem a függelékét így csak jeles bibliographusunk Szinnyei József ritka föltaláló érzékének és szivességének köszönhetem, hogy anglophil irodalmunk első zsengéjére ráakadtam; a szerzőre nézve ugyan a vélemények eltérők, a *Széchenyi-könyvtár catalogusa* Baritsnak tulajdonítja, s más-oldalról is ő említettik mint szerző, a *Telekikönyvtár lajstroma* (2. kötet. 150. lap) azonban azt mondja: auctore prof. Zinner.

királyság szempontjából ítéljék meg, hanem álljanak a magyar alkotmány alapjára s ne hogy azt lehessen ellenvetni, hogy ily alkotmány az európai népek fölfogásával ellenkező, lehetetlen, bizonyítani törekszik, hogy az testvér párja az angolnak.

Barits czélja nem ily kifejezett, de a sorok közül ugyanez olvasható ki.

Ámbár Barits dolgozatát nem csak a prioritás illeti meg, de Arankáét értékben is hasonlíthatatlanul fölülmúlja, még is utóbbinak sokkal nagyobb hatása van; Szrógh Sámuel ügyvéd és buzgó hazafi, ki magyar jogi műszavak a tisztírály megalkotásán is fáradozik, németre fordítja, e jellemző mottoval: a kinek hol fáj tapogatja, és Schlötzer 1791-diki *Staatsanzeigen*jében kimerítőleg foglalkoznak vele s noha más cím alatt említik és csak kéziratban forgónak állítják, tényleg Aranka művéről van szó.

A ki Aranka művét a *Staatsanzeigen*ben ismerteti, szerzője az anonym magyar-ellenes munkának is, mely ily cím alatt: *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*. Frankfurt und Leipzig. 1792. 232 lapon jelent meg, s melybe a főnnebbi recensio szintén föl van véve.

E munka, mely közbevetőleg szólva, azért is nevezetes, hogy először használja az osztrákmagyar kitételt, kérdve Arankától, midőn ez fölkiált: Isten őrizze! hogy osztrák alattvaló le-

gyen, vajon inkább akar-e török mint osztrák-magyar alattvaló lenni; — a legnagyobb szenvedélyességgel és elfogultsággal ír a magyarok ázsiai vadságáról, rossz alkotmányáról, hűtlenségekéről királyaik iránt, a mohácsi vészig terjedő történetökről.

Ezenkívül is foglalkoztatja Aranka dolgozata a németeket közjogi irodalmukban; Posse az államvagyon természetéről s a rendek jogairól írt munkájában czáfolgatja Aranka fölfogását.

De lássuk az angol-magyar rokonság apostolait.

Barits korának államtudományi színvonalán áll s elég helyesen írja le a király állását az angol alkotmányban, a mivel nem azt akarjuk mondani, mintha azon tisztaságban állna az előtte, a milyenben ma nap látjuk; Montesquieu, Blackstone és de Lolme fölfogását követi, kik kortársaik, sőt a későbbi nemzedékeket is oly erősen befolyásolták.

Montesquieu fölfogása volt különösen elterjedve hazánkban is és jellemző, hogy Török Zsigmond húsz arany pályadíjat tűz ki 1790-ben (l. Schlötzer *Staatsanzeigen* XIV. köt.) a ki Montesquieu *Esprit des Lois*-ját magyarra fordítja.

Fejtegetéseinek veleje, melylyel az angol végrehajtó azaz a királyi hatalmat jellemzi, abból áll, hogy az angol királyi hatalom nagyobbnak látszik, mint a milyennel valaha akármely isteni és emberi törvények alól fölmentett uralkodó

bírt, de a hatalom gyakorlásának eszközeire nézve a nemzet akaratától függvén, olyan mint egy gigászi test, mely maga erejéből mozdulni nem tud, vagy mint egy pompás hajó, melytől a parlament a vizet tetszés szerint elvonhatja, vitorláit bevonhatja, vagy kigyöngyölheti.

Íme a rokonság a magyar alkotmánynyal. A magyar fölfogás is a királyt szentnek, hatalmasnak tartja, de mégis olyannak, a ki csak a nemzet hozzájárulásával cselekedhetik; mint Barits mondja Verböczy nyomán: jóllehet a magyar nép egyetemét illető hatalom a királyra ruházott, de úgy hogy azt korlátlanul, főkép az isteni és természeti jogra vonatkozólag ne használja a nemzet megkérdése nélkül. Ez csakugyan a törvények általános iránya, ez a nemzet követelése; de a részletek, a tények egészen mást mutatnak; az angol király az évi adók, az évi katona-megszavazás nélkül csakugyan nem mozgathat, a magyar király igen hosszú időig ellehet, van állandó serege, vannak a subsidiumokon kívül más jövedelmi forrásai.

Az angol király nevez ki — folytatja B. — minden hivatalra, méltóságra; a magyar is, a nádor, a koronaörök és a megyei tisztviselők kivételével, mert a megyében a főispánt illeti a „*denominatio sive candidatio*”.

A magyar és az angol megye nagy különbségei mellőztetnek, a magyar nádornak mind ez ideig meg nem fejtett, sajtóságos állása, viszont

a budget, az évi számadás angol praxisa az ország jövedelmi tekintetében, bár utóbbit élénken kiemeli B., az összehasonlításnál mellőztetnek s kész a rokonság.

Különösen tárgyalja a miniszteri felelősség elvét, annak érvényesítési módjait, a király s miniszterium jogi viszonyát, s végül azt találja, hogy a király tanácsosai nálunk is felelnek az országgyűlésnek s ez által elítélhetők, elfeledve hozzá tenni, hogy a felelősség csak a corpus jurisban van meg, de nem az életben, mert ott a király magyar tanácsosai nem csak nem felelősek, de az ország kormányzata nem is kizárólag magyar miniszterek tanácsával gyakoroltatik.

Az országgyűlés két háza, az angol királyok koronázása és esküje a rokonság további jelei.

Csak két dologban emeli ki nyomatékkal az eltérést, az alsóház alkotó elemeire s a hadüzenés és békekötésre nézve; utóbbi tekintetben az angol király független a parlamenttől, a magyar nem, a minthogy tényleg a béke megkötésére a törökkel 1791-ben a magyar országgyűlés által utasítással ellátott követ, gróf Eszterházy Ferencz is küldetik; az elsőt illetőleg Magyarországon a nem-nemeseknek nincsenek képviselői, míg Angliában az alkotmány és az emberiség jogainak nagy hasznára a nagyobb helységek is küldenek követeket, megnyugtatólag azonban hozzá teszi, ne gondolja ám senki, hogy azért a paraszt

az ekeszarvától vagy a csizmadia kaptájától a parlamentre választathatik, mert a megválasztás igen magas censushoz van kötve.

A ki oly lelkesedéssel ír, mint Barits, a képviselők szólásszabadságáról, a törvény uralmáról, az incompatibilitásról, de főleg a jogegyenlőségről, az előtt a kirívó ellentétnek szükségkép föl kell tűnni.

Úgy az egyéni, mint a politikai szabadságot, így szól taglalata végén, biztosítja az angol alkotmány és pedig oly mértékben, hogy az által az angolra minden más nemzet előtt ismeretlen boldogság háramlik, megjegyezve, hogy e szabadság minden angollal vele született, és azt másként, mint angol törvény szerint hozott, bírói ítélet által el nem veszítheti.

Quemadmodum enim Primogenitus Regis nascitur legitimus Regni hæres, ita quoque singuli homines in Anglia nascuntur lucemque primam aspiciunt ingenui et liberi.

Vagy szerző is nagyon érezte tán a különbségeket, de az olvasóra hagyta azok kitalálását? Valószínű, sőt talán az akkoriban már nagyon vitatott rokonságot akarta az imént kiemelt ellentétek által való értékére szállítani? A ki 1790-ben az insurrectionának tarthatatlanságát úgy átlátja, mint Barits és azt a svájcezi militialis rendszerrel véli helyettesíthetőnek, jó részt átlátta a rokonság nagy távolságát is a két alkotmány között.

Az első kísérlet minden esetre inkább a rokonság ellen, mint mellette tanúskodik.

Aranka egészen más alapon törekszik a rokonságot bizonyítani, s a magyar alkotmány sajátos jellegét a német fölfogással szemben, melybe már a főurak is belé esnek, tisztázni.

«Ámbár, jelenleg hazafiának lenni», így ír 1790-ben, módivá vált, még is az ország főrendinek sincs kellő tájékozottsága alkotmányukról.»

«Európában a göttingai nagy tudományú professoroktól a bécsi írókig a magyar korona tartományait ausztriai tartományoknak nevezik, pedig Ausztria annyit bír Magyarországon, mint a mennyi szőr tenyereden vagyon.»

A XVIII. században Németországban kétségkívül még voltak hívei a patrimonialis fölfogásnak, hogy az egész ország földterületével, lakosaival a fejedelem patrimoniuma a dominium eminensnél fogva.

«Omnia territoria, sine quibus superioritas non intelligitur, in patrimonium et proprietatem cesserunt cum omnibus juribus regalibus atque ipsis adeo subditis et vasallis»; lehet ily nézeteiket is találni, s oly fejedelmeket, a kik alattvalóikat eladják.

Azt hiszi Aranka a németek mind ilyen fölfogásúak, azért ítélnék oly hamisan a magyar alkotmányról; de feledi Nagy Frigyes, Mária Teréziát, Józsefet, kiknek uralkodása a patrimo-

nialitásból magasan kiemelkedik és nem ismeri a német irodalmat, mely épen legjobb íróiban ez álláspontot rég elhagyá.

Ezért a patrimonialitás ellen irányozva fegyvereit, kimutatja, hogy sem Magyarországon, sem Angliában annak semmi ereje nincs, végül azonban az ország társadalmi szerkezetében, a földesúr és a jobbágy viszonyára nézve, melynek alkotmányi jelentőségéről nem is álmodik, maga is a legdurvább patrimonialitás harcosává válik.

„Az angol király nem földesura Angliának, egész Angliában egy talpalatnyi föld sincs, ha csak pénzen nem örökösített magának, ép úgy Magyarországon csak annyi tulajdona van a királyi családnak, a mennyit pénzen vett, de azt is csak úgy bírja, mint bármely más hazafi s a vérek azt a királyi családtól csak úgy, mint akárkitől mástól, megkereshetik.»

„A magyar király csak tiszt, ép úgy mint a főispán vagy városi bíró, csak fölségesebb, de mint ezek ő sem földesúr, az angol király sem földesúr, hanem csak fejedelem.»

„Ellenben Hannovera fejedelme, az ausztriai Értzherczeg egész országuknak tulajdonosai.»

„Mind a két országban a kik személyekre nézve szabadok, a fejedelemre nézve nem szabadok, mert — s itt látszik, hogy esik vissza Aranka a patrimonialitásba — a tereb a földhöz van szabva és a ki azt lakja vagy használja, annak ahhoz képest a terhet is hordozni kell, a

nagyobb úrnak szintűgy, mint a kisebbiknek, úgy mint a fejedelem szolgálóinak és jobbágyainak.»

Az *onus non inhæret fundo*-féle elvnek, a nemesi nemadózásnak érdekes igazolása! A mit Aranka egyik oldalon megtámad, ugyanazt védi a másikon. A fejedelemnek, mint a közület fejének tulajdonát, *patrimoniumát* a magánosok *javaira* vagyis a magánjognak a közjog általi megsemmisítését, azok összezavarását helyesen szolgai állapot jelének tekinti, de az állam, a közuralom föntartására szükséges adó ellen csak is a nemesi *patrimoniummal*, magánjoggal tud érvelni. A fejedelem mindenkinek *javai fölött birt* *patrimonumánál fogva* teszi magát úrrá, *alattvalóit* szolgálkká, a nemes ember tulajdonánál fogva lesz *souverain úrrá*, tulajdona művelői pedig szolgálkká.

E kapcsolatot, a magyar nemesség politikai szabadságának *patrimoniálítását* nem látja azonban Aranka.

Ő csak azt látja, hogy az «ausztriai Értzherceg és a Hanoverai fejedelem országát tetszés szerint szabhatja a milyen forma vágásra némelykor éretlen Tanácsosai akarják, eladhatja, cserélheti, ajándékozhatja szabadon; s ezt nagyon helytelennek találja, de nem azt — a mit ugyan törvény ellenére állít — hogy a nemes ember, ha a szükség úgy hozza magával, a paraszt földjét udvarához és majorságához foghatja és mind-

járt nemes föld lészen és a nemes a terhet fölvenni és hordozni nem tartozik».

A patrimonialismus, a közuralomnak magánjogból származtatása elég erős Arankánál eddig is, de az úr és paraszt viszonyának jogi fölfogásában éri el délpontját,

«Egy magyar nemes ember . . . mondja Aranka megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, olyan megkülönböztetett, mint egy tulajdonos személy a maga tulajdonítál. Ennek — már tudniillik a parasztnak — mint maga tulajdonának minden boldogságán teljes tehetsége szerint igyekezni tartozik és nemes szívvel igyekezik is, de hogy ő mellé, egy korona tagja mellé a maga parasztja egy rangba, egy szám alá tétessék, annál inkább, hogy ő maga az ő eredeti nemzeti méltóságától megfosztatván, arra az alacsony sorsra vettessék, melyre a természet és gondviselés az ő parasztját hívta és minden paraszt terheket véle együtt viseljen, ez a fönnebb említett nagy és szörnyű igazságnak mássa volna. A mit törvény szerint a hűtelenségnek vétken kívül el nem veszthet, azt tőle egy tollvonással, egy nyűves okoskodással (értsd vitiosus syllogismus) elvenni! Ezt látszanak vala némely rossz tanácsosok akarni. Mert azt mondták: egyik ember a társaságba olyan, mint a másik. Mely a Mátyás király igazságánál is erőszakosabb igazság. A törvény és igazság olyan adás vevés természetű dolog, mint a pénz: hol miképen élnek vele —

annyiba jár. A mi a Lajtán túl igazság, az a Lajtán innen nem mindenkor igazság »

Csodálhatjuk-e ha Aranka ez oskolodására a *Staatsanzeigen* recensora úgy itt, mint külön munkájában: *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte* így kiált föl: Erwache, nicht ein Horja, aber ein mächtiger und aufgeklärter Menschenfreund und treibe den Altmagyaren, welcher nicht blos in Stille glaubt, sondern diese un-menschliche Meinung gar schriftlich von sich gibt, dass die Natur den Bürger und Bauer zu seiner niedrigen Stufe berufen habe, dass der Bauer des Edelmanns Eigenthum sei, für dessen Glückseligkeit er mit edlen Herzen wie für die seines ungarischen Ochsen sorgt, treibe den Asiaten, der so wenig wie ein Osmaner für europäische Cultur empfänglich ist, nach Turfan zurück, wo er vor 900 Jahren grasete.

A német recensensnek alapjában igaza van, a nemzeti irodalom körül érdemeket szerzett Aranka politikai elmélete brutalis, csak azokról a göttingai német tudósokról és fejedelmekről feledkezett el, s nem mondta meg hova kergettesenek, kik ha nem is mind a század végén, de annak első felében hasonló patrimonialis nézeteket vallottak.

Szrógh érzi, hogy Aranka e helyei nagyon kirívók s szelidíteni iparkodik német fordításában kiemelve, hogy a viszony az úr és jobbágy között

azért ilyen, mert a törvények és régi szerződések szerint fönnálló különbséget s a nemeseknek ebből folyó kiváltságát némelyek oly okatlanul megtámadták, holott maga Nagy Frigyes is, pedig a jobbágyok szabadatlanságát égbekiáltó igazságtalanságnak tartja, mert az ember nem azért jött a világra, hogy embertársa szolgája legyen, mégis e barbar állapotot pusztá jó akarrattal megszüntethetőnek nem hiszi, mert a földművelés az egyszerre való megszüntetéssel halálos csapást szenvedne. De Aranka e patrimonialis nézeteinek minő kapcsolata van az angol és magyar alkotmány rokonságával?

Láttuk, hogy Aranka szerint egy magyar nemes ember megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, ép így «Angliában nagy és mind természet szerint való, mind törvényes különbség vagyon az Anglus és Irlandus, az amerikai és indiai tartományok és nemzetek, a fejérek és szerencsétlen feketék között, ezek többet vagy kevesebbet mind törvényesen különböznek. Ki merné okos ember léteére az angliai parlamentum eleibe azt ítéletre bocsátani, hogy ezek mind egyforma szabadságnak részesei, mivel, hogy mind egyformán emberek?»

A magyar nemes és jobbágya, az angol gyaratos és rabszolgája, a keletindiai társaság s a hindu benszülöttek képezik a közös alapot, melyen a magyar-angol rokonság fölépül; kétség kívül mást is fölhoz Aranka.

A personal unio, mely ekkor Anglia és Hannovera között fönnáll, újabb analogiát szolgáltat : «Anglia királya, mint a magyar, örökös következű, de nem anglus nemzetből való, csak úgy mint a magyar, de azért Hannovera és Anglia úgy külön ország, mint Ausztria és Magyarország. A personal unióból kifolyólag állítja, hogy az ausztria herczeg ellensége, nem ellensége szükségkép a magyaroknak, sőt lehet Ausztriának oly ellensége, a ki Magyarországnak barátja, ugyan ilyen a viszony Anglia és Hannovera között.

«Angliában — mondja Aranka — a főhatalom fölsége meg vagyon osztva a király és az ország között. A király sem új törvényt nem szabhat, sem a régit meg nem változtathatja, sem az igazgatás rendébe változást nem tehet — de az eféle eszébe sem jut, mint nemes gondolkodású úrnak. (sic!) Sőt úgy tetszik, hogy a magyar nemzetnek még nagyobb szabadsága, mint az Anglusnak, annyiban, hogy a király mellett levő fő belső titoktanács a Magyaroknál nem csak a királytól, hanem az ország rendjeivel együtt választatik a Nádor ispány személyében.»

«Olyan országokban, mint Anglia és Magyarország, a közjó nem egy embernek képzelődése s papirosan levő boldogságok, hanem az, hogy az Országba senki, se különös személy se társaság, se nemzet, egyik is, maga személyébe vagyonába vagy igazságaiba meg ne sértessék.»

«Hannoverában, Ausztriában tulajdonképen szólva ország rendei nincsenek . . . Annak a madárnak, mely hazafiúnak neveztetik, közöttök a neme sem terem és a jó uralkodó, midőn a közönségest czélozza, a jónak mértékét a nagyobb számtól veszi. Az a jó, a mi főre számlálván, nagyobb számon segél . . .»

«Ellenkezőleg Magyar- és Angolországoknak rendei szabadok. Akármely országos dologba nemcsak ítélnek, hanem úgy is ítélnek egyszersmind, mint ország s magok tulajdon dolgába. Nem hogy úgy ítélnének benne, mint a fejedelem dolgába, sőt a fejedelem a király maga is, ha jól akar benne ítélni, nem úgy ítélné benne mint a magáéba, hanem mint ország dolgába.» — Eddig Aranka.

Mind e fejtegetések csak azt bizonyítják, hogy az abszolút monarchia, bármily fenkölt, magasztos czélú legyen is, a patrimonialitás látszatába esik, az uralom mintegy a fejedelem tulajdonát képezvén, míg a még oly patrimonialis elemekkel bíró, még oly aristokratikus, de alkotmányos ország az egyetemesnek, a közönségesnek, a szabadnak színében tűnik föl.

Miután Európában a múlt század végén a legtöbb államnak abszolút monarchicus formája van. Lengyelország pedig valójában aristokratikus köztársaság. Svájc és Velencze kétségtelenül ez, Anglia és Magyarország örökös következtetésű királyságaikkal maradnak fönn, mint a többiek-

kel ellentettek, s így önkénytelenül mint egymással hasonlók. De a hasonlóság tulajdonkép csak abban van, hogy mind a kettő nem abszolút királyság, hanem szabad alkotmányú állam, miből azonban a rokonság következtetése merész, a mint ezt Baritsnál sokkal szembeötlőbben tanúsítja Aranka bizonyítási kísérlete.

De hazánknek e dicső, nagy korszaka, a 90-es évek eleje — azért dicsőítem oly igen, mert eléggé, úgy a mint és a mi által megérdemelte, eddig azt hiszem nem tévék, mert a reá következő reactionnak sikerült dicsősége egy részét eltakarni — e nagy korszaknak angolos iránya e két munkával egyáltalán nincs kimerítve.

E néhány rövid év virágzó politikai irodalma minden lépten nyomon Angliával foglalkozik, lelkesedik érte, hasonlítja Magyarországgal, majd gáncsolja, sőt a hol nem is említi, Anglia befolyása alatt áll, ez lebeg előtte, mintegy öntudatlanul.

Hogy csak egy példát említsek, a mély gondolkozású, francia finomsággal és éllel író Batthány Alajos, e bármely nemzet irodalmában számot tevő író, bár sok helyt nagyon is a francia merev logika s nem az angol compromissionalis irány híve, nem az angol szellemtől influálva ír-e így? *Summa itaque Principis prerogativa sit illa, ut nunquam mali alicujus per Populum suum insimulari possit; hinc quaecunque contra legis tenorem temere, sine recti pra-*

vique discrimine agerentur, non Principi sed illis, qui potestatis exequentis administri sunt, adscribenda veniunt; Principes enim nunquam Populis suis male consulere velle censendi sunt et personas ipsorum tam sacras esse decet ut nullae unquam Populorum suorum sugillationi aut cuicunque demum tribunali humano, si etiam triplici redimitum sit Corona subjici possit.

Valóban az egész irodalomról el lehet mondani, a mit a magyar közönségről egy röpirat * mond, hogy französisch-englisirend, s a hírhedt magyar ellenes *Ninivének* a részben igaza van, hogy jelenleg 1790-ben mindent angol és francia szellemben akarnak intézni.

A kis röpirat, melyet a magyar anyák az országgyűlésen egybegyűlt ország nagyjaihoz intéznek, az anglus dámákhoz hasonló jogokat követelve, fejökre olvassa a férfiaknak, hogy mindenkor hallánk azt önnön ajakitokból, hogy az Anglus mind természeti tulajdonságaira, mind országlásának rendtartására nézve legközelebb esett a magyarhoz».

A latinúl és magyarúl 1790 ben világot látott *II. József az eliseum mezején*, hol anyjával, Nagy Frigyesssel, Rákócziival, Rousseauval, Voltairrel

* *Hungarns Aufklärung unserer Zeiten, Ein patriotischer Beitrag pro incremento bonae fidei unice salvificae.* Erlau, 1790.

találkozik, az angliai rendtartás mellett tör lándzsát.

Pray György is Angolországért lelkesedik, mert ott a lelkiismeretnek oly nagy szabadsága vagyon, ha igaz, hogy ő írta, a mint állíttatik, a következő röpiratot: *Declaratio sincera christiana et patriotica civis hungari catholici ad quaestionem an sic dicta apostasia inter delicta civilis sit referenda?* Pestini, 1790.

A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömörái, röpirataink egyik legérdekesbike, melyet fönnebb ismertettünk, az Anglust említi először azon nemzetek, között, mely «az időknek változásával becsúszott egyenetlenséget lakos társai közül nemes meggondolás után kiírtotta és minden rendet az egyenlőségnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállított, melyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a nemes a bárót és grófot jószágos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek».

Boronkay József ily czímű röpiratában *Declaratio circa questionem an Articulus in negotio Religionis . . . in publicam legem referri valeat.* Posoni 1791. így szól: «Ha a protestans urak folytán Angliát hozzák föl példának, legyen hát a vallás dolgában is az! De ad-e Anglia a római katolikusoknak ily törvényt? Távol legyen! Angliában még csak gondolni sem mertek volna a katolikusok ily törvényre, annál kevésbbé

ilyet követelni, és mi ez apostoli és marianus országban adjunk nekik ilyet?»

A 90-es évek legkiválóbb írója, Hajnóczy, sokat foglalkozik Angliával, de nem egyszerű bámulója, s nagy örömmre szolgál, hogy épen reá hivatkozhatom, ki több helyt, így midőn *De Comitibus publicis* című remek művében a főrendű házról szól, az angol és a magyar intézmények lényeges különbségét vitatja.*

A korszak hírhedt munkája, a *Politisch-kirchliches Manchhermaeon*, melynek véleményével egyezni, kevésbbé látszik hizelgőnek, az angol-magyar rokonság sokat hangoztatott tanát czáfolgatja; sőt vannak Angliának ócsárlói is.

Alexovics, a pesti egyetem nagy hírű hitszónoka, a *Könyvek szabados olvasásáról* írt munkájában mondja, «a kik az országok boldogságáról s virágzásáról beszélnek, hogy a katholika Religiót irigységesen kisebbítsék, csak Angliát, csak

* Battyhányi Alajos felelve az *Irrthümer in den Begriffen der meisten Hungarn von der Staatsverfassung ihres Landes* című munkára, ily cím alatt *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer* azt mondja: «Tévedés, hogy a magyarok szabadságukat az angolokéval összehasonlítani akarták volna, mert igen fontos kérdés marad, vajon a két alkotmány közül melyik czélszerűbb az egésznek fönntartására. Az egy közös mind a kettővel, hogy királyaik nem absolut monarchák. és hogy más szabadságot, de más engedelmességet sem ismernek, mint a mely törvényeken alapszik.»

Londont pattogják, csak az ő pénzeket s az ő tudományukat csudáltatják. Ezeknek föl lehet hozni Ábrahám Le Moine ítéletét London feslettségéről, romlottságáról, minek oka a könyvek szabados olvasása; az egész világ összes nyomdáiból nem jött ki annyi könyv a Deisták érdekében, mint az angolok szerencsétlen műhelyéből».

Trenck *A nemes szívű magyarokhoz egy az ország napjához illő levélben*, ki pedig a magyar viszonyokat eléggé ócsárolja, úgy találja, hogy «ama nagyra magasztalt szabad Angliaországban a közember jobban nyomatik, mint Magyar-, jobban mint Törökországban».

De legkedvezőtlenebb Angliát illetőleg Martinovicsnak Latzkovics által fordított *Oratio ad procerese*, mely «Anglia királya és országának mostani voltában levő, politikus két nemből álló bitang korcs létét a méltóságos rendektől eredezteti».

Az irodalmon kívül a közéletben is gyakran forog szóban Anglia, az országos választmányok munkálataiban gróf Haller József, Balogh Péter hivatkoznak reá, utóbbi az országgyűlés rendezése kérdésében, mondván: «Exemplum adeo felicis Populi Anglici, apud quem sua Regiæ Majestatis Juribus, sua Constitutionali Regni libertate constat integritas, non sine fundamento ad retinendas duas Tabulòs allegari poteris».

A magyar politikai gondolkozás e korban nem állt egyoldalúan a franczia irodalom hatása

alatt; ismerte, foglalkozott az angol intézményekkel, a mint a német viszonyok, a német irodalom vagy közvetlenül, vagy egyszer másszor fordítások útján még jobban látkörébe jött* s voltak, mint láttuk, egészen önálló eszméi, volt az idegen dolgokkal szemben önálló ítélete.

* *Fridrik. Az igazgatás formáiról.* Fordította Aranka. — *II. Fridrik Burkusok királya az országlások nemciről és az országlók kötelességeiről.* Fordította Pókateleki Kondé József. Zimmermann: *A nemzeti büszkeségről.* Fordította Öri Fülöp Gábor. — Pétzeli József: *II. Jozsef életének leírása.* — *Politzáj, melyet Prof. Beckmann (a híres Justi egyik követője) tanításából írt Benkő Ferencz.* Kéziratban a Teleki-könyvtárban.

VI.

A múlt század utolsó tizedének reformeszméi között a sajtó szabadsága bizonyára ép oly nagy jelentőségű, mint annak legfőbb kérdése; a nemesi alkotmány átalakítása; a reformok hívei így is gondolkodnak róla, s a különös érdeklődés, melyet iránta tanúsítanak, kapcsolatban annak objectiv jelentőségével, eléggé igazolják úgy hiszem, ha e nagy kérdésnek vázlatomban külön lapot szentelek.

A sajtó jogállása hazánkban majd három évszázadon keresztül határozatlan; alkotmányunknak egyéb tárgyakra vonatkozó alapelvei s a kormány részéről föntartott sajtó-rend homlok-egyenest ellenkeznek egymással; a míg azonban törvényhozásunk ez elvek következményeit a sajtóra nézve megvonni elmulasztja, addig a kormány zavartalanul gyakorolja a sajtó természetével ellenkező politikáját.

A sajtó szabályozásának első nyomára az 1553: 24. törvényczikkben akadunk, hol a rendek a király fölszólítására azt felelik, hogy az

eretnek könyvek kiadása és nyomása iránt mit sem határozhattak, miután tudják, hogy birtokaikon ilyesmi elő nem fordult.

Az ügyelet a sajtó fölött kezdetben tehát az orthodoxia érdekében történt, azt maga az egyház szervezte s az állam támogatta.

Miksa, mint római császár, hazánkra nézve is elrendelte a nyomtatványokon az év, a szerző, a nyomdász nevének kitételét, s a nyomdák tartását engedélyétől tette függővé.*

Rudolf már nem császári, hanem királyi hatalmánál fogva teszi a nyomdák tartását engedélyétől függővé, s e szabadalmazott állását a nyomda-ipar 1848-ig megtartja; alatta hozatik az 1599: 45. törvényczikk, mely a Gergely-féle naptárt teszi kötelezővé, azzal a fenyegetéssel, hogy a mely papok azt elfogadni nem akarják, jövedelmeik elvesztésével bünhődjenek, a városok és földesurak pedig, ha e törvénynek ellenállának s a régi kalendáriumot nyomatnák és használnák, ő felségétől, annyiszor-mennyiszor 1000 forinttal büntetessenek.

E törvényczikk szolgál a későbbi időkben úgy azoknak alapul, a kik a sajtó szabályozását királyi jognak állítják, mint azoknak, a kik a nemzettel közösen gyakorolható jognak vitatják, hi-

* Telegdi Miklós *Evangeliumai* «A felséges római császárnak kegyelmes engedelmeiből» nyomatnak 1578-ban.

vatkozva arra, hogy a király a sajtóra vonatkozó büntető hatalommal csak e törvény adta fölhatalmazásnál fogva bír.

A gyakorlat — világos törvények hiányában — kétségkívül a királyi jog mellett szól. Erdélyben is Báthory István fejedelmi hatalmánál fogva hirdet 1571-ben kelt rendeletével oly kemény szabályokat a sajtóra nézve; ugyan ily alapon tépeti ki Rákóczi György Dávid Ferencz munkájából a szentháromságot gúnyoló lapokat.

A királyi jogból folyólag szerveztetik Lipót alatt a rendszeres könyvvizsgálás, melyet a *Corpus Juris* híres kiadója, Szentiványi Márton is gyakorol hosszabb időn keresztül, míg halála után az a nagyszombati egyetem időnkénti cancellárjára száll.

III. Károlynak a német birodalomra szóló, de Magyarországra is kiterjesztett 1730 diki rendelete csak ott engedi meg a nyomdák állítását, ahol egyetem vagy akadémia van, vagy a városi hatóság fölügyeletet gyakorol; a nyomdászat ezen kívül különös eskü letétele s egyéb szabályok megtartása által korlátoztatik, melyeknek megszegése vagyon-, esetleg halállal sújtatik.

Mária Terézia enged a könyvvizsgálatra a világi elemnek is némi befolyást; 1745-diki rendeletével a censurát a helytartó tanács egyházügyi bizottságára ruházza, melynek világi tagjai is szavaznak a jezsuitáktól az egyes munkákra nézve adott vélemények fölött; a bizottság határozata

a helytartó tanács teljes ülése, majd a cancellaria elé kerül, s csak akkor, ha utóbbinak véleménye királyi megerősítést nyer, terjesztethetik a munka.

E fő könyvvizsgáló hatóság mellett a városi tanácsok is gyakorolták a censurát a politikai könyvekre nézve, de az elégségesnek nem találattván, a pozsonyi helytartó tanács censura-bizottságainak jogköre az egész országra kiterjedt; ezen kívül kiterjedt hazánkra a bécsi censura-bizottság hatásköre is.

Az 1747-diki utasítás a censorok részére az uralkodó katolikus vallás, a katolikus fejedelmek, közállapotok és jó erkölcsök védelmét czélozza; az 1767-diki rendelet a censorok figyelmét a szabados könyvekre irányozza, melyek a vallásról tetszés szerint értekeznek, s meg nem határozott súlyos büntetés terhe alatt tiltja azok olvasását.

A sajtó e jogállásán nagyot változtatott József fölvilágosodása; nem törlé ugyan el a censurát, de a könyvvizsgálat elveit változtatta meg alapjában, a nyomdákat és könyvkereskedéseket pedig az engedélyezés alól fölmentette, sőt szaporításukat elősegítendőnek nyilvánította, egyedül azt kívánva, hogy minden nyomda három példányt küldjön a helytartó tanácshoz.

József a censura alapelvét tette, hogy csak a becsmérő, gúnyoló, sértő munkák megjelenése gátoltassék, nem az okoskodó, bírálóké, utób-

biaké még akkor sem, ha a bírálatok a császár személyére vonatkoznának.

Lényeges újítás volt József azon rendelkezése is, hogy a sajtóvétségek büntetését a bíróságokra bízta, mindazáltal sajtórendszabályait elég szabatosan nem tudván formulázni, nem vette teljesen elejét a sajtó irányában az igazságtalanságoknak, az egyenlőtlen elbánásnak.

Ilyen volt a helyzet a sajtóra nézve a 90-es évek elején.

Az irodalom kiinduló pontját egyrészt a József-féle sajtó-rendtartás hiányai, de főleg a József előtti időkben a sajtóra nehezülő, azt szinte megsemmisítő nagy nyomás képezik.

A József előtti idők nyugtázó hatását kétség kívül a protestansok érzik legjobban, hisz a censura jó ideig főleg ellenök gyakoroltatott, ámbár az Mária Terézia alatt politikai irányzatot is vesz s e mellett a fölvilágosodást törekszik korlátok közé szorítani.

A József idejéig a dolog lényege, ha nem is a forma szerint a jezsuiták monopoliumát képező censura hallatlan önkénykedést tanúsít az akatholikusok ellen. Komáromi Csipkés György bibliája azért tiltatik el s lesz 1754-ben gróf Barkóczy egri püspök rendeletére a lángok martaléka, mert az apocryph könyvek hiányoztak belőle, továbbá, mert «Az atya, fiú, szentlélek nevére» és nem «nevében keresztel» kitétel találtatott benne; az utrechti biblia eltiltatik s csak a ha-

seli engedtetik meg, mert bár teljesen egyezők, de az utrechtben egy ima van: «Adj uram Isten Antikrisztuson győzödelmet, mert mi nekünk annyi erőnk nincs, hogy ellene állhatnánk», s ez Antikrisztus alatt nyilván a pápa értetik; egy protestans papnak József halálára írt elégiája eltiltatik, a míg mottoját, melyet a protestans biblia fordításból vett, a vulgataéval nem helyettesíti; a Rádai Gedeon fölött tartott emlékszednek azon részét, melyben e protestans férfiút egy katolikus pap az örök üdv részesének mondja, a censura kitörli oly indokolással, hogy botrányos dolog tévelygéseit meg nem bánó protestansról ilyesmit állítani.

Hasonló sorsa volt a politikai s egyéb munkáknak is, egy részt a behozatal külföldről akadályoztatik, másrészt a honi termékek nyomattak el; így maradt kéziratban nem egy munka, mely szellemi életünkre termékenyítőleg hathatott volna, mint például Bessenyei György több érdekes dolgozata.

S ez állapotnak az irodalomban is akadtak védői; Vajkovics Imre, volt jezsuita és könyvizsgáló, később kalocsai kanonok és címzetes püspök,* épen 1791-ben hocsátja közre a cenzuráról régebben írt értekezései sorozatát,** hogy

* L. Pauler: *Adalékek a magyar jogtudomány történetéhez.*

** Decas dissertationum ecclesiastico-polit. de censura librorum disciplina. — Ez értekezések különböző

mint mondja, a publico-politikai országos választmány föladatát megkönnyítse, s a pozsonyi dicső censura emlékét megőrizze, hízelegvén magának, hogy a censura II. Lipót királynak is megnyerendi tetszését, miután az anyjának alkotása, ki azzal a szégyent is le akarta törölni atyja, I. Lipót emlékéről, melyet arra Brown Ede utazó hárított, ki azt állította, hogy annak a szabados szellemű munka, *Religio Medici* kedves olvasmánya volt.

Vajkovics szomorkodva szól koráról, mely nem követi az ó-világ s a középkor példáját a veszedelmes iratok kiirtásában s feddi, a protestánsokat, hogy alapítóik nyomdokaitól eltérve, nem állanak ellen a rossz könyvek özönének, mely pestisével megfertőzteti a világot. Az akatholikusok nyomdái, mondja, valóságos cyclops-barlangok, melyekben állandóan gyártják a lövegeket az ég ellen.

Vajkovics a censura fő feladatának az ortho-doxia föntartását jelöli ki, ámbár elismeri, hogy a katholikus fejedelmek s országok védelmével is foglalkozhatnak.

A szabadosság, a libertinismus az irodalomban egy hétfejű hydra, annak mind a hét fejét,

címek alatt a könyvvizsgálat történetét tárgyalják az egyházban, a kárhoztatott tanok és munkák jegyzékét, a szabados könyvek bírálatát, s végül a fejedelmek jogát a könyvek bírálatára.

mint a libertinismus egy-egy válfaját elemezi, megkülönböztetve a szabados tanokat, melyek az empirismust, az atheismust, a pantheismust el nem ítélik, melyek a dogmákat közönböseknek állítják, melyek különbséget tesznek a kereszténység úgy nevezett alap és mellékes tanai között, s vitatják, hogy minden keresztelt üdvözülhet.

A libertinismus utóbbi válfaja szerint tehát a protestans vallás ép oly üdvözítő, mint a katholikus, ámde e tant ne hirdessék a protestansok, mert az, mint libertinus tan, királyi rendeletek által eltiltatott.

Ebből folyólag Vajkovics szerint a protestansoknak csak is hitvallásokat és szertartásaikat tartalmazó s ezeket fejtegető theologiai könyveik engedélyezendők; ennyit követelhetnek, miután vallásuk gyakorlata nekik megengedettett s ily könyvek nélkül az lehetséges nem volna; de azokat csak protestansok birhatják, nem a katholikusok is; nem szabad azonban e könyveknek az eredeti ágostai vagy helvét hitvallástól eltérni, minthogy a törvények csak is ezek megszenvedését mondták ki. Ellenben nem türendők a protestansoktól eredő tudós lexikonok, a természeti és polgári jogra vonatkozó, túlságos kíváncsiságot és fölösleges tudákosságot tartalmazó irataik; ezek megtűrése hitvallások engedélyezéséből nem következik, annál kevésbbé, mert mindezeket a katholikus írók műveiből sokkal jobban meríthetik.

Ezek szerint Vajkovics az egyházi és világi censura között nem tesz különbséget? De igen, mert jól lehet azt mondja, hogy a pozsonyi censura-ban mind az benne foglaltatik, a mit XIV. Benedek a római által elérni akart, mégis kiemeli, hogy Róma kiválóan Luther és Calvin tételeit kárhoztatja, míg a pozsonyi censura nem egyformán ítéli el a tévelyeket; utóbbi csak azokat kárhoztatja, melyeket az eretnekek első vezéreinek tanaihoz későbbi követőik kapcsolnak, mint-hogy hazánkban az ágostai és helvét hitvallások gyakorlata Rudolf- és Mátyástól kicsikartatott.

Különbözik az egyházi és az állami censura, Vajkovics szerint abban is, hogy utóbbi világi, az előbbi ellenben lelki fenyítékekkel dolgozik, s az állami a valláson, az erkölcsökön kívül a közállapotokat is védelmezi, s általában a kettőt különböző jogalapból eredőnek tartja. Az állam joga a könyvek censurájára még a vallási könyvek tekintetében sem ered az egyház átruházásából, hanem a közjóból, melyet mi sem zavarhat meg annyira, mint a vallás ügye; származik az továbbá az állam kötelességéből, hogy az egyházat védelmezze, ezt a kötelességet sem az egyház, hanem maga Isten róttá az államra; hivatkozik e részben Vajkovics a történeti fejleményekre, a *librorum prohibitorum index*-ét V. Károly császár előbb szerkesztette, mint a római curia, IV. Pál pápa csak V. Károly indexét vette át, megtoldva azt az olasz írók munkáival,

Az állam tehát önjogánál fogva gyakorolja a censurát, megbízhat azzal világi személyeket is, csak az egyház szándéka szerint gyakorolja; ily censura volt a pozsonyi, mely alak és gondosság tekintetében szakasztott mása a rómainak, s annak mintájára szervezettnek lenne mondható, ha a miénk hét évvel előbb nem állíttatott volna föl, mint a római.

Az állami censura mellett azonban fönnáll az egyházi, ezt a püspökök gyakorolják, kiknek nem a pozsonyi, hanem a római szabályokat kell követni, mert nem királyi censorok, hanem pápaiak, kik könyvvizsgáló hatalmukat Krisztus helytartójától nyerték, és pedig nem azért, hogy az eretnekek tévelyei iránt elnézők legyenek, hanem, hogy a Rómától távolabb eső helyeken a pápát helyettesítsék, annál is inkább, mert reájok a bécsi és linczi békéknek nincs ereje, a clerus azoknak törvénybe iktatása ellen tiltakozván, a törvény záradéka pedig, hogy e tiltakozásnak foganata nincs, semmis lévén, miután az ország alaptörvényei szerint a törvények hozatalához mind a négy rendnek hozzá kell járulni; e záradék tehát olyan, mintha az mondatnék: a tiltakozás hatályos is, nem is; hatályos az alaptörvények szerint, nem hatályos a záradék szavai szerint, de a törvény nyilván többet ér, mint e szavak, mert az alaptörvény mindenek akaratán, a záradék pedig csak némelyikén gyökerezik.

De az egyházi censura Magyarországon csak

oly könyvekre gyakorolható, melyeket a királyi censura nem engedélyezett, a melyeket ez a király, türelmi jogánál fogva, megengedett, azokat a királyi méltóság iránti tekintetből, az egyházi censura sem bánthatja.

Össz-álláspontjából folyólag azt is következteti Vajkovics a censurái szabályokból, hogy katolikus nyomdásznak nem szabad akatholikus könyveket nyomatni; e szabályok ugyanis tiltják, hogy ily könyvek katolikusoknak visszaadassanak; lelkiismeretileg minden esetre eltiltvák a katolikusok ily könyvek nyomtatásától, mert jöllehet a Bulla coenæ hazánkban nem érvényes, az csak annyit jelent, hogy a benne foglalt egyházi fenyítékek nem alkalmazhatók, de a benne tiltott cselekvénytől minden katolikus köteles tartózkodni.

Vajkovics álláspontjának ily részletes ismeretése tán nem is illik e vázlat szűk keretébe, ámde az ő érvelése sokkal közvetlenebbül jellemzi azon kor egy hatalmas pártjának fölfogását a sajtóra nézve, mintha az egész gondolatmenet helyett annak csak a legkirívóbb vonásait állítottam volna egybe.

Különben is a Vajkovics-féle fölfogás magyarázza a sajtószabadság azon conceptióit, melyekkel a 90-es években sűrűn találkozunk, s melyek a sajtó szabadságát a katolikus censura alól való fölszabadulásba s a censurának felekezetek szerint leendő szervezésébe helyezik. A mint Vaj-

kovics s a párt, melynek szószólója, a censura katolikus jellegének föntartásáért küzd, ép úgy számos röpirat nem a censurának megszüntetéseért, hanem azért száll síkra, hogy a protestansok közjogi állásának megfelelően, nekik is befolyás engedjék annak gyakorlására.

De a felekezeti szemponttól függetlenül, számos irat foglalkozik a sajtószabadság kérdésével, s elmondhatni, hogy az kelti a legáltalánosabb érdeket s annak nagy jelentőségéről a legáltalánosabb a meggyőződés.

Hosszadalmas lenne a sajtószabadsággal foglalkozó munkákat egyenkint felsorolni, a 90-es évek irodalmának szinte egész nomenclaturáját kellene a kimerítő felsorolásnak egybeállítani.

E helyett érdekesebb lesz az alapokra utalni, melyekre a sajtó szabadsága iránti követelések építtetnek; egy résznél az ember veleszületett jogából vezettetik le a gondolatközlés szabadsága sajtó útján, a másiknál a lelkiismeret-szabadság kiegészítő részének, a vallásgyakorlat eszközének tekintetik, egy más gondolatirány a fölvilágosodással hozza kapcsolatba vagy ismét az alkotmányosság biztosítékaként méltatja.

Nem mondhatni ugyan, hogy az irodalom általában eltalálná a helyes, objectiv alapot, melyen a sajtó szabadsága nyugszik, hogy a sajtószabadság valódi mibenlétét fölismerné, inkább csak a sajtószabadság utáni ösztönszerű vágy s a szellemi élet kormányzati rendszabályozása ellen

keletkezett visszahatás kifejezése az. A sajtó, mint a gondolkodó emberi elme minden irányú munkálkodásának leghatalmasabb organuma, mint a legelterjedtebb gondolatirányok visszatükrözője, nem szerepel még eléggé a kor képzetében, a külső életre közvetlen hatást nem kereső tiszta szellemi élet teljes korlátlansága csak sejtve, de nem formulázva áll előttünk abban.

Az igaz hazafi fontosabbnak mondja például a sajtószabadságot minden egyéb jussoknál, mert az elme mindenkor nemesebb, mint a test, de a vélekedések, az elvont gondolkozó munka szabadságát csak egy bizonyos határig tartja lehetségesnek, úgy okoskodván, hogy «az észbeli szabadságnak is kellenek bizonyos határok, mivel az olyan szabadság, mely semmi határt sem ismer, nem szabadság, hanem zabolátlan csélcsapság. Határai a vallásnak és a közönséges társaságnak bátorságos voltak. Mind azt, a mi Liber-tinismus, Deismus, Naturalismus, azaz mindenféle Vallások belső fundamentomainak . . . felforgatására, a közönséges társaságban pedig anarchiára nem vezet, azt mind szóval, mind írással közrebocsátani, a mi mások sértése és gúnyolása nélkül megtörténhet, szabadságos dolog.»

A különbség az egyszerű, elvont elmélkedés s az injuriát tartalmazó izgatás, sértés, istenkáromlás között egészen szem előtt van itt tévesztve, s ez által a gondolkodás, a bölcselkedés szabad-

sága megsemmisítve; az «észbeli szabadság határai» nem magába az észnek belső törvényeibe, hanem az állami kormányzat akaratába helyeztetnek, s így a sajtószabadság jó szándéka, lelkes védelme *Az igaz hazafi* névtelenénél sem végződhetik mással, mint szabadelvű irányt követő censura kívánásával, vagy is egy nagy ellenmonddal, mert a sajtó szabadsága a tiszta szellemi élet semmiféle külső korlátozását, akár a szabadelvűség, akár a tekintély érdekében történjék az, meg nem tűri.

A sajtó politikai fontosságából indul ki gróf Batthyány Alajos, s szellemes modorával rajzolja, mint a zsarnokok fékét, az emberi jogok elnyomóinak ostorát, minden jogtalanság ravatalát, abban látva különös politikai functióját, hogy általa a legelvonultabb magános ember az ország tanácsadójává válhatik, a fejedelem pedig belőle érti meg a nemzet akaratát.

Ha azonban sajtórendezési javaslatát tekintjük, az nagyon is messze elmarad a sajtószabadság mögött. Miben áll szerinte a sajtó szabadsága? A kormánytól kinevezett censorok helyére az országgyűlés választotta censorokat akar tenni, s azt hiszi ez által s e censorok kötelessége által, hogy tilalmaikat indokolják, eléretik a sajtó szabadsága; mert a sajtó szabadságát előzetes censura nélkül veszélyesnek tartja.

Az irodalom mellett különös jelentősége van némely megye fölszólalásának a sajtó szabadsága

mellett, melyek közül Abauj- és Biharmegyéét Schlözer *Staatsanzeigen*-ben szószerint közzétéve, s őket, mint a korszellemnek s a magyarságnak egyaránt becsületére való termékeket bemutatva, azok ez által egész Európa színe elé kerültek.* Alkalmat szolgáltatott a fölíratokra a helytartó tanács 1793. június 25-diki rendelete, mely a sajtót a királyi jogból kifolyólag szabályozza, s a censura áthágóit tiszti keresettel fenyegeti.

De érdekessé teszi e fölíratokat tartalmok is. Abaujmegye két ízben is fölszólal a sajtó elnyomása ellen; egyik fölíratában, mely még a helytartó tanács rendelete előtt kelt, arra utal, hogy a censorok kezében van a nemzeti művelődés kulcsa, a közboldogság kiváló eszköze; József ismerte ezt föl különösen, s a sajtószabadság áldásait a nemzetnek örökre biztosítani kívánván, a művelődés szellemét annyira fölkelte, hogy a magyar irodalom új korszakának kezdetét hálás szívvel tőle kell számítani. A helytartó tanács kötelessége a törvényes rendezésig arról gondoskodni, hogy e lendület csirájában el ne fojtassék. A másik fölírat már a rendelet ellen irányul; megtámadja az abban említett királyi jogot a könyvek előzetes vizsgálatához, önkényesnek

* Hasonlót tesz Townson: *Travels in Hungary*.
L. Fraknoi: *Martinovics és társai*.

mondja a tisztí keresetet, törvénytelennek a nyomdák királyi kiváltságtól függővé tételét.

A censura veszélyes, mert mentül inkább gátoltatik a könyvek nyomtatása, mentül szigorúbb a censura, annál inkább iratnak veszedelmes könyvek.

A sajtószabadság a polgári és politikai szabadság valódi palladiuma, ez emelte Angliát, Dániát, Németországot, Éjszak-Amerikát oly magas polczra, ennek hiánya miatt maradtak barbar állapotban a keleti államok.

A múlt századi magyar szabadelvűség typikus alakját képezi a jeles hazafi, a nemzeti művelődés lelkes híve, Cházár András tollából származó gömörmegyei fölírat.

Az általános bölcselmi alapnak a különös magyar közjogi fölfogással összekapcsolása adja meg annak egyéni jellegét.

A könyvvizsgálatra vonatkozó királyi jog képezi a támadás tárgyát benne. A fejedelmek jogai, — így érvel, — a társasági szerződésből erednek s átruházottak, miután pedig hazai törvényeink ily átruházást a sajtóra nézve nem mutatnak, nyilván való, hogy a nemzet magának e jogot föntartotta. De különben is a gondolkodás és gondolatok közlése az ember természetes, ősi joga, melyről le sem mondhat, tehát azok megszorítására a hatalmat sem ruházhatta a fejedelmre; mert a gondolkodási képességet a természet adta az embernek, s azt az állam ép oly

kevessé tilthatja el, mint a lélekzetvételt; de a polgári jogok céljával is ellenkezik a gondolkodás korlátozása, mert az mit tartalmaz mást, mint a polgárok boldogságát, s minthogy erre törekedni mindenkinek joga van, a hozzá vezető utak, módok kijelölésére, a törvények, a kormányzat javítására célzó javaslattételekre sajtó útján is kell joggal birnia.

De ellenkezik a censura saját céljával, mert a tilalom növeli a vágyat a tilalmazott művek után.

Majd a tételes közjogból folyólag a censura áthágóira nézve a rendeletben követelt büntető hatalom veszélyességét az ország alkotmányára, alaptörvényeire mutogatja Cházár; ha a királynak az országgyűlés hozzájárulása nélkül joga van büntetések fölállítására, kiforgathatja az egész alkotmányt, melynek értelmében a törvényalkotás a királyt csak a nemzettel együtt illeti, ámde a censura-rendeletben a király az országgyűlés nélkül alkotott törvényt, midőn új büntetéseket állított föl, a törvényi jelleget valamely szabálynak kiváltképen az kölcsönözvén, ha megtartására büntetésekkel lehet kényszeríteni.

A gömöri röpirat önként szembeötlő, könnyen sebezhető pontja a sajtószabadságnak mintegy az állam hatalmi körén kívül eső, ősjogra alapítása. Egy éles elméjű ismeretlen * hosszab

* *Analysis ropresentationis Incl. Com. Gömörien-sis circa libertatem preli.*

értekezésben száll vele síkra, egyúttal a társasági szerződés elégtelenségét is bizonyítgatva az állami életjelenségek magyarázására.

Az *Analysis* írója nem adja föl saját ítéletét a kor áramlata előtt, nem fogadja el a pactum sociale-t oly terjedelemben, mint a hogy az közkezen forog; az állam formája igenis szerződésből ered, úgymond, de nem az állam, nem a souverainitás lényege, melyen a szerződés mit sem változtat.

Mintha csak Stahlt hallanók, midőn tovább fejtegeti, hogy az embertől függ házasságra lép-e vagy sem, de ha házasságra lépett, nem változtathat kénye-kedve szerint a házasság természetében gyökerező kötelességeken; hasonlóképp áll a dolog az államban; a fejedelmeket annál fogva, mert a fő hatalom rájuk ruháztatott, mind az megilleti, a mi a souverainitásban foglaltatik, kivéve a nemzet részére föntartottakat.

Abból, hogy az emberrel veleszületett a gondolkodási tehetség s a gondolatközlés, nem következik annak szabályozhatatlansága az állam részéről, hisz az ember más tehetségei is a természettől erednek; az embernek szabad boldogságra törekedni, de az egyes embert tenni annak souverain birójává, minő eszközökkel gondolja boldogságát elérhetni; nem lehet, mert eszközei másokat sérthetnek, mások boldogságának állhatnak útjában.

Az *Analysis* írója ügyesen ostromol, de maga

csak a sajtó veszélyeit látja s Rolanddal, a girondistával, fölkiált, hogy Mózesnek Pharaó megbüntetésére csak egy csapása hiányzott: a könyvek özönével, melyek mai napság iratnak, nem zaklathatta. Ily fölfogás mellett nem csoda, ha erősebb a liberalisok gyöngéinek, mint a sajtó természetének és szükségleteinek fölismerésében.

A megyék közül Bihar jár legközelebb a helyes állásponthoz; Hajnóczy munkáinak és Millot világtörténetének eltiltása miatt emel szót, mert bár e munkákat a megye rendei nem ismerik, de azok, czímeik után ítélve, oly kérdésekkel foglalkoznak, melyek az országos választmányok körébe tartoznak, már pedig a törvény maga kimondotta, hogy azokra nézve magános egyének is nyilatkozhatnak; de e könyvek eltiltásának más sajnos következménye is lehet, ha írni nem szabad a közügyekről, nem félős-e, hogy szólni sem lesz szabad rólok az országgyűlésen. A censura gyakorlása csakugyan barbarrá fog tenni bennünket, a mit rólunk rágalmazóink már most állítanak; hogy ne lennénk barbarrá, mikor a censura Mendelsohn *Phaedonjának* fordítását is csak megcsonkítva engedi megjeleni.

A legfontosabb azonban Biharmegye föliratában, hogy határozottan elveti az előzetes censurát és a repressio rendszerét állítja föl. A sajtóval, úgy mond, kétség kívül vissza lehet élni, de ebből nem következik, hogy a sajtót előzetes szabályokkal kelljen korlátozni; a sajtó és a sajtóval visz-

szaélők két különböző dolog, a bűnös szándékú szerzőket s a veszélyes könyvek nyomtatóit kell személyökben büntetni, de nem a sajtót működésében gátolni, s a szerzők büntetésének is a törvény rendes útján s az ország rendes bírái által kell történni.

A helyes álláspont ezekben kétség kívül ki van jelölve, csak a kifejtés hiányzik.

E helyes álláspontot foglalja el a publicopolitikai országos választmány mély elméjű tagja, gróf Haller József, is előadványában, melyet azonban a literaria deputatio fölfogásával szemben érvényre emelni nem tud, s a választmány a censura egy szelíd nemének megtartásában állapodik meg.

A sajtószabadság természetét, a kérdés sarkpontját azonban senki sem fogja föl oly tisztán, mint a nagy szellemű Hajnóczy; ő itt is magasan kiemelkedik kortársai közül s általában is a helyes álláspontot foglalja el.

Miben áll szerinte a sajtó szabadsága? Nem a sajtó törvényes korlátok alóli mentességében, hanem abban, hogy a sajtó a közönséges jog szabályai alatt álljon s ne alkottassék részére külön jog. A sajtó magában véve egyszerű eszköz, melylyel esetleg büntényt is lehet elkövetni, de ily esetben a büntett saját természeténél, a jog általános elveinél s nem azon különös körülménynél fogva toroltatik meg, mert a büntett elkövetésének eszköze a sajtó volt, a mint a gyil-

kosságot nem az teszi büntetésre méltóvá, mert méreggel vagy gyilokkal követtetett el, hanem, mert általa emberi élet oltatott ki.

Múlt századi irodalmunk, ha a sajtó ügyében mást nem mutathatna is föl, mint Hajnóczy nézeteit, megérdemelné elismerésünket.

A mi a sajtószabadság és censura küzdelmét a politikai életben illeti, e részben a két álláspont hamis helyzetben van.

A királyi jog a könyvvizsgálatra nézve századokon át gyakoroltatott, s most egyszerre megsemmisítése, a sajtó-ügy minden rendezésének megszüntetése követeltetik; a királyság részéről igénybe vett censura-jog kétség kívül határozatlan s az alkotmánynak a törvényalkotásra vonatkozó alapelvével ellenkezik, de ép oly kétségtelen, hogy a sajtóviszonyok törvény útján szabályozva nem voltak, s a sajtóügy közrendezés nélkül nem maradhatott; az is bizonyos, hogy a sajtószabadság valódi természetének fölismeréséig csak kevesen emelkednek, s vagy arról folyik a vita, milyen szellemű legyen a censura, de a censura szüksége elismertetik, vagy a sajtó ügye az állam hatalmikörén teljesen kívül állónak tekintetik, szóval, bármily nemes célúak legyenek irodalmunk és közéletünk törekvései a sajtóra nézve, nem mondhatjuk, hogy a kérdést a pártok egyike is helyesen állítaná föl, s küzdelmököt még némi határozatlanság, némi ellenmondás jellemzi, mely az 1791-diki törvényekben is mutatkozik, mert

azok XV. cikkelye a sajtószabadságról, illetőleg annak jövőendő meghatározásáról kíván az országos választmánytól javaslatot, ellenben a LXVII. cikkely a könyvek censuráját említi.

A sajtószabadságért vívott, részben irodalmi harczczal végződik múlt századi reformeszmeink története; az 1793-diki sajtórendtartás külsőleg fojtja el a tovább fejlődés szellemét, Martinovicsék sorsa a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait.

Az elvakúlt reactionnak sikerült a nemzet szellemét más irányba terelni. A nagy többségben a francziák szeretetének, az alkotmány tovább építésének a francziák gyűlölete, a multhoz való makacs ragaszkodás ad helyet, s a kik a nemzetet a francziákért lelkesítették, — a költők — most ellenök tüzelik; az alkotmány kérdéseit a francia köztársaságtól fenyegetett nemzeti függetlenség és dynasticus hűség hangoztatása, az ősi nemzeti vitézség élesztése a francia háborúkban váltják föl; a reformoknak neve is kivesz a köz-öntudatból, a közélet magasabb rugójának, bár a politikától teljesen elszakítva, a nemzeti eszméje marad meg, melyet a költészet, a szépirodalom tart ébren, s mely az 1795-től tartó harmincz éves szomorú politikai ærának egyedüli világító fénye s az öntudatlan közvetítő a múlt század 90-es s a jelen 30-as éveinek reformtörekvései között.

E fordulat a nemzet szellemében szinte ért-

hetetlen; a jobbágyság sorsának javítását indítványozó Nagy Pál lehurrogatása és kikaczagása az 1807-diki országgyűlésen magyarázatot követel a 90-es évek most ecsetelt szelleme után, melyet, azt hiszem, nem szabad egyedül a kormány reactionarius irányában keresnünk.

Múlt századi reformirodalmunk és reformtörékvéseink az életben nélkülözték nagy becsök, jelentőségek daczára is azt, a mi az új eszmének állandóságot, kivihetőséget biztosít; nem ragadták meg az egész nemzetet, de a mi még ennél is fontosabb, elveket gyakorlati részletek, a megvalósítás fogásai, expediensei nélkül állítottak föl.

A fölvilágosodásnak a tételest kicsinylő iránya, a szabadelvű reformoknak inkább általános tételek, mint az életviszonyok részleteiből, egészéből való levezetése, a viszonyok exact, pragmatikai elemzése helyett az emberbaráti lelkesedés, a szenvedélyes gyűlölet a csakugyan létjogukat elvesztett intézmények irányában jellemzik ez irodalmat, melynek hatását könnyű volt a reakciónak, a beállt háborús idők nyomasztó viszonyainak elnyomni.

Egyes, részletes nagy kérdések helyett az állam és társadalom összes nagy érdekeit felöleli ez irodalom, de ép ez által veszít intensív hatásban; bizonyos légies, képzeleti, jóakaró, de gyakorlatiatlan jelleget nyer; nem eléggé magyarázza ki magát conceptióira nézve; a nemzet és a

dynastia ellentétes törekvései, ennek az alkotmányt végromlással fenyegető politikája József alatt s reformtörekvései, annak alkotmányához ragaszkodása, nem nyerik benne azt a részletes kiegyenlítést, mely törekvéseinek kivihetőségével biztathatott s hatását maradandóbbá tehetette volna.

A magyarellenos hazai német irodalomnak összehangzása a reformok követelésében a hazai szabadelvűekkel, a nemzetinek elhanyagolása ezek részéről, az úr és paraszt, a nemes és polgár társadalmi ellentéteinek, az egyház és a fölvilágosodás érdekeinek, a felekezetek versengésének, a politikai és társadalmi reformoknak egyidejű szönyegre hozása inkább kételyt, mint meggyőződést kelthetett Európának legsajátosabb politikai és társadalmi szerkezetű földén.

Múlt századi irodalmunk e jellemében rejlik, azt hiszem, annak oka, hogy az oly csekély közvetlen hatást gyakorolt a nemzet életére, hogy egy évtized után a nemzet szellemében létezésének nyoma is alig van, s hogy napjainkban szinte halottaiból kell föltámasztani s mint eddig ismeretlent bemutatni.

Az ember vele született jogainál, a szabadság elévülhetetlenségénél, az emberbaráti liberalizmusnál valami meggyőzőbb, valami zilált társadalmi és politikai testünk széthúzó érdekeit inkább egyesítő, vitán fölül álló, közvetlenül szembe szökő tényező hiányzott különösen ez irodalom-

ból; a közgazdasági egyszerű számítás helyett, a mely tudvalevőleg kezdetleges földművelő társadalmaknak mindig gyöngé oldala, a magas jog-philosophiából levont következtetéseknek volt benne túlsúlya; azon kezdte, a min végeznie kellett volna.

E hibát kerülte ki a negyven évvel később megindult reform, de belátta azt még előbb hazánk kitűnő nemzetgazdája, Berzeviczy Gergely kinek munkája ugyan a 90-es évek körén jóval túl esik, 1804-ben jelent meg, mégis e kor irodalmának mintegy természetes zárkövét, hallgató kritikáját képezi.

Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum* című munkájában az összes reformkérdések közül egyet ölel föl, de azt, mely valamennyinek kulcsa: a jobbágyság ügyét s mintegy szelíd, hallgató szemrehányással mondja munkája céljának kitűzésénél, hogy nem azt kell keresni, hogyan keletkezett a jobbágyság, se nem azt, mi természet szerint jogos és méltányos, hanem igen is az a fő kérdés, vajon a jobbágyság akkori jogi állása a király, a földesúr s az egész országra oly szükséges, oly mellőzhetetlen-e, hogy ez állapot bárminő módosítása ellenkeznék a három érdekelt tényező valamelyikének javával.

Ezért a jobbágyság érdekét nem is érinti, mint-hogy az uralgó fölfogás a jobbágyság föntartását az alkotmány fönnállásával azonosította, csak is az ország s a földesúr érdekét veszi mérvadónak;

a szívre, ez emberi méltóság és jog követelményeire szándékosan nincs tekintettel, — *decan-tatos de jure humanitatis quæstiones studiosè evitabo*, — nem mintha maga a kérdés megoldásának ez elemeit kicsinylené, hanem mert ezektől nem vár a közvéleményre hatást, ezért támaszkodik a haszonra, az érdekre, mint a legmeggyőzőbb s az ellennézetűektől áldozatot nem kívánó elvre.

Berzeviczy e munkájával is igen magas színvonalon áll, a mily eredeti kiinduló pontja, ép oly éles megfigyelő tehetségről tanúskodnak fejtegetései.

Berzeviczy mély gondolkodású social-politikusnak mutatja magát e munkájában, s a közgazdasági élet változhatatlan törvényeiből következteti a kiváltságoltakra is kívánatos reformok szükségét s ha Hajnóczy, Batthyány s a többi reformerek a helyes elvet fölállítják, Berzeviczy az, ki statisztikai adatokkal, a tényleges helyzet saját logikájából fejti ki a modern társadalom, a szabad birtok, a szabad munka szükségét.

Különösen hangsúlyozza, hogy ily nagy kérdésben az írónak, olvasónak egyaránt félre kell tenni rokon- és ellenszenvet, s a gazdasági mérleg szerint, mely a tényleges viszonyok alapján összeállítható, kell meghozni az ítéletet. S a mérleg, melyet a jobbagyság sorsáról fölállít, képezi a munka egyik kiválóan érdekes részét. Részletes számításokat tesz, fölveszi az akkori piaczi árak

szerint a jobbágy összes állami és úri tartozásait, összeveti ezekkel évi jövedelmét, s arra az eredményre jut, hogy míg egy telkes gazda évi köz- és úri szolgálmányainak ára 240—255 forintra tehető, addig telke jövedelme nem nagyobb 180 forintnál.

Hogyan élhet hát meg a jobbágy családotul ily jövedelemből? Mert hogy megélhet, mutatja a tapasztalás, sőt akadnak néha gazdagok is a jobbágyok között.

Megélhetésének eszközeit nem telkéből, hanem azon kívül más nemű iparkodásából meríti, csak hogy az ország azon részeiben is, hol a parasztnak elegendő kereset nyílik, teljes erőfeszítésre van szüksége, hogy a status quóban magát megtarthassa, egy rész erre is képtelen s a következmény, hogy marháját eladja, zálogba bocsátja földeit, mi által közte egyesek meggazdagodhatnak, de a nagy rész épen csak a megélhetés meggyéjén áll, előmenetelére, erkölcsi és fizikai állapota javítására nincs semmi módja.

A parasztnak úri és közszolgálati tehát óriásiak jövedelméhez képest, de e szolgálatoknak nemcsak mennyisége nagy, a kilenczed és tized, a gyalog és ígás munka lerovása, az utak készítése, az előfogatok kiállítása, a katonatartás, a katonaaállítás főleg a teljesítés módja által válnak terhessé, mert a kilenczed és tized beszedési módja által gyakran veszendőbe megy a termés nagy része, marhája tönkre tétetik a

hosszú fuvar, a közmunka által, a katonáskodás pedig annak következtében, hogy a besorozott egész életére katonává lenni kényszerítetik, hogy az egyest egészen véletlenül éri e nagy teher, s a katona-fogdosás a legdurvább módon történik, a szolgaság egy neméhez hasonlítható.

Helyes adópolitikai nézetekkel bírálja továbbá a parasztra nehezedő országos adóterhet, mely szintén nagy, de még terhesebbé lesz az által, hogy kataszter hiányában önkényesen vettetik ki; a csalásnak, az adó-eltitkolásnak, az eljáró közegek részéről a kedvezésnek ezerféle módja van, s így az adórendszer demoralisáló is.

A parasztság tényleges viszonyainak eredményeként statisztikai kimutatásokat ad az 1785-iki népszámlálás alapján, melyek szerint Magyarország hét millió lakosa közül 325,000 nemes; ezek, vagyis a lakosság egy huszad része bírja az ország tizenhat huszad részét és semmit sem adózik, a lakosság tizenkilencz huszad része ellenben az országnak négy huszad részét bírja s viseli az összes adóterhet.

E leverő hatású mérleget követi a parasztság jellemének remek rajza, melynek alkotásában a közgazdasági író a lélekbúvárral fog kezét.

A paraszt jellemét egyforma nehéz munkája és örökös függése határozzák meg. Az első elzárja más foglalkozású emberektől, s minden gondolatát ugyanazon tárgyra kényszerül irányozni; e korlátolt munka- és életkörben tapaszt-

találás által kevés, de biztos ismeretre tesz szert, és csak magában bíz, a magasabban állókat tudósabbaknak, de ügyesebbeknek nem tartja. A függéséből keletkezik nála az elnyomottság, az alattvalóság, a megvettetés érzete. Minden más sorsú iránt bizalmatlan s szabadnak véli azokon, a kik annyira fölötte állanak, ravaszsággal túltenni. E bizalmatlanságot minden bírói és politikai hatóságra kiterjeszti, mert azok földesurakból s ezekkel rokonérdekűekből állanak. Csak a királyhoz van bizalma, mert ezt annyival urai fölött állónak tartja, a mennyivel földesura nálánál magasabban áll.

Minden újítást, főleg mely az úrtól jön, gyűlöli a paraszt, tudva, hogy az úr java az övével ellenkezik, és mert abban csak kísérletet lát az úri jogokat az ő kárára terjeszteni.

A parasztság jellemére nagyban befoly, hogy egymással szoros kapcsolatban él, erdőn, mezőn együtt dolgozik, együtt üli ünnepeit, s az egész család együtt lakik egy szobában; az életmód e közössége nagy testületi érzületet fejleszt ki benne, egynek baja valamennyiöket fölzaklatja s egy emberként lépnek föl, mihelyt valamely paraszti érdekről van szó.

A parasztot nehéz, egyforma testi munkája lomhává teszi, lelkét nyugalomra készíti, munkája természeténél fogva nincsenek gondolatai, teste merevvé lesz, lélekben, testben egyformán senyved.

De a parasztnban nagy a gyávaság is ; az ostobában azért, mert jobb sorsot nem érdemel ; az értelmesben, mert arra a meggyőződésre jut, hogy semmikép sem emelkedhetik ki, s elkeseredésében utoljára is iszákossá lesz. Ha semmim sincs, senki sem vehet el tőlem ; ha van valamim bizonyára másnak kell adnom, erre a philosophiára jut utóbb is a paraszt.

A paraszt e szomorú sorsát sokan azzal védik, hogy így könnyebb vele bánni, mert a míg a paraszt szegény, engedelmeskedik ; a jobb módú ellenben ellenszegülő, de ez áltatás ; csak ott igaz, a hol csupa nyomorult paraszt között egy jó módú is van, mert a tehetősebb és műveltebb paraszttal mindig könnyebb elbánni. A zsellérek és telkes gazdák közt is nagy a különbség ; ezek nyersek, makacsok, azok képmutatók, ravaszok ; a gazdáknban van hűség, tisztesség, a zsellérek vak engedelmességet színlelve csálnak.

A nagy engedelkenység nem jó a parasztra, de sokkal többet vétkeznek a nagy szigorral ; ha a paraszttal durván, kegyetlenül bánnak, olyan lesz, mint az állat, végkép elveszti emberies jellegét, s mint az igavonó marha, melyet folyton ostorral úznak, eltompul, elfásul s épen nem teszi kötelességét. A parasztot durva bánásmóddal jobbá tenni nem lehet, pedig a földesúr csak jó jobbágynak veheti hasznát.

Érdekes rajza után áttér Berzeviczy a paraszt jogi állásának jellemzésére.

A paraszt jogi állása ellenkezik a gazdasági élet törvényeivel, melyekből az árak ingadozása, változása következik; a jobbágy szolgáltatmányai azonban változhatatlanul meghatározvák; az árváltozások nem módosítják azokat; a verseny, az árak e természetes és igazságos szabályozója, a viszony jogi megkötöttsége következtében nem érintheti őket. Az úr és jobbágy viszonya nem szabad szerződés eredménye, évszázadok óta fönnáll, hely és időköriülményekhez nincs alkalmazva, szóval minden tekintetben a forgalom természetével ellenkező.

Az úr továbbá nemcsak bírāja jobbágyának, hanem, mint Berzeviczy finoman megjegyzi, rendőri hatalmat is gyakorol fölötte, mely hatalom természeténél fogva korlátlan lévén az úr által, a közrend ürügye alatt, saját érdekében gyakoroltatik.

Mindazáltal Berzeviczy nem kíván rögtöni változtatást; a mi évszázadokon át fönnállott, annak alapja is kellett legyen; a fő dolog, hogy a nagy bajok, melyek a jobbágyság intézményével egybe kapcsolvák, ilyenekül fölismertessenek, hogy azokat adandó kedvező alkalmal orvoslani lehessen.

Nem állhat ellene a javításoknak az a jogi körülmény, hogy a jelenlegi földesurak utódaik joga által kötvék, mert a paraszton segíthetni, a nélkül, hogy a földesúr akár magának, akár utódainak ártson. De hogyan? Meg kell engedni,

hogy szorgos munkája által minden terhét letisztázhassa, azaz magát örökre megválthassa, hogy keresetre s ez által élete kényelmesebbé tételére mód és alkalom adassék neki.

A paraszt állapotának megítélésében ama magaslatra kell emelkedni, a hol a fejedelem áll, s a honnét nem az egyes dolgok, hanem azoknak kapcsolata, a közhaszon, az általános jó tűnnek szembe; ily álláspontról nézve, a paraszt szegény, jobban terhelni már nem lehet; ha ő kér valamit urától, az ura vagyonának kis részét teszi; ha ellenben ura követel tőle valamit, bármi csekélyet, ezzel is nagyon emeli súlyos terhét.

A kik a parasztot tudatlanságban, szegénységben hagyni kívánják, feledik, hogy a kinek gyakorlati ismeretei, műveltsége nincs, jó gazda, a kinek erkölcsről, Istenről durvasága, tudatlanságánál fogva helyes fogalmai nincsenek: jó ember, jó alattvaló nem lehet.

A jobbágyság állásának közgazdasági tarthatatlanságáról emelkedik főlebb Berzeviczy; bizonyítja képtelenségét s a jobbágyság sorsán túlmenő, emelkedett büntetőjogi, közigazgatási, kulturpolitikai reformképpel zárja remek, de századunk első tizedének a liberalizmus iránt ellankadt érzékű magyarjaira túlfinom rajzát.*

* Berzeviczy e munkájának sajátságos sorsa volt; szerző nem akarva censura alá bocsátani, letette a

Az irány, a közgazdasági alap, melyet Berzeviczy a *De conditione et indole rusticorum*ban a reformok tekintetében választ, kétség kívül ugyanaz, melyből Széchenyi István reformeri működésében kiindul; míg azonban Széchenyi munkáiban «ész és szív» egyesülvék a nagy föladata, addig Berzeviczy, mondhatni, erőszakot tesz magán, hogy a reform szükségének igazolására készített gazdasági calculusát a kedély, a lelkesedésnek még csak látszatával se gyöngítse; de a mi irodalmi karakteröketán még inkább elütővé teszi, hogy Széchenyi a mily reformer, ép oly erős magyar; Berzeviczy ellenben mélyen érző emberbarát, tisztán látó közgazda, de világ-talan a nemzeti eszme irányában.*

*

*

*

A kép, melyet politikai irodalmunkról a múlt század végén vázolni megkísérlettem, a legtávolabbról sem tart igényt teljességre; hazai nagyobb

nemzeti múzeumban s innét forgott másolatokban köz-kézen; Máriássy József azonban, daczolva a censura intézményével, «ex plenitudine juris nobilitaris» kinyomatta. Ezért Szepesmegye által tisztí kereset alá vétett, a nyomdász pedig három napi fogságra ítéltetett; Máriássy ez ügybeni védelme végett Pestre indult, de kocsija Kerepesen feldőlt s urának halálát okozta.

* Berzeviczy e közönyösségét a magyarság tekintetében minden kétséget kizáró módon bizonyítja, bizalmas barátja, gróf Dessewffy József, de látszik az mun-

könyvtáraink lajstromai mutatják, mily sok, hihetőleg szintén becses és érdekes anyag maradt rajzomban figyelembe vétel nélkül.

De a tulajdonképi tanulmányaim irányától amúgy is eltérő ez irodalomtörténeti föladat tel-

káiból is; gróf Dessewffy József, kivel 1799 óta élte végéig levelezésben áll (*Taglalat* 33. lap), német-magyar embernek írja le Kazinczyhoz intézett levelében (*Kazinczy és Dessewffy levelei*. XVIII. levél), majd ismét 1810 augusztus 10-diki levelében így ír felőle: «Sokat leveleztem én és levelezek ez emberséges úri emberrel; valóban nagy kár, hogy a hazai nyelv és a vallás politikai tekintete dolgában oly kancsalok az ideái; mindent elkövettem, hogy e dolgokban a valóságos nézőpontra helyeztessem; de vagy tehetetlenségem, vagy néző eszközömnek természete úgy hozta magával, hogy semmiképen sem boldogúlhattam. De bezzeg gyökeres ember ám mindazokban, a melyek a politikai gazdaságot illetik; már ezekben ember a talpán». Kazinczy szörnyűködve írja róla Dessewffynek, hogy *Ueber der Welthandel* című munkájában, «hideg vérrel, sőt mintegy óhajtva prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból, s akkor aztán lesz commerciumunk. Mire jut az oly nemzet, melynek sok Berzeviczyje van? S a jobb ember kész aranyért, commerciumért megválni a maga nationalitásától?» S midőn Kazinczy e nézetét Berzeviczyvel egy harmadik személy által közli, utóbbi azt tudakolja tőle, vajon Kazinczy-e igazabb hazafi, a ki a nemzet egy harmadának nyelve érdekében dolgozik, vagy ő, a ki a nemzet mind a három harmadának javáért küzd. «Lásd ebből», írja Kazinczy Dessewffynek, «mely patrióta az, a ki nem érez semmit a nyelvért és nemzetért, a ki csak azt nézi, mely jászol van tele» (XVI. levél).

jes megoldására nem volt se időm, se teljes hívatotságom. S ha mégis hozzá fogtam s tanulmányaimmal a nyilvánosság elé lépek, mentsen ki az utóbbira nézve a körülmény, hogy múlt századi politikai irodalmunknak ily vázlatos rajza is hiányzott eddig; az elsőre nézve pedig a kötelességérzet folytonos emlékeztetése, hogy mindek előtt saját szellemi fejlődésünk történetét kell ismernünk, mely első kötelesség mögött pedig ugyan messze elmaradtunk.

Mert míg a külföldnek minden másod, harmadrendű íróit a politika, a philosophiai jog terén ismerjük, sőt közintézeteinkben tanítjuk és tanúztatjuk, addig magunkról oly keveset tudunk; pedig, mint tán rövid tanulmányom is mutatja, nagyon helytelenül.